

4
2022

irodalomtörténet

i

Szirák Péter: (Nem)
hasonlít. Még egyszer
a *Sorstalanságról*

B. Kiss Mátyás:
Kommunista tücsök,
kapitalista hangya.
Állatmesék és politika

Sárközi Éva: Új adatok
József Attila romániai
kapcsolatrendszeréhez

irodalomtörténet

103. ÉVFOLYAM (CIII.) • 2022 • 4. SZÁM

Főszerkesztő Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő Eisemann György

Szerkesztőbizottság Gintli Tibor
Margócsy István
Szilágyi Márton

Szerkesztők Pataky Adrienn
Reichert Gábor

Kritika Bartal Mária

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kulturáért Alapítvány,
valamint a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásával.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó a Ráció Kiadói Kft. ügyvezetője
Tördelés: Arany Imre | Layout Factory
Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda Kft.
ISSN 0324 4970

Ára számonként: 700 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**SZIRÁK PÉTER**

(Nem) hasonlít

Még egyszer a *Sorstalanságról*

383

PATAKY ADRIENN

„Rájöttem, hogy a gyermekvers: műfaj.”

Gyermekirodalom, gyermekírói lét a Rákosi- és a Kádár-éra belpolitikai átszervezései, ideológiai tükrében, újholdas példákon keresztül

397

B. KISS MÁTYÁS

Kommunista tücsök, kapitalista hangya

Állatmesék és politika

426

NYERGES GÁBOR ÁDÁM

„Ép eszünkkel világítva a sötétben”

Orbán Ottó viszonyulása a népi–urbánus ellentétéhez

455

MŰHELY**BOKA LÁSZLÓ**

Diametrális ellentétek versus árnyalt „szellemi térkép-vázlat”

A múlt század eleji irodalmi modernség elbeszélhetőségének néhány aspektusáról

474

SÁRKÖZI ÉVA

Új adatok József Attila romániai kapcsolatrendszeréhez

487

REICHERT GÁBOR

„Író lettem, tehát agitátor”

Berkesi András első két regényének kontextusához

494

KRITIKA**SCHEIN GÁBOR**

„Hogy zengő húrod rám hagytad merészen”

Száz Pál: *A tizedik kapu. A haszidizmus hatása a magyar irodalomra*

509

SZÁMUNK SZERZŐI

Szirák Péter, *egyetemi tanár* (Debreceni Egyetem)

Pataky Adrienn, *irodalomtörténész* (Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport)

B. Kiss Mátyás, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Nyerges Gábor Ádám, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Boka László, *tudományos főmunkatárs* (Bölcsészettudományi Kutatóközpont)

Sárközi Éva, *irodalomtörténész* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Reichert Gábor, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Schein Gábor, *egyetemi tanár* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

(Nem) hasonlít

Még egyszer a *Sorstalanságról*

A *Sorstalanság* recepciója bőven szólt már az elbeszélésszervezés és a modalitás jellegzetes vonásairól, a regény nagy részében érvényesülő – Camus *L'étranger*-jának hatását mutató – naplószerű távlattól, s így az elvárás és tapasztalat drámai különbségtől a nevelődésregény műfaji mintázatának ironikus és öntükröző megidézésén át az érintett és a kívülálló, mi több: az elhurcolt és az itthon maradt feloldhatatlan idegenségének relációjáig.¹ Kertész Imre önértelmezéseiben a *Sorstalanság* a választás, döntés jogát az individuumtól elvonó, így azt saját sorsától megfosztó önkényuralom okozta – komikus és szégyenteljes – infantilizmus egyfajta reprezentációjaként bukkan fel újra és újra.² Önreflexióiban maga is a hasonlítás – sok szempontból kétes, mondhatni: kockázatos – eszközhöz nyúl, amikor a koncentrációs tábor viszonyait a mindenkori diktatúrák, így a Rákosi- és a Kádár-rendszer körülményeihez hasonlítja.³ A továbbiakban saját korábbi értelmezéseimet is kommentálva a visszhangszerűség és a hasonlítás mozzanatait fogom vizsgálni, arra figyelve, hogy a regény az úgynevezett makrostrukturális tényezőin alapuló (tehát például a cselekményszövés linearitása, illetve a nézőpont és a beszédmód komplexuma révén megnyilvánuló) példaértékén túl milyen – az elbeszélői és a közbejövő diskurzusok, illetve a motívumrendszer mozgásából eredő – jelentéstörténetek, jelentésemények bonyolítják tovább a mű szemantikai és modális összefüggéseit.

¹ Az utóbbi példaértékét erősíti Szegedy-Maszák Mihály értelmezése, lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kívülálló és az érintett: a megértés iróniája* = Uő., *A megértés módozatai. Fordítás és hatástörténet*, Akadémiai, Budapest, 2003, 125–132.

² „Azzal, hogy itt maradtam, kivontam magam a tragikum, azaz a sors alól, és a komikumnak, a véletlenektől hemzsegő állami tömegsorsnak vetettem magam alá. Ha munkáimban éppen ennek a komikumnak, a részvétel szégyenének és ennek a kiszolgáltatottságnak adok is hangot.” KERTÉSZ Imre, *Gályanapló*, Holnap, Budapest, 1992, 96, lásd még 10, 15, 25.

³ „De későbbi életemben, amely bizonyos értelemben a lágeréletem folytatásának tekinthető, néha elfogott az érzés, hogy még mindig ugyanott állok, ama domboldal lábánál, és lenyűgözve, tehetetlenül bámulom az élem táruló képet.” KERTÉSZ Imre, *Hazai levelek* = Uő., *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, Magvető, Budapest, 1998, 112. Lásd még KERTÉSZ Imre, *K. dosszié*, Magvető, Budapest, 2006, 85.

Kertész Imre későbbi önértelmezései szerint a vészkorszak ábrázolásának legfőbb feltételét egy olyan nyelv megalkotásában, illetve egy olyan nyelvre való rátalálásban látta, amely a folyamat és a megszakadás sajátos relációjában közvetítheti Auschwitzot, amely képes lehet egy az előzményekből végső soron levezethetetlen, s mégis fokozatok által bekövetkező szélsőséges helyzet, rendkívüli állapot megjelenítésére. A *Gályanapló*ból nyomon követhető Albert Camus írásainak Kertészre kifejtett delejező hatása.⁴ A rendszeresen idézett Camus-esszék mellett különösen a *L'étranger* (1942) első magyar, Gyergyai Albert által *Közöny* címmel 1948-ban és 1957-ben is közreadott fordításának nyelvi aurája⁵ látszik meghatározónak:⁶ alighanem már a *Sorstalanság* első mondata, s annak a következőhöz való kötése, illetve maga a levél vagy sürgöny motívuma is evokálja a francia író regénynyitányát: „Ma nem mentem iskolába. Azaz, mentem, de csak, hogy hazakéredzkedjem az osztályfőnökömtől.” (Camus regényében: „Aujourd’hui, maman est morte. Ou peut-être hier, je ne sais pas.”⁷ Érdekes, hogy a *Sorstalanság* francia fordítása nem játszott rá erre: „Je ne suis pas allé au lycée ce matin.”⁸) A regény olvasóit kezdettől meglepte az ifjú Köves György⁹ sajátos beszédmodora. Mintha Kertész a főhős-elbeszélő „hangjának”

⁴ KERTÉSZ, *Gályanapló*, 216.

⁵ Erdődy Edit ezzel kapcsolatban „intertextuális vonatkozásokat” említ, példák nélkül, vö. ERDŐDY Edit, *Kertész Imre*, Balassi, Budapest, 2008, 32.

⁶ Tadeusz Borowski *Kövilága* mellett! A lengyel szerző 1948-as könyve Fejér Irén fordításában magyarul először 1971-ben, majd versfordításokkal bővítve 1999-ben jelent meg. Vö. *A haláltudat mint táltis erő. Kertész Imrével beszélget Szántó T. Gábor* = KERTÉSZ, *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, 185–186.

⁷ Albert CAMUS, *L'étranger*, Gallimard, Paris, 1942, 9. Gyergyai fordításában: „Ma halt meg anyám. Vagy talán tegnap, nem is tudom pontosan.” Albert CAMUS, *Közöny*, ford. GYERGYAI Albert = Uő., *Regények és elbeszélések*, Európa, Budapest, 1983, 147. Ádám Péter és Kiss Kornélia fordításában: „Ma meghalt a mama. Vagy tegnap, nem is tudom.” Albert CAMUS, *Az idegen*, ford. ÁDÁM Péter – KISS Kornélia, Európa, Budapest, 2016, 9.

⁸ Imre KERTÉSZ, *Être sans destin*, ford. Charles ZAREMBA – Natalia ZAREMB-HUSZVAI, Actes Sud, Arles, 1998, 7. Míg például a legtöbb fordítás (így a német, angol, spanyol és katalán) igen. „Heute war ich nicht in der Schule” (*Roman eines Schicksallosen*, ford. Christina VIRAGH, Rowohlt, Berlin, 1996, 7.); „I didn't go to school today.” (*Fatelessness*, ford. Tim WILKINSON, Random House, New York, 2004, 3.); „Hoy no he ido a la escuela.” (*Sin destino*, ford. Judith XANTUS, Acantilado, Barcelona, 2006, 7.); „Avui no he anat a escola.” (*Sense destí*, ford. Eloi CASTELLÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2003, 7.)

⁹ E szöveg előadásváltozatában, s korábban monográfiámban még némi önfeledtséggel „Köves Gyuri”-ként aposztrofáltam a regény főhősét. (Osztozva ebben monográfustársaimmal, Erdődy Edittel és Vári Györggyel, valamint más Kertész-értelmezőkkel is.) Kulcsár-Szabó Zoltán hozzászólásában joggal kérdezte meg, hogy ezt miért teszem. Alapos olvasóként ugyanis felfigyelt rá, hogy ez a névváltozat valójában egyszer sem fordul elő a regény szövegében. A „Köves György” is csak egyszer, a „kisegítő előképzős ifúnak” szóló levél címzésében (Vö. KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 32.). A főhőst az apja egy alkalommal illeti becézett keresztnevén: „Tudniillik csütörtök van, s ilyenkor meg vasárnap, szigorúan véve, anyámnak jár a délutánom. De apám a tudtára adta: – Gyurkát ma nem áll módomban átengedni hozzád –, és akkor ezzel indokolta.” (*Uo.*, 5.) Teljes neve – „fordításban”, egyfajta KZ-átírásban akkor jelenik meg, amikor Pjetyka nagy nehezen följegyezi a kórlapra: „Fölírja, de tovább erösködik, s eltarthat egy ideig, míg megérted, hogy a név, a »Name« is érdeklí, s megint újabb ideig – amint ez például énvelem is megesett –, amíg az emlékeid közt kotorászva rá is bukkansz. Háromszor-négyszer is elismételtette velem, míg végül érteni látszott. Utána ide is mutatta, amit írt, s valami vonalkás beosztás, lázlapféle tetején ezt olvastam: »Kewischterjd.« Kérdezte, hogy »dobro jesz«, »gut«-e, s mondtam neki: – Gut –, mire a kartonlapot egy asztra téve, elment.” (*Uo.*, 223.), s ez a torzított név még egyszer elhangzik a főorvos szájából (*Uo.*, 233.) A főhősnek a szöveg

megalkotásában Meursault idegenkedő attitűdjét vette volna alapul, illetve túlozta volna el. Mindjárt a nyitójelenetek egyikében ezt olvassuk:

Pár szót én is beszéltem anyámmal, már nem emlékszem rá, mit. Azt hiszem, meg is neheztelt rám, mert kicsikét röviden voltam kénytelen bánni vele, apám jelenléte miatt: végre is, ma az ő kedvét kell nézmem. Mikor már indulófélben voltam hazulról, még mostohaanyám is intézett néhány bizalmas szót hozzám az előszobában, négy szemközt. Azt mondta, reméli, hogy ezen, a számunkra oly szomorú napon az én „megfelelő viselkedésemre is számíthat”. Nem tudtam, mit mondhatnék erre, s nem is mondtam semmit.¹⁰

Érdemes figyelni rá, hogy a közvetlenség hiánya, az idegenség, idegenkedés effektusa milyen szoros kapcsolatban van az idiómák normatívától eltérő, esetleg szociolektális használatával, vagy netán hibás idézésükkel: a „röviden voltam kénytelen bánni vele” a „röviden elbánni valakivel”, a „ma az ő kedvét kell nézmem” pedig a „kedvére kell tennem” egy változata. A rámpajelenetben ezt olvassuk: „Sok közülünk való felnőttnak is hallottam mindjárt, s egyet is értettem az intelmével: iparkodjunk a kezükre járni”¹¹ – ami a bevett „kezükre játszani” összetétel variánsa. (A német fordításban: „Ich hörte dann auch gleich viele der Erwachsenen unter uns mahnen, und darin war ich mit ihnen einverstanden: daß wir uns bemühen sollten, den deutschen Soldaten zur Hand zu gehen.”)¹² Sütő úr mostohaanyának adott kézcsókjáról ezt olvassuk: „Kissé ijedtnék látszott. Lehajolt, szinte ráejtette száját mostohaanyám kezére, hogy elvégezze rajta a szokásos kézcsókját.”¹³ Az ijedtség diszpozíciójával itt érzékletesen kerül kötésbe a mozdulat mechanikussága – egy neologizmus, a 'ráejti a száját a kezére' révén. (A másik testén, a másik testével végrehajtott cselekvés hasonlóan gépszerű a csókjelenetben!)¹⁴ Gyuri magánbeszédét át- meg átszövik, mintegy *visszhangosítják* a *bivatali frazeológia kliséi*: Annamária „Ezt az észrevételt tette: »Persze«”;¹⁵ a nagymamáról: „Olyankor azután sok munka van vele, egyfelől, mert folyton a fülébe kell kiabálni, hol tartanak a dolgok, másfelől viszont ügyesen megakadályozni, hogy

szó szerintiségétől eltávolodó, tendenciózus becézése („Köves Gyuri”) tehát alighanem egy sajátos félreolvasásból, a karakter némiképp önkényes fenomenalizálásából, a hozzá való emocionális „közlekedésből” fakad: voltaképpen a szöveg beczésének, megszelídítésének olvasói vágyát sejtve. Annál is inkább, mert – mint utóbb fölűnt – a főhős viszonylagos „névtelensége” (névének ritka elhangzása, „átnevezése”, a nevének számmal való helyettesítése) és egyfajta „láthatatlansága” („vizuális” kódolatlansága) szoros kötésben van, úgyhogy erre a kérdésre még érdemes visszatérnünk.

¹⁰ Uo., 6.

¹¹ Uo., 91.

¹² KERTÉSZ, *Roman eines Schicksallosen*, 91–92. (Kiemelés tőlem – Sz. P.) Vagyis, mintha a szó szerkezet a német idióma fordítása lenne, amelyet szó szerint vissza lehetett fordítani németre: a visszhang visszhangját, az eredeti és a fordítás érdekes relációját adva.

¹³ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 10. Vö. „[...] mert Annamária időközben már elvégezte a náluk való bemutatásom [...]” Uo., 40.

¹⁴ „Aztán már csak arra emlékszem, hogy a száját keresgéltem. Langyos, nedves, némileg tapadós érintést éreztem.” Uo., 38.

¹⁵ Uo., 16. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

beléjük is avatkozzon, mert hát csak *zavart támasztana a ténykedése.*”;¹⁶ „[...] továbbá emlékszem még Lajos bácsi ünnepélyes, néma csöndben fogadott szavaira, amikben Isten segítségét kérte *abban a tárgyban [...]*”;¹⁷ „De meg hallottam is, hogy mostanában gyárakban vagy effajta helyeken *juttatják foglalatosság*hoz, aki a koránál fogva még nem lehet *egész értékű munkaszolgálatos*, mint ahogy én se.”;¹⁸ „Egy felhívást, mondhatni kérelmet kívánt ez alkalomból intézni hozzánk. Az volt az óhaja [...] Végül aztán a csendőr igen megneheztelt: »Büdös zsidók, még a legszentebb kérdésből is üzletet csináltok!« – ezt az észrevételt tette.”;¹⁹ „[...] – én legalább így tapasztaltam: egyelőre elegendő jó rabbá válnom, a jövődő majd azután meghozza a többit: nagyjában-egészében ez volt a felfogásom, erre alapoztam az életvitelemet”²⁰ stb. A főhős életkorához mimetikusan nehezen illeszthető – körülményeskedő, egyszerre pontatlan és túlpontosító, az *idegen beszédét visszhangzó* – stílus a szöveg hangsúlyozott megalkotottságának, sőt mesterkéltségének hatását kelti. Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazásában: „A hangnem mintegy előre lefokozza az események jelentőségét, az elbeszélő saját tanácsstalanságát hangsúlyozza, miközben felidézi a múltat. Töredezett beszédmódja azonosíthatatlannak láttatja az eseményeket, és eldönthetetlennek az okokat.”²¹ Mindezt egy eminensen irodalmi effektus alapozza meg: az alak és hang szétkapcsolása. Köves Györgyről nincsen a regényben külső és belső (ön)jellemezés, rendszeres (ön)leírás. A figura vizuális kódok révén alig, hanem mindenekelőtt nyelvi megnyilvánulásai, s ezekkel szoros összefüggésben: mindenekelőtt a fizikai-fiziológiai állapotára vonatkozó reakciói révén képzelhető el:

Emlékszem egy nyári délutánra, amikor az árnyas szobában izgalmas regényt olvastam, miközben a tenyerem jóleső szórakozottsággal simítgatta izmoktól feszülő, napbarnított combom arany pihés, engedelmesen sima bőrét. Most ugyanez a bőr ráncosan fityegett, sárga volt és szikkadt, mindenféle kelevények, barna karikák, hasadások, repedések, rücskök meg pikkelyek borították, melyek, kiváltképp az ujjaim közt, kellemetlenül viszkettek.²²

A főhős-elbeszélő a testi leépülését ugyan egy régi életkép felidézésével összekapcsolva mutatja be, de abban elsődleges szerepet szán az önélvezet és az undor feszültségét generáló taktilitásnak. A megbetegedő, leromló testtől való elidegenedés jegyében²³ annak később is csak egyes részleteit, így a térdén, majd a csipőjén lévő sebeit tárja elének. Köves György arcát egyetlen jelenetben „látjuk”, vele együtt, amikor a volt SS-kórház egyik szobájában tükörbe néz, s meglepve konstatálja, hogy egy idegen

¹⁶ Uo., 19. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

¹⁷ Uo., 28. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

¹⁸ Uo., 32. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

¹⁹ Uo., 84.

²⁰ Uo., 152.

²¹ SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 125.

²² KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 184.

²³ „Minden nap valami újabb dolog lepett meg, valami újabb hiba, újabb rútság ezen az egyre furcsább, egyre idegenebb tárgyon, ami valaha jó barátom: a testem volt.” Uo., 184–185.

arcot lát a sajátja helyén.²⁴ Egyebekben Köves György „láthatatlan”. A karakter ábrázolatlansága – ahogy már említettem – szoros összefüggésben van a névtelenítésével. A főhős és a többi szereplő relációját a (külső) leírás és a megnevezés viszonyrendszerének sajátos mozgása is jelöli. A „Köves György” (egy helyütt „Gyurka”) név elenyészése/átíródása („Vier-und-sechzig, neun, ein-und-zwanzig”; „Kewischtjerd”) párhuzamos a neveknek a gyakori alakleírásokhoz szorosan kötődő ragadványnevekkel való aposztrofálásával („Bördíszműves”, „Dohányos”, „Selyemfű”, „Utas”, „balszerencsés ember”, „Szakértő”, „fókaarcú ember” stb. – ezek az eredetiben is idézőjelekkel tűnnek fel). Ugyanakkor a lefogott és deportált fiúk esetében, s később a táborban is előfordulnak tulajdonnevek: „Valamelyik autóbusz »Rozit« is meghozta: valójában Rózenfeld a neve, de hát csak így rövidíti mindenki.”;²⁵ „Megérkezett Moskovics is [...]”.²⁶ Az előbbi eset a becenév (ragadványnév) közösségi (külső) eredetére és külsődlegességére utal, az utóbbi pedig arra, hogy a jellegzetes (zsidókra jellemző, s egyszersmind azokat zsidókként megbélyegző) tulajdonnév nem cserélődik le becenévre. Sokatmondó a fogságban is tartást, erős identitást mutató Citrom Bandi²⁷ nevének megőrződése, s a táboron kívüli világot idéző bemutatkozása is: „»Különben – jegyezte még meg, oldalvást a kezét is ide nyújtva – Citrom Bandi vagyok«, amire akkor én is megmondtam néki a nevem.”²⁸

A Citrom Bandi tulajdonnévként viselkedik, de különössége, valóságatlansága folytán inkább ragadvány-, illetve becenévek, egyfajta beszélő névnek tekinthető. A gyakori ember–állat reláció helyett a regényszöveg növényi paradigmájába illeszkedik, mint ahogy az általa jelölt alak kívül is marad a degradáció (a főhőst is kísérő „muzulmánna”²⁹ válás) folyamatán. Citrom Bandi az állhatatosság, a büszkeség, a méltóság és önbecsülés, a szabad életre való emlékezés, a „fanyar” viszonyulás megtestesítője, s az már a (beszélő) név jelölete és jelentése közötti mozgás része, hogy éppen a Nefelejcs utca (egykori, s mint a regény végén megtudjuk: vélhetően vissza nem térő) lakója. Szó és dolog, név és alak szétválását jelzi, a szavak regénybeli sze-

²⁴ „Arcom is meglepett kissé [...], mivel régebből egy másik arcra emlékeztem. Ennek, amit most néztem, a pár centiméternyire kiserkent haja alatt föltűnően alacsonyabb homloka, furán kiszélesedő fültöveinél két újdonszerű idomtalan duzzanata, máshol puha táskái, zacskói, egészében – valamikori olvasmányaim tanúsága szerint legalábbis – inkább különféle kéjekben, gyönyörökben kiérdemesült, s ezek miatt korai aggkorra jutott embereket jellemző ráncai, redői, vonásai voltak [...]” *Uo.*, 264. A jelenet ahhoz az ismétlődő mozzanathoz kapcsolódik, amikor a főhős a vele történt valóságos eseményeket olvasmányélményekhez hasonlítja. A groteszk színezet a leépült test fölötti gyász elmaradásán, s azon a megtévesztő hasonlóságon alapul, azon a párhuzamon, amely a test rabság általi elhasználódása és a kiéltség között jön létre, vagyis az ökonómia éppen ellentétes irányú megváltozására utal.

²⁵ *Uo.*, 48.

²⁶ *Uo.*, 49.

²⁷ *Uo.*, 243.

²⁸ *Uo.*, 148.

²⁹ „A tanúsíthatatlannak van egy neve. A tábort zargonban muzulmánnak (der Muselmann) hívják.” Giorgio AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú*, ford. DARIDA Veronika, Kijárat, Budapest, 2019, 35. (Homo Sacer 3.) Az élőhalott az emberi és nem-emberi állapot küszöbén áll, aki nem tesz tanúságot és aki mellett nem lehet tanúságot tenni. Agamben érvelése szerint a „muzulmán” tanúsíthatatlan „teljes értékű tanúja” Auschwitznak, vagyis annak a helynek, amely „mindörökre lerombolja a megkülönböztetés lehetőségét az ember és a nem-ember között.” *Uo.*, 40.

mantikai ambivalenciáját mutatja, hogy a citrom később a haldokló orosz beteg (sikertelen) meggyógyításának eszközeként bukkan föl.³⁰

További jelentéstörténeteket generál, hogy a kezdetben megcsodált csendőrfőhadnagy neve Szakál,³¹ s ez sajátos relációba kerül a szakállától megfosztott rabbi többször is felidéződő alakjával. Előbb a téglagyárban tűnik föl:

Azért mégis fölkelte kissé az érdeklődésemet, mivel erőteljes föllépésű és ugyanilyen testalkatú ember is volt, némiképpen szokatlan arccal, amit vékony, de nagy ívben meghajló orr, igen fényes, párás tekintetű szemek, szép, őszes szálú bajusz meg evvel egybenőtt rövid, kerek formájú szakáll jellemezett. Láttam, sokan vették körül és voltak kíváncsiak a szavaira. Aztán értesültem csak róla, hogy lelkész, mert hallottam, „rabbi úrnak” szólították.³²

A csendőrtiszt és a rabbi (akárcsak a rámpán az SS-katonák)³³ mindenekelőtt a vonzó külsejükkel irányítják magukra a főhős tekintetét, vagyis érzéki tapasztalatként fascinálják őt. Ehhez mindkét esetben társul a mások által e személyeknek kölcsönzött tekintély (méltóság) elfogadása. A buchenwaldi borbély-jelenet után Köves György így látja viszont a rabbit:

Valami – a haján kívül, természetesen – az én szememben, ha megnéztem, még hiányzott róla. Akkor vettem csak észre, hogy az állán meg a szája körül valóban fehérebb, mint máshol, s friss, piros bevágásokkal is teli van a bőre. A téglagyári rabbi volt az, ráismertem: így hát ő is eljött. Szakáll nélkül már kevésbé szokatlannak: egyszerű, kissé nagy orrú, alapjában hétköznapias külsejű embernek láttam. Nagy javában még épp a lábát szappanozta, amikor – ugyanazzal a váratlansággal, amivel megeredt – most meg egyszerre elapadt a víz; akkor meglepetten föl, majd mindjárt ismét le, maga elé nézett, de valahogy megadóan, mint aki tudomásul veszi, megérti s egyben meghajol mintegy a felső intézkedés akarata előtt.³⁴

Akárcsak a többi deportáltat, a rabbit is megfosztják a testszörzetétől, így a szakállától is, ami Köves György tekintetében egy külső egyedítő ismertetőjegytől, s egy-

³⁰ „[...] s egyszerre csak sárga holmit láttam köztük megvillanni, valahonnan kés, Pjetyka segítségével egy fémbögre is került, érces surranás – s ha nem hittem el szememnek, orrom kétségbevonhatatlanul tanúsíthatna most, hogy a tárgy, amit az imént láttam, citrom volt, nincs vita, valóban.” KERTÉSZ, *Sors-talanság*, 243.

³¹ „Egy perc múlva, miközben mi már mozdulatlan sorokban várakoztunk, azt is kivettem, hogy a maga módján szép ember volt, keményre edződött, s egészében kissé a filmek vonzó hőseire emlékeztető, férfias vonásokkal, divatos formájúra igazított keskeny, barna bajusszal, amely igen illett a napsütött színű arcához.” *Uo.*, 64–65.; „Az asztal mögött a főhadnagyot is ott láttam – amint akkorra már ugyanis a csendőrök egymás közt váltott szavaiból kitudódott – a lovaglopálcásnak valójában Szakál főhadnagy volt a neve.” *Uo.*, 70.

³² *Uo.*, 73–74.

³³ „Kijelenthetem, cseppet sem találtam őket veszedelmeseknek: kényelmesen föl s alá jártak, cirkáltak az oszlopunk egész hosszában, kérdésekre válaszoltak, bólogattak, némelyönket szívélyesen háton vagy vállon is veregettek.” *Uo.*, 94–95.

³⁴ *Uo.*, 110–111.

szersmind a különleges státusztól való megfosztásként jelenik meg.³⁵ A külső és a belső azonosítása, amely a *Koldus és királyfi* példaértékének találgatása mellett az Annamáriával folytatott vitában is fontos kérdéssé válik, itt a mosakodó férfi mozdulatainak egy olyan olvasásával jár együtt, amely révén a főhős – megint csak groteszk módon – a sorsba való beletörődés mozzanatát kapcsolja a látottakhoz. A rabbi a téglagyárban az isteni akarat/büntetés érvényesüléseként értelmezte az elhurcoltatást, s Köves György tulajdonképpen ezt a példaértéket viszi át a „hétköznapiassá” vált férfi mosakodását szemlélve: a külsőből, a láthatóból humorosan gyorsan,³⁶ s így nyilvánvalóan önkényesen következtetve a láthatatlanra, a belső meggyőződésre. A főhős néma tanúságtévként fogja fel a leborotvált rabbi testbeszédét, egymáshoz kapcsolva a meglepődést és a többértelmű beletörődést, vagyis az alárendelődést a táborot üzemeltetők akaratának, illetve valamely isteni akaratnak („mint aki tudomásul veszi, megérti s egyben meghajol mintegy a felső intézkedés akarata előtt”), miáltal a szcena félelmetes humorával a lelkési példaadás persziflázsvá válik.

Végül vagy a szándékolt beszélő név esete, vagy a sors és a betű véletlenül múlik, de a buchenwaldi Revier adakozójának neve, Bohus,³⁷ az 'isten' jelentéssel hozható kapcsolatba. Egyébként a táborban a nevek formális rendje („szeszélye”)³⁸ érvényesül, a nevek általi egyediségtől és méltóságtól való megfosztás, a (németül ejtendő) számokkal való felcserelésük pedig az adminisztratív dehumanizáció folyamatát jelzi.

Visszatérve Köves György alakjának vizuális imaginációval való behelyettesíthetlenségére, vagyis láthatatlanná tételére, elmondható, hogy ez a jellegzetesen irodalmi effektus még erőteljesebben irányítja a figyelmet a főhős-elbeszélő alapvetően megfigyelő funkciójára, mediátor szerepére és közvetítő diskurzusainak milyenségére. A mediális konkurenciát és transzpozíciót tekintetbe véve alighanem részben ebben rejlik a regény „megfilmeshetlenségének” dilemmája, illetve egyfajta teljesítménybéli fölénye a Koltai Lajos-féle adaptációval szemben. A mozgókép gyakran összpontosít Köves György arcára, a szenvedést és pusztulást jórészt a főhős arca által igyekszik ábrázolni, a regénnyel ellentétben mintegy arcot kölcsönözve az Auschwitz-állapotnak, s így döntően az azonosulás szerepét és a tragikus modalitást ajánlja fel a nézőnek.³⁹

³⁵ A zsidó vallási tilalom („Ne nyírjátok kerekre hajatok szélét és ne rontsd el szakállad szélét.” [3Mózes 19:27.]) a pajeszre (a haj és a szakáll találkozási pontjára) és a szakállra vonatkozik. Az előbbit egyáltalán nem szabad levágni, az utóbbit ollóval igen, viszont borotvával és csipesszel tilos. A zsidó misztika szerint a szakáll az isteni könyörület metaforája, és mint ilyen, az áldás megtestesítője. (Vö. Köves Slomó, *A zsidó vallás és az arcszörzet*, <https://zsido.com/zsido-vallas-es-az-arcszorzet/>. Hozzáférés: 2022. november 1.)

³⁶ Ezt az effektust erősíti, hogy a vicc, a humor legáltalánosabb forrása a jelentések gyors megváltozása, hirtelen fordulata, átbillenése vagy átcsapása, ami kapcsolatban áll az elvárás és a tapasztalat különbségével, s így a meglepetéssel. Ebben a vonatkozásban hasonlítja Köves György a deportáltakkal történeteket a diákcsinnyhez. E jelenetben a víz váratlanul ered meg, és ugyanolyan váratlanul apad el. A modális összetettség része, hogy a szövegrészlet kifejtetlen árnyékában ott munkál a zuhanyzó és a gázkamra (előre felismerhetetlen) hasonlósága és különbsége.

³⁷ A Bohuš a szláv, közelebbről cseh és szlovák Bohumil ('Istennek kedves'), Bohuslav ('Isten dicsősége') személynév családnévi változata.

³⁸ „[...] s aztán meg a nevek szeszélye, melyek szerint a vonatba ültettek, a többiekől is mind elszakított, sajnos. KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 144.

³⁹ Lásd erről SZIRÁK Péter, *Helyettesíthetlenség. A Sorstalanság filmen*, *Mediárium* 2009/3–4., 48–56.

A regény elbeszélő-főhősének mindenekelőtt a külvilágra irányuló észlelési rendjét és erkölcsi reflexióit sajátos séma vezérli, olyan, amelynek alapja a másik szempontjaival való – sokszor bajos, de legalábbis ellentmondásos – azonosulás. A másik megfigyelése, a megfigyelésben folyvást kísértő hasonlítás, az én és a másik relációjának mozgása persze szoros összefüggésben van a regény nagy részében érvényesülő – s korábban általam is elemzett – naplószerű távlattal. Eszerint az elbeszélés nem teremt lényeges távolságot az elbeszélés ideje és az elbeszélte idő között, a szükségképpen utóidejű elbeszélés jelen idejűséget színlel, a főhős-elbeszélő nem rendelkezik az utólagos tudás rendező-átszerkesztő elveivel, az elvárás és a tapasztalat közötti szakadék utólagos áthidalásának képességével. Ezzel áll összefüggésben a „regény egyik lényeges tulajdonsága, hogy noha mindent egyetlen nézőpontból láttat, az elbeszélő egyáltalán nincs eszményítve, az olvasó mintegy mögé lát.”⁴⁰ Köves György rendszeresen megfigyeli környezetét és nem egyszer tünteti fel kedvezőtlen fényben családtagjait és sorstársait, például midőn állatokhoz hasonlítja azokat:⁴¹

Szabálytalan időközönként viszont föl kellett figyelnem nagyanyámra, hogy mennyit volt útban, hogy minduntalan vissza kellett vezetni a kanapéjához, a sok panaszára meg a semmit se látó szemére, amit a vastag, könnyektől lepett, bepárasodott nagyítóüveg olyannak mutatott, mint két különös, verítéket kiválasztó rovar.⁴²

Ezek a sorok még az első fejezetben, az apa búcsúztatásának jelenetében olvashatók, azt jelezve, hogy a másik ember állathoz hasonlítása a főhős már mindig is létező idegenség-attitűdjének kifejeződése. A később szóba hozandó hasznosság-paradigmához kapcsolódóan a nagymama útban van, s túl sokat panaszodik. A hasznavehetetlen, mert „semmit sem látó” szem egy rovarhoz hasonlít, méghozzá a szintén diszfunkcionális szemüveg mögött, ami itt éppenséggel nagyítóüveg, mely a látó és látott perspektíváját megfordítva egyfajta rovar-tani vizsgálódás képzetét is felkelti.⁴³ Az animális funkciók leépülése, a képességek, az emberi mivolt fokozatos elvesztése, amely itt az öregedés következménye, de amely a deportáltak, így a főhős későbbi dehumanizációjára is utal, azért kap groteszk színezetet, mert az általa sugallt veszteség nem a gyász relációjában, hanem az ember–állat határvonal viszonylagosításában mutatkozik meg. Ennek a tekintetnek tűnik föl aztán, hogy a „balszerencsés ember” „szomorú, csapdába esett rágcslóhoz hasonlított kissé”;⁴⁴ a „fókaarcú ember”-nek „[í]gy azután végül is csak kívülről matatott, futkosott és kaparászott egy ideig a melle táján a keze, ritkás

⁴⁰ SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 129.

⁴¹ Erről Erdődy Edit mint „az emberi test vegetatív funkcióinak” előtérbe helyezéséről ír, vö. ERDŐDY, *I. m.*, 18–19.

⁴² KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 29.

⁴³ A kép szemioziséjánál fontos lenne tudnunk, hogy az inszektológia tud-e veríték kiválasztásáról (bizonyos gélszerű anyag kiválasztásáról biztosan), s ennek alapján alkothatnánk véleményt a kép hibriditásáról, vagyis az emberi és az állati penetrációjának mértékéről. A *kiválasztás* szó használata mindenesetre a vegetatív aspektust erősíti. A kép annak a tapasztalatnak az előlegzése, hogy az emberiben meglátni a nem-emberit és fordítva.

⁴⁴ *Uo.*, 57.

szőrzetű pók, vagy még inkább amolyan kisebb tengeri szörny módján, mely mintegy a rést kereste, hogy a kabátja alá iramodjon.”⁴⁵ Innen nézve a muzulmánok: „[...] mind csupa vénségesen vén aggastyán, a nyakukba bújtatott fejükkel, arcukból kiálló orrukkal, fölhúzott vállukról fityegő szennyes rabgúnyájukkal még a legforróbb nyári napon is örökkön fázós téli varjakra emlékeztetnek.”⁴⁶ A lényegében azonos értelmű, de fordított hasonlatszerkezet, vagyis az állatok emberekhez hasonlítása talán egyszer fordul elő, amikor a főhős a zeitzi Revier-ben a falánk tetveket a boldogságra vágyó emberekhez hasonlítja:

[...] s már csak néztem ezt a falánkságot, ezt a nyüzsgést, mohóságot, étvágyat, ezt a leplezetlen boldogságot: bizonyosképp, mint hogyha valahonnan ismerném egy kissé. Akkor is vettem észre: némelyest meg tudom érteni őket, mindent megfontolva. Végül már-már megkönnyebbültem, már-már a viszolygásom is elmúlt. Továbbra se örvendtem, továbbra is elkeseredett maradtam egy kicsit, s úgy gondolom, végre is érthetően – de már inkább csak valahogy általában, harag nélkül, egy kissé csak a természet egész rendje miatt, hogy így mondjam; mindenesetre gyorsan eltakar- tam, s később már nem keltem velük harcba, többé már nem háborgattam őket.⁴⁷

Az állatok emberekhez hasonlítása nem szó szerinti: az ösztönös (túl)élés képét a főhős mint a természet (egész) rendjét érti meg. Az étvágy mint elemi ösztönkésztetés már mindig is antropomorf attribútumokkal, értékelő szempontokkal keveredik: falánkság, nyüzsgés, mohóság, boldogság, ismeret (ismerősség), megértés, megfontolás, megkönnyebbülés, viszolygás (elmúlása), öröm, elkeseredettség, harag(nélküliség), harc, háborgatás (távoztatása). A létharc feladása a természet rendjébe való beletörődés mozzanataként válik a reflexió tárgyává: az állat ironikus hatást keltő, mert a különbségeket eltüntető antropomorfizálása – a hasonlat kimondatlan oldalán – az embert (szintén) biológiai gépezetként mutatja meg.

A hasonlításon alapuló különbségtéves és azonosulás groteszk mozgása bontakozik ki a rámpajelenetben is:

Egy másik megfigyelésem, inkább csak futó észlelésem is lehet, téves volt tán, de mintha elégedettnek, némiképp már-már megkönnyebbültnek látszott volna valahogyan; úgy éreztem, tetszhettem néki. Akkor aztán, egy kezével még az arcomnál tolvá, a másikkal meg az irányt is mutatva, az út túloldalára, az alkalmasokhoz küldött oda. A fiúk már diadalmasan, az örömtől nevetve vártak. S ezeknek a ragyogó arcoknak a láttára értettem is meg talán azt a különbséget, amely a mi csoportunkat az átellenbeniektől valójában elválasztja: a siker volt, ha helyesen éreztem. [...] Az orvos munkáján is hamar kiigazodtam. [...] Így, az orvos szemével voltam kénytelen meglátni azt is, hogy mennyi köztük az öreg vagy egyéb okból haszna-

⁴⁵ Uo., 59.

⁴⁶ Uo., 154.

⁴⁷ Uo., 204.

vehetetlen ember. Egyik túl sovány, másik túl kövér, egyet meg, szemének rángatózása, szájának, orrának szimatoló nyúlra emlékeztető szüntelen fintorgása alapján afféle idegbajosnak ítélem – bár különben ez is kötelességét ismerőn, teli készséggel mosolygott, mialatt igyekvő, furcsán kacszázó léptekkel sietett oda, az alkalmatlankok közé.⁴⁸

Az SS-orvosnak (mint az életről és halálról döntő szuverénnek) a nézőpontjához idomuló megfigyelés, valójában futó pillantás tárgyai a testek, s az instans döntések melletti tanúságtétel alapja az érzelmi benyomás. (Mint láttuk: ez vezérli Köves Györgyöt a csendőrtiszt és az SS-katonák kezdeti megítélésekor is.) A szelekciót végző távlatával való azonosulás („az orvos szemével voltam kénytelen meglátni”) egy idő után már a megfigyelt test kvázi-medikális (mi több: megint csak „zoológiai”) olvasásába torkollik: „egyet meg, szemének rángatózása, szájának, orrának szimatoló nyúlra emlékeztető szüntelen fintorgása alapján afféle idegbajosnak ítélem”.

A „siker”⁴⁹ (eredményesség, hasznosság, hatékonyság, előrejutás, a többiek fölött aratott győzelem, vagyis a túlélés) – az olvasó távlatából ironikus-groteszk – önérzete Köves György egyik legjellegzetesebb értékelő mechanizmusával kapcsolódik össze, azzal, amely a piac és a haszon ökonómiáját feltételezi. E közbejövő diskurzív mintázat jobb megvilágítása végett érdemes visszatérnünk a sportüzlet-jelenethez:

Legújabban még saját gyártású sárga csillag is kapható náluk, mert hát sárga kelmében most persze nagy a hiány. (Ami nekünk kellett, arról mostohaanyám még idején gondoskodott.) Ha jól látom, az a találmányuk, hogy valami kartonlapra van ráfeszítve a szövet, s így persze csinosabb, no meg a csillagok szára sincs oly neveltségű módon elszabva, mint ahogy némelyik otthoni készítményen látni. Észrevettem, hogy nekik maguknak is saját portékájuk díszlik a mellükön. S ez olyan volt, mintha csak azért viselnék, hogy kedvet csináljanak hozzá a vásárlóknak.⁵⁰

Ez esetben a főhős – mikor éppen a munkaszolgálatra behívott apja szükséges felszerelését beszerzendő egy sportüzletben várakozik – az őt magát is érintő megbélyegzettségen való felháborodottság vagy elkeseredettség, s így annak erkölcsi elítélése, illetve lélektani tárgyalása helyett a törvények és rendeletek által megbélyegzettek sárga csillaggal való ellátásának problémájáról mereng, mégpedig részben a hatóságok, részben a kereskedés távlatából. A jelenet leírásából nyilvánvalóan hiányzik

⁴⁸ *Uo.*, 98–100.

⁴⁹ A kifejezés az Auschwitz-Birkenau vezető út leírásakor is megismétlődik: „A parancsnokok képzelete aztán a sok buzgó kéz, nagy sürgés-forgás nyomán válik valósággá, s a mutatvány sikeréhez – látnom kellett – semmilyen kétség sem férhet.” (*Uo.*, 125–126.) A karrier-szótár humort sem nélkülöző megidézése – amely nyilvánvalóan szoros kötésben van a főhős szólamának keserűen ironikus Bildungskritikájával – a regény utolsó előtti fejezetéből sem hiányzik: „Akkor megkeresem a legnagyobb kényelmet, amit csak ágyam nyújthat és sebeim is megengednek, fülemre húzom takarómat, s máris meglep a gondtalan álom: nem, ennél többet nem kívánhatok, ennél többre koncentrációs táborban – beláttam – nem vihetem.” (*Uo.*, 253.)

⁵⁰ *Uo.*, 13.

a szélesebb összefüggés értékelő szempontjainak bevonása. A főhős méltatja az üzlet mindenre kiterjedő választékát, majd elgondolja az újszerűnek tetsző, „csinos” sárga csillag elkészítésének módját, végül a stigma viselése és a forgalom bővítése között közvetlen kapcsolatot létesít. A főhős nem vesz tudomást (vagy nem tud tudomást venni) az üldöztetésről, nem alkot a megbélyegzettségről erkölcsi ítéletet, hanem széptani és marketingszempontokat érvényesít.

A regény szó- és diskurzusszintű szemantikai összefüggései között feltűnően fontos szerepet játszik a haszon és az igyekvés. Köves György igen gyakran használt igéje az *iparkodik* (változataiban több mint tucatszor fordul elő).⁵¹ A 'gyorsan megy', 'siet', 'gyorsan cselekszik' jelentésen túl ennek a szónak sugallata az is, hogy valaki valamire nagyon törekszik, s e törekvéssel megelégedés, siker, dicséret elérését célozza.⁵² A jó tanuló, vagy ahogy a *Sorstalanság*ban szerepel: az alkalmazkodni, túlélni akaró „jó rab”⁵³ elhatározásának megfelelően. A szótörténet tanúsága szerint a csimpaszkodik, kapaszkodik értelmű ómagyar *ippaszkodik*ból származik, s belőle a nyelvújítás vonta el az ipar főnevet, de a szavak különös találkozásaként a magyar olvasó alighanem beleérzi az *ipari* méretű tömeggyilkosság, a halálgyár jelentéssugallatát, amennyiben a rendkívüli állapotban ez az igyekvés ellentmondásos relációba kerül egyrészt a túléléssel, másrészt az ahhoz szükséges alkalmazkodással és együttműködéssel.

Az üzlet, a haszon, hasznosság – a hasonlítás és ezáltal az ironikus modalitás legfőbb bázisát képezve – diskurzív hálózatot alkot a regényben. A költség–haszon reláció az emberi viselkedés racionális modelljeit idézi meg, s azt is megmutatja, hogy ez a komplexum még a táborokhoz vezető úton és a táborokban is működésben maradt. Ám úgy, hogy a szokássá tett kivételes állapotban az üzletnek új feltételei keletkeznek, amelyek a bizalom, a biztosíték, a tisztos haszon lerombolását hozzák magukkal. A megtévesztés, a leplezés, az alku, a zsarolás, a csel és a csalás ellentmondásos mozgása a norma és normaszegés, a túlélés és a morál relációját bonyolítja tovább, miközben a hasznosság és a (fizikai) munka is szoros kötésbe kerül. A nyitójelenet az apa kereskedésének Sütő úr révén való átmentését, „egy amolyan üzleti cselfogást”⁵⁴ tematizál, ahol a bizalmat helyettesítő, „kipótoló” szerződést az apa, mint valami immár hasznavehetetlent, elutasítja: „Apám vállalt vont, és azt válaszolta, hogy nem csak az üzleti életbe, hanem »az élet területein« sincs többé biztosíték semmire.”⁵⁵ Beszédes, hogy később Köves György az apja manőverét egy kártyajátszma-hoz hasonlítja: „De hát, úgy látszik, apámnak szerencsésen vált be a kártyája, amit Sütő úrra tett, s így aztán ő minden héten hűségesen elhozza, ami mostohaanyámat illeti a nála lévő

⁵¹ „iparkodtam”: 5, 11, 154, 179.; „iparkodott”: 29, 271.; „iparkodnunk”: 32.; „iparkodik”: 51, 153.; „buzgalmal iparkodású segítség”: 80.; „iparkodtunk”: 104.; „iparkodnék”: 239.; „iparkodott volna”: 244.; „iparkodtak”: 267.

⁵² Christina Viragh már idézett német fordításában hol a fizikai erőfeszítésre: „loseilen” (7., 'sietve indul'), „hinauseilen” (31., 'kisiet'), hol az eltökéltségre esik a hangsúly: „sich bemühen” (13, 35, 104, 263., „sich Mühe geben” 53. 'fáradozik'), de a magyarhoz hasonló szószintű konnexió ('ipar[kodni]' – 'ipar-szerű' – 'gyár') nem jöhet létre.

⁵³ Lásd például a cementeszák-jelenetet, KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 189–190.

⁵⁴ *Uo.*, 7.

⁵⁵ *Uo.*, 18.

telepünk hasznából [...]”⁵⁶ A stróman megbízhatósága éppúgy a programozhatatlan szerencsén, egyfajta szerencsejátékon múlik, ahogy Köves György táborbeli megmenekülése is.⁵⁷ A leépült készségekkel rendelkező nagymama „szeretne részt venni és hasznot hajtani a körötte folyó eseményekben”;⁵⁸ később azt olvassuk, hogy: „Mostohaanyám nővérenek azonban már semmi hasznát se vehettük.”⁵⁹ Vili bácsi szerint Budapest zsidóságának sorsa egy nagyszabású alku, a „magasabb ár elérése érdekében” zajló „zsarolási manőver”⁶⁰ része. Lajos bácsi azt érezteti Köves Györggyel, hogy „tartozik”⁶¹ az apjának az imával, s a főhős társaival együtt úgy gondolja, hogy „a rendőrnek végtére engedelmességgel tartoztunk”.⁶² A második fejezetben arról kapunk hírt, hogy a főhős két hét óta „dolgozni tartozik”, s hogy „hadiszükségű hasznot hajt”⁶³ a gyáripárban. A „Szakértő” mérnök úr a téglagyárban szakértelmét hiába valóan ajánlja fel: „»De kinek van haszna ebből?« – tette fel a kérdést a német tisztnek. Azt mondta neki, ahogy most nekünk is értésünkre adta: »nem előnyökért vagy kiváltásáért folyamodom. De vagyok valaki, és értek valamihez: dolgozni szeretnék, a képzésem szerint, ez minden törekvésem.«”⁶⁴

Mint ahogy a sokat idézett jelenetből tudjuk, a csendőr üzletiességgel vádolja meg a deportáltakat,⁶⁵ Gyuri pedig a finnekről állapítja meg, hogy nem hasznosan viselkednek: „csak bámultam, hogy – végtére állítólag az üzlet világában jártas – emberek mint ragaszkodhatnak ennyire esztelen mód egy oly dologhoz, amelyből ily sokkal több a káruk, ennyi sokkal több a ráfizetés, mint a haszon, végeredményében nézve.”⁶⁶ A nyereség vagy haszon mint célelv később is többször fölbukkan: például Zeitzban Citrom Bandi férfias tartását, munkamorálját magyarázandó;⁶⁷ ugyanott a vásárlásokat felidézve,⁶⁸ s az utolsó fejezetben, ahol az újságíró a gyűlölet hasznáról beszél,⁶⁹ ugyanakkor a gyógyítás, gondoskodás, önzetlenség, szolidaritás, túlélés adománya is olyan csodaként értelmeződik, amely áthágja az áruforgalom szabályait, amely túllépi

⁵⁶ Uo., 34.

⁵⁷ Persze Sütő úr szerepe groteszk ívet mutat: a vagyon átmentése és a mostohaanya segítése nem csak önzetlenségen alapul: a névleges tulajdonos teljesen az apa helyére lép, amikor feleségül veszi az özvegyen maradt mostohaanyát. Ez az ökonómia némi analógiát mutat azejtetéssel, hogy a buchenwaldi segítők, így a Kövest is hazakísérő aktivista, „Miklós bácsi” a mozgalmat képviselve szintén viszonzást vár el a befektetésért: a mozgalmába való betérésre motiválja felszabadult társait.

⁵⁸ Uo., 19.

⁵⁹ Uo., 20.

⁶⁰ Uo., 22.

⁶¹ Uo., 25–26.

⁶² Uo., 49.

⁶³ Uo., 32–33.

⁶⁴ Uo., 77–78. Köves György ezt Zeitzban újra felidézi: Uo., 161–162. A társadalmi hasznosság és a fizikai munka szoros összekapcsolása a vészorszak propagandájának, nyelvpolitikájának része volt: a deportáltak a kor hivatalos dokumentumaiban „munkaerő-mozgósítási akció”-ként szerepeltek, vö. UNGVÁRY Krisztián, *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*, Jaffa, Budapest, 2020, 137.

⁶⁵ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 84. Az egyenlőtlen felek alkupozícióját, s ezzel összefüggésben a jelenet modális összetettségét részletesen elemeztem: SZIRÁK Péter, *Kertész Imre*, Kalligram, Pozsony, 2003, 40–42.

⁶⁶ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 156.

⁶⁷ Uo., 160.

⁶⁸ Uo., 181–183.

⁶⁹ Uo., 274–275.

(legalábbis a közvetlen) fizetség ökonómiáját: „Egyik edény volt, langyos kávéval, a másik meg kenyér, becslésem szerint úgy hatodnyi darab. Elvehettem, elfogyaszthattam, minden ár, minden csere nélkül.”⁷⁰ Ahogy korábban az iskola, a nevelés hasznát vonja kétségbe Köves György,⁷¹ úgy a zárlatban a megtörténtek tanulsága, mondhatni haszna válik roppant kétségessé: a főhős a tanúságtétele az elhurcoltak és az itthon maradottak közötti áthidalhatatlan meg-nem-értés példájává válik.⁷²

Ahogy erről már korábban részletesen írtam: a főhős gyakorta hasonlítja össze a tudatában és testében végbement változások értelmét irodalmi példákkal. A „hét nap–hét esztendő”-féle mese⁷³ és a regények (például Mark Twain: *Koldus és királyfi*⁷⁴ vagy Dosztojevszkij: *Feljegyzések a holtak házából*⁷⁵) hőseire való hivatkozások a hasonlóságban rejlő különbségre, vagyis az általános és az egyedi, az elvont és a konkrét különbségére, a hasonlítás csáberejére és csapdájára, s végső soron a megértés korlátaira hívják fel az olvasó figyelmét. Az előzetesen rendelkezésre álló tapasztalat, tudás és műveltség, valamint egy különlegesen szélsőséges élethelyzet közötti drámai távolságra:

Akár esküt is tehetek rá: személy szerint ezen az úton senki idegennel sem beszéltem. Mégis, ekkortól számíthatom valójában a pontosabb ismereteimet. Ott szemközt jelen pillanatban épp a mi vonatunkból való útításaink égnek, mindazok, akik autóra kérezkedtek, akik továbbá öregség vagy egyéb ok miatt az orvos előtt alkalmatlannak bizonyultak, valamint az aprónép és velük jelen vagy eljövendő anyák, akik ennak már látható a jele – amint mondták. [...] Mindez nem egyszerre, inkább apránként jutott értésemre, mindig újabb részletekkel kiegészülve, némelyeket vitatva, másokat helybenhagyva, s újabbakkal megtoldva. Közben – halalom – végig igen szívesek hozzájuk, gondoskodás, szeretet veszi őket körül, a gyermekek labdáznak meg énekelnek, s az a hely, ahol megfullasztják őket, igen szép,

⁷⁰ *Uo.*, 213. Lásd még, ahogy Pjetyka vendégeiről szól az elbeszélő, nem látva át a nyelvi-identitásbeli és eszmei közösség együttlétbe való befektetését, amelynek túlélését célzó hasznát maga is élvezzi, amelynek a megmenekülését köszönheti: „s azzal már távoznak is, most is surranva, sietősen, többnyire láthatóan elégedetten is – de hát amúgy máskülönben minden egyéb eredmény, előny, megfogható haszon nélkül, ahogy néztem; s akkor hát azt kellett föltennem, hogy egyedül azért az egyért jöttek, úgy látszik, ezért a pár szóért mindössze, semmi többért, mint azért csupán, hogy láthassák egymást ezzel az illető betegükkel.” (*Uo.*, 241–242.) Illetve ahogy Bohus önzetlen élelmiszerajándékait magyarázza: „[...] végső soron ez is csak ugyanaz az eszköz, a makacsság volt – ha mindenestre, látnom kellett, egy bizonyos igen kimunkált, ismereteim közt eddig a legeredményesebb, no meg főként, szó se róla, az én számomra a leghasznosabb módja is a makacsságnak, nem vitathattam.” (*Uo.*, 250.)

⁷¹ „Akkor hát viszont, ez volt a nézetem, mindvégig kizárólag Auschwitzról kellett volna eszerint tanulnom. Mindent elmagyaráztak volna, nyíltan, becsületesen, értelmesen. Csakhogy az iskolában erről, négy esztendő alatt, még csak egyetlen szót sem hallottam. De persze elismertem, feszélyező volna, no meg nem is tartozik hozzá a műveltséghez, beláttam.” *Uo.*, 127.

⁷² Lásd a férfi esetét, aki a visszatérő Kövest arról kérdezi, hogy látta-e a saját szemével a gázkamrákat (*Uo.*, 268–269.); a „gyűlölet hasznát” és a „lágerek poklát” emlegető újságíróval való beszélgetést (*Uo.*, 274–279.), illetve a Fleischmann és Steiner bácsival való társalgást (*Uo.*, 282–290.).

⁷³ *Uo.*, 183–184.

⁷⁴ *Uo.*, 42.

⁷⁵ *Uo.*, 113–114.

gyep, liget, meg ágyások közt fekszik: ezért is keltette mindez végül némiképp bizonyos tréfák, valahogy affajta diákcsíny érzését bennem.⁷⁶

Az esemény váratlansága, (elő- és utóidejű) megtapasztalhatóságának korlátozottsága mellett Auschwitz színrevitelének legfőbb dilemmája, hogy lehetséges-e egyediségét ábrázolni. Lehet-e egyáltalán bármit is közvetíteni hasonlítás nélkül? A *Sorstalanság* azt mutatja, hogy az egyediség csakis valamilyen viszonylatban nyerhet értelmet, vagyis a hasonlítás művelete kiküszöbölhetetlen. A hasonlítások mozgó rendszere pedig elbonyolítja a szöveg mintázatát. Talán még leginkább a megtévesztettség, a világ eltévesztése, a tévedés példaértéke felé:

Nem tudom, mikor gondoltam először arra, hogy valami rettenetes tévedésnek, valami diabolikus iróniának kell működnie a világrendben, amelyet pedig a rendes, normális életként élsz meg, s ez a rettenetes tévedés maga a kultúra, az eszmerendszer, a nyelv s a fogalmak, amelyek elfedik előled, hogy már régen a saját elpusztításodra létrehozott gépezet olajozottan működő alkatrésze vagy.⁷⁷

⁷⁶ Uo., 124–125.

⁷⁷ KERTÉSZ, K. *dosszié*, 82–83.

„Rájöttem, hogy a gyermekvers: műfaj.”

Gyermekirodalom, gyermekírói lét a Rákosi- és a Kádár-éra
belpolitikai átszervezései, ideológiái tükrében, újholdas példákön
keresztül

Visszaemlékezések és tanulmányok tanúsága szerint a legjobb magyar gyermekirodalmi művek részben a cenzúrának „köszönhetőek”, tehát annak ellenére jött létre az ideológiamentes, „igazi” gyermekirodalom, hogy az gyakran – kényszerből – „vörös farokkal” volt megtoldva. Mint ahogy Weöres Sándor *Bóbita* című – az Ifjúsági Kiadónál 1955-ben megjelentetett – könyve is, amely sorsfordító jelentőségű a magyar gyermekirodalom történetében. A *Bóbita* kötettel Weöres „gyermekköltővé” vált, könyve nyomán divatossá vált a gyermekvers; inspiráló öröksége túlnyúlik az ötvenes éveken, hiszen az olvasók általános elvárási horizontja is megváltozott ezután: ettől kezdve jellemzi a magyar gyermeklíra jelentős részét a zeneiség, a szimultán ritmus, a sajátos rímelés, illetve a változatos képiség. A *Bóbita* utat nyitott többek között az ötvenes években szilenciummal sújtott újholdasoknak is: ekkor kezdett gyerekeknek írni és publikálni például Nemes Nagy Ágnes és Szabó Magda. A Móra Kiadó, amely 1950-ben Ifjúsági Kiadóként alakult meg, a gyermek- és ifjúsági irodalom műfajában szinte egyedülként, az ízlés kiszolgálójaként s egyúttal formálójaként működött csaknem négy évtizeden át, a rendszerváltásig; ezalatt szinte minden magyar nyelvű gyermekirodalmi mű, így az említett szerzők könyvei is, náluk jelent meg. A tanulmány ebbe a folyamatba, illetve ennek a korszaknak, különösen az ötvenes évek politikai-ideológiai mozzanatainak háttérébe nyújt betekintést, anélkül, hogy belebonyolódna a gyermekirodalom – nehezen definiálható, pedagógiai, pszichológiai és irodalomszociológiai aspektusokat feltételező, gazdasági, társadalmi és politikai-ideológiai szempontokkal árnyalt – fogalmának kimerítő körüljárásába, a műfaj létmódjának és történetének átfogó ismertetésébe; inkább arra koncentrál, miként befolyásolta, alakította a magyar szerzők munkásságát és szakmai életét az állami ideológia, a központi elvárások és a cenzúra működése, s ezek következtében miként változott meg a magyar gyermekirodalom mint olyan státusza és minősége.

Előzmények

Az 1945 előtti magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági irodalomról

A gyerekeknek szánt olvasmányok piacra kerülése a 18. század végére tehető, ami összefügg a nők mint olvasók kiszolgálásával (ekkortájt lendül fel ugyanis ennek a célközönségnek mint potenciális vásárlóknak, előfizetőknek a számba vétele), hiszen ők voltak az elsődleges közvetítők (felolvasók, majd „olvasásvezetők”) a gyerekek

számára.¹ Az 1700-as évek előtt maga az olvasás mint művelődési és szórakozási lehetőség is csak egy szűk kör számára volt hozzáférhető, ebbe alapvetően sem a nők, sem a gyerekek nem tartoztak bele, épp ezért nem is készültek kifejezetten a gyerekeknek szánt művek. A 18–19. századra azonban megváltoztak az olvasási szokások,² fellendült a sajtó, illetve műfaji funkcióváltások következtek be (a mese például a 19. század végére átkerült a szépirodalmi kánonból gyermekirodalmi státuszba). A 19. század első felétől jellemző az adekvát szövegek olvastatása, vagyis az, hogy korának megfelelő témájú és nyelvezetű szöveget kapjon a gyerek olvasó. Az „olvasásnak nints ki hasznát tagadná. De az olvasásnak veszélyei is vannak, leginkább napjainkban, midőn nem mindenkinek való könyvek számosan vannak” – fogalmaz Greskovits Ágoston 1836-ban.³ Hogy ki milyen szövegeket látott alkalmasnak, az nézetenként és társadalmi csoportonként eltérő volt.⁴ Kardeván Lapis Gergely ír arról, hogy például Arany János még alig találkozhatott a gyermekirodalom jelenségével (gyermekkora egybeesett a gyermekirodalom fogalom születésével), de két tankönyvjellegű ifjúsági könyvet már ő is olvasott gyerekként, az egyik Raff György *Természettudománya a gyerekeknek* című munkája Fábián József fordításában, a másik az első eredeti magyar gyermekirodalmi alkotásnak tekinthető, hetvennégy kiadást megért *Hármas kis tükör* Losontzi Hányoki Istvántól.⁵ Mindkettő didaktikus célt szolgált: természettudományi, illetve történelmi ismeretek tankönyvszerű átadását – tehát alapvetően nem szórakoztató és nem szépirodalmi könyvekről van szó.

A magyar nyelvű gyermekirodalom a német mellől nőtt ki, s azért sem virágozott tulajdonképpen a 19. század közepéig, mert akkor hazánkban még a német nyelvű könyvpiac volt erőfölényben, vagyis a nyugati irodalmak gyerekkönyveit a magyar, városi olvasóközönség többnyire német fordításban olvasta.⁶ A magyar gyermekvers születését Bezerédj Amália *Flóri könyve* (1836) című, vegyes műfajú könyvének megjelenéséhez szokás kötni,⁷ amelyben azonban a líra még mindig szolgáló szerepet

¹ Martin LYONS, *A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, ford. SAJÓ Tamás, szerk. Guglielmo CAVALLO – Roger CHARTIER, Balassi, Budapest, 2000, 348–380.

² Az 1840-es években 60.000-re, az 1870-es években 100.000-re becsülték az olvasók számát, ennek megfelelően az 1910-es évekre megduplázódott a kiadott könyvek mennyisége, lásd Kovács Máté, *Az olvasóközönség, könyvkiadás, könyvtárak a dualizmus korában = A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*, összeáll. Uő., Gondolat, Budapest, 1970, 77.

³ GRESKOVITS Ágoston, *A' rendes kifejlődés, és a' czélirányos nevelés' alapvonatai*, Tudományos Gyűjtemény 1836/11., 91.

⁴ Erről lásd SZONDY György, *A magyar ifjúsági irodalom gyermekkora*, Protestáns Szemle 1932/6., 398–409.

⁵ KARDEVÁN LAPIS Gergely, *Arany János és a gyerekkors problémája*, It 2021/1., 18–47.

⁶ Az eredeti megjelenéshez képest igen későn fordították magyarra Grimm vagy Andersen meséit, néhány mesefordítástól eltekintve a Grimm-mesék első gyűjteményes kiadása 1860-ban jelent meg az Ifjúsági Könyvtár sorozatban *Gyermek s házi regék Grimm után* címmel, Nagy István fordításában (Engel és Mandello tulajdona, Pest, 1861). *Andersen meséi* pedig 1856-ban jelentek meg először, Szendrey Júlia fordításában (Lampel, Budapest, 1856).

⁷ Verses ima, erkölcsi maximák és szótárgoló olvasmány is található benne. „Ennek a könyvnek minden versikéjét, minden mondatát elejétől végig olvastam százszor, meg százszor, kicsi agyamban vittem az iskolába minden betűjét, képecskéjét. Ez maradt jó sok esztendeig legkedvesebb könyvem, az én gyermekkoromnak egyetlen jó gyermekkönyve” – írta róla Benedek Elek. Lásd BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*, bev. BENEDEK Marcell, Szépirodalmi, Budapest, 1979, 58.

töltött be, a pedagógiai intenció volt az elsődleges. Nem sokkal későbbi Petőfi Sándor *Arany Lacinak* (1847) című verse, amelyből jól látszik, többnyire hogyan fogta fel a korszak a gyerek–felnőtt viszonyt. „A magyar gyereklióra első korszaka egy iskolás alaphelyzetre épül, a tanító bácsi/néni, vagyis az okos felnőtt beszél a tudatlan kisgyerekhez tanulságos dolgokról. Mindmáig születnek ilyen versek, de ennek az alap-típusnak dominanciája szerencsére megszűnt a 20. század elején.”⁸ A szabadságharc utáni évtizedben, Arany tanársága idején, az előzményekhez képest nagy változáson megy keresztül a gyermekvers műfaja.⁹ Ennek ellenére 1858-ban Vajda János még mindig arról panaszkodott, hogy a „saját nemzeti irodalommal bíró országok között sehol e világon oly csekély szerepet nem foglal el az ugynevezett gyermekirodalom mint épen hazánkban”.¹⁰

A magyar gyermekirodalom első korszaka az 1860-as évekig tartott; szimbolikusan a tizennyolc éves Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteményének megjelenésétől (Heckenast Gusztáv kiadása, Pest, 1862) számítható a második korszak. A szimbolikus korszakzáró pedig Benedek Elek 1888. február 9-i, képviselőházbeli felszólalása a gyermekirodalomról.

Az ifjúsági és gyermeklapok műfaja az 1870-es években lendült fel Magyarországon – az elsők között említhető a Kis Lap (Athenaeum-kiadás), a Hasznos Mulattató (Légrády-testvérek kiadása) vagy a Lányok Lapja (Athenaeum) – az elsőt Ágai Adolf szerkesztette, az utóbbi kettő Dolinay Gyula lapja volt. 1889-ben alapította Benedek Elek és Pósa Lajos Az Én Újságomat, amely piacvezetőként szemléletével befolyásolta aztán a többi lapot is, amelyek hozzá idomultak. Programjának lényege, hogy a gyermekköltőnek mindig derűvel, szeretettel kell közelítenie a gyerekhez, és gyermekszemmel nézni a világot, nem pedig tanmesékkel, közvetlen didaxissal nevelni. Azonban „egyről nem szabad különösen megfélemednie a gyermekköltőnek: ez a nemzeti szellem. Bármiről ír, bármiről zeng: a nemzeti génusz csókja csillogjon minden sorában... Szívja magába mindazokat a szokásokat, erkölcsöket, sajátos vonásokat, melyek nemzetének természetéből kiadnának. Akkor lesz belőle fajáért lelkesülő, hazáját szerető s érte élni tudó s halni kész ifjú, férfi.”¹¹ A századvégi, általános nyelvi nacionalizmus, a magyar nyelv és kultúra programszerű jelenléte a gyermekirodalomban is a kiegyezés előtti idők németesítési gyakorlatára adott válasz volt.

A századforduló idején az egyik legfontosabb fórum az egészen 1944-ig megjelenő Én Újságom című képes gyermeklap volt színvonalas, sokoldalú, modern gyűjteményként; 1931-től miniszteri rendelet kötelezte az iskolákat számainak beszerzésére. Tartozott hozzá egy könyvsorozat is, Az Én Újságom könyvei – Singer és Wolfner puhatáblás kiadói sorozatának a darabja volt például Kosáryné Réz Lola *Meszes Palkó* (1928) vagy Benedek Elek *Elek apó meséi* (1932) című könyve is. A 20. század

⁸ KOMÁROMI Gabriella – RIGÓ Béla, *Szövegek metamorfózisa és vándorlása a gyermekirodalomban = A magyar irodalom története, III.*, szerk., SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 461–471.

⁹ Lásd erről KARDEVÁN LAPIS, *I. m.*, 24.

¹⁰ [VAJDA János] *Kiáltó szó. Gyermekirodalom, Nővilág* 1858. február 7., 86.

¹¹ PÓSA Lajos, *Hogy kell írni a gyermekeknek?*, Magyar Salon 1890/12., 138–139.

első felének kiadói, néhány monopol részvénytársaság, mint a Singer és Wolfner,¹² a Franklin (korábbi Heckenast), a Révai, az Athenaeum, a Szent István Társulat vagy a Légrády adták ki a legtöbb gyermekkönyvet, de mellettük független, kis kiadók is működtek, illetve egyesületek, társaságok, testületek szintén adtak közre gyerekeknek szánt könyveket.

A magyar gyermek- és ifjúsági irodalom első nagy korszaka a múlt századfordulóig tartott; Móricz Zsigmond *A török és a tehenek* című, 1906-os versének születésével szokás megjelölni a második korszak kezdetét, amely pedig az első világháború végéig húzódott, akkortól számolhat az utókor egy újabb cezúrával.¹³ Hermann Zoltán felosztása szerint a nagyjából 1920-tól 1949-ig tartó időszak az „Állami és egyházi ideológiák vs. ellenkánonok 1.” címszóval írható le, ezt pedig az „Állami ideológiák vs. ellenkánonok 2.”-időszak követte a rendszerváltásig.

A magyar (gyermek- és ifjúsági) irodalom átszervezése a második világháború után

A második világháború utáni néhány év kinyílással, forradalmi változásokkal kecsegtetett, számos folyóirat alakult, indult újra vagy újult meg ekkor (Válasz, Forum, Vigilia, Újhold, Magyarok, Társadalmi Szemle, Szivárvány, Pedagógus Értesítő stb.), s megjelenhettek olyan verseskötetek is, amelyek az előző években nem (mások mellett Pilinszky Jánosé vagy Nemes Nagy Ágnesé). Azonban hamar újabb, a könyvpiac és a szépirodalom szabadságát tekintve a háborús időszaknál is rosszabb, direkt, erőszakos bezárulás következett az 1947-es, csalással megnyert „kékcédulás választások” következményeképp. A Magyar Kommunista Pártnak (MKP) a negyvenes évek végére sikerült felszámolnia a többpártrendszert (a Szociáldemokrata Párt beolvasztásával létrehozni a Magyar Dolgozók Párját), ami évtizedekre meghatározta a magyar kultúra (finanszírozás) és az irodalom sorsát is: a párt hamar fogatosította intézkedéseit a könyv- és folyóiratkiadás területén, a diktatórikus rendszer pedig kitermelte a maga pártfogoltjait és ellenfeleit.

A Szivárvány című lap például 1946 júniusában jelent meg először, Kéthly Anna felelős szerkesztésében és Szirmai Rezső szerkesztésében. A nők társadalmi és kulturális helyzetével (s ennek folyományaként a gyerekekkel, gyerekneveléssel is) foglalkozó képes hetilap első számának címlapján a híres karmester, Toscanini szerepelt az unokájával a zongora előtt, „a Maestro az emigrációban szerzett művére, a »Békehimnuszra« tanítja kicsi unokáját” – olvasható a képfelirat, egy lappal később pedig az látható, amint „Nagy Ferenc miniszterelnök betűvetésre tanítja fiát, Lacit.” (Ebben

¹² Erről és a korszak általános (gyerek)könyvkiadási helyzetéről részletesebben lásd NÉMETH Luca Anna, *A Singer és Wolfner Kiadó gyermekkönyvkiadási és hirdetési tevékenysége a századfordulón 1888–1920*, Magyar Könyvszemle 2018/4., 411–443.

¹³ Ez volt a „Kétnyelvűség és nevelési narratívák korszak”, majd ezt követte a „Népiesség és későromantika” (1861–1888), aztán az „Intézményesülés és a nyitott könyvpiac” korszaka (1888–az első világháború végéig). Lásd HERMANN Zoltán, *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszéd. A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán – MÉSZÁROS Márton – SZEKERES Nikolett, FISZ–Minerva, Budapest, 2017, 31.

a számban szerepelt Karinthy „Fricike” *Az emberke tragédiája* című, híres verse is.) A lap 1948 augusztusáig jelenhetett meg. Az 1946-ban alapított Újhold szintén megszűnt 1948 nyarára, de nemcsak a friss lapok tűntek el az évtized végére, például az 1894 óta létező, utóbb például Kassák Lajos által szerkesztett Új Idők című társadalmi, szépirodalmi, művészeti és kritikai képes hetilapnak is csupán 1949-ig jelenhettek meg számai. A továbbiakban elsősorban a Csillag, az Irodalmi Újság és a Művelt Nép szolgálta a párt kulturális akarátát. E lapokon túl 1949 után például az alábbiakat indították útjukra: Család és iskola, Világ ifjúsága, továbbá Szovjet Kultúra, Szovjet Ifjúság, Szovjet Művészettörténet, Szovjet Nyelvtudomány. A külön minisztériumot kapott Révai József ezt írta a Szovjet Kultúra első számában: „A Szovjetunió szocialista kultúráját, a világ leghaladóbb kultúráját akarjuk megismertetni a magyar néppel... Arra van szükség, hogy folyamatosan ismerkedjünk ezzel a kultúrával, hogy lehetővé tegyünk a szerves és állandó hatást... A Szovjetunió többet ad nekünk, mint amennyit mi adunk és adhatunk neki – és ez vonatkozik gazdaságra és kultúrára egyaránt.”¹⁴

1944 végén alakult meg a Demokratikus Ifjúsági Szövetség (DISZ) az MKP kezdeményezésére, majd 1948-ban beolvadt más szervezetekkel együtt a Magyar Ifjúság Népi Szövetségbe. 1945-ben megalakult a Magyar Írók Szövetsége is, de 1949-ig nem volt különösebb szerepe, a Magyar Művészeti Tanácsnak annál inkább. Az Írószövetség tagjai 1949-től viszont jól jártak – legalábbis azok, akik tagok maradhattak egy megalázó tagfelülvizsgálati folyamat után –, Révai József vezetésével nemcsak havi jövedelmük, de kiadási lehetőségük is könnyebben lett. Jellemző a kor aránytalanságaira, hogy 1945 és 1955 között Illés Béla művei több mint 1.000.000, Szabó Páléi több, mint 300.000, Déry Tiboréi 124.300 példányban jelentek meg, míg például Szabó Lőrincéi 3000 példányban. A legnagyobb példányszámú klasszikus Móricz Zsigmond volt, vele szemben például Babits Mihályt ki sem adták.¹⁵ 1948–49-ben a két évtizede létező Baumgarten-[magán]díjat „felváltotta” az állami Kossuth-díj,¹⁶ amelyet a tudomány, művészet és irodalom megbecsültjei mellett azoknak is kiosztottak, akik a szocialista termelőmunkában kiváló teljesítményt nyújtottak.¹⁷ 1950-ben megalapították a József Attila-díjat is, kiemelkedő irodalmi tevékenységekért járó állami díjként.¹⁸ 1951-re az írószövetségi tagság tizenhárom százaléka kapott valamilyen állami irodalmi díjat vagy kitüntetést, ami önmagában is árulkodik a belterjességről. „Az írók 1951-re államilag lebontott tématerv szerint gyártották

¹⁴ RÉVAI József, *Tanuljunk a szovjet kultúrától = Uő., Irodalmi tanulmányok*, Szikra, Budapest, 1950, 270–277.

¹⁵ STANDEISKY Éva, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, 1956-os Intézet, Budapest, 2005, 167.

¹⁶ Nemes Nagy Ágnes az utolsó Baumgarten-díjasok között volt, az utolsó átadás előtti évben, 1948-ban (a Kossuth-díjat csak 1983-ban kapta meg). Weöres Sándor a 30-as években volt Baumgarten-díjas (1935-ben jutalmat, 1936-ban díjat kapott), és 1970-ben nyerte el a Kossuth-díjat.

¹⁷ Az 1948-ban alapított díjnak az ötvenes években három, illetve négy fokozata is volt, 1977-től (újra) kettő. 1963-tól már csupán kulturális és művészeti alkotó tevékenységért osztották ki.

¹⁸ Az első évben több mint húszan megkapták (mások mellett Somlyó György, Nagy László, Lányi Sarolta, Kuczka Péter, Karinthy Ferenc, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kardos László vagy Devecseri Gábor). 1977-ig három fokozata volt.

verseiket, drámáikat, regényeiket. Ezt az irodalmat megcsúfoló tevékenységet úzta többek között Zelk Zoltán és Devecseri Gábor, Benjámín László és náluk jóval visszafogottabban Illyés Gyula” – véli Standeisky Éva.¹⁹

Ez az időszak tehát a pártállami átszervezésekről szól, ennek jegyében létrehozták az Országos Könyvhivatalt, majd a Könyvbizottságot is.²⁰ A Könyvhivatal egyik első feladata a könyvtárak szabályozása volt. Az újrászervezett könyvpiac kialakítását az Árhivatallal együtt végezte, s ezt még jóvá kellett hagynia a Gazdasági Tanácsnak. Tót Károly, a Nyomdaipari Igazgatóság egykori igazgatója utólag azt vallotta, hogy „[b]izonyos kiadványokat a Könyvhivatal tiltott, ami [...] természetesen nem hiba, viszont az, hogy kettősség keletkezett, miután a miniszterelnökségi sajtóosztály bizonyos könyveket engedélyezett, a Könyvhivatal viszont a könyvek megjelenése után tiltott le könyveket s ez súlyos károkat okozott.”²¹ 1948 végére a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága²² felülvizsgálta e szervek működését, a Könyvhivatal megszűnése után tevékenységének egy részét a Népművelési Minisztérium vette át, amelyet 1949 közepén hoztak létre.²³ Az irodalmi életet ettől kezdve a Népművelési Minisztérium Irodalmi Főosztálya irányította és felügyelte. Először is elválasztották a kiadókat a nyomdaktól, majd államosították őket; a szovjet mintára zajló átszervezések fókuszában a központi irányíthatóság állt – aminek érdekében az egyes kiadókat profilírozni kezdték, azaz megszabták, melyik kiadó milyen tevékenységgel foglalkozzon. Ennek köszönhetően jobban el lehetett osztani a lektorokat, cenzorokat és egyéb kádereket, szakértelmüknek megfelelő helyre. Az alábbiak szerint kategorizálták a kiadókat:

1. Szépirodalmi Könyvkiadó: jelenkori és klasszikus magyar, népi demokratikus és haladó nyugati szépirodalom;
2. Új Magyar Könyvkiadó: szovjet és orosz szépirodalom;
3. Művelt Nép Könyvkiadó: népszerű ismeretterjesztő irodalom, természettudomány, történelem, politikai irodalom egy része és szakkönyvek (a Népművelési Minisztérium igényei szerint);
4. Ifjúsági Könyvkiadó: gyermek- és ifjúsági irodalom, DISZ politikai kiadványai.²⁴

¹⁹ STANDEISKY, I. m., 168.

²⁰ Lásd BELLA Katalin, *A Szépirodalmi Könyvkiadó története 1950–1956*, doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2016, 29.

²¹ Lásd *Uo.*, 29.

²² A bizottság továbbra is működött, a Kulturális Osztály később, 1967-től Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztály lett.

²³ Az első Oktatásügyi Minisztérium 1953. július 4-ével jött létre, miután összevonták az addigi Felsőoktatási Minisztériumot a Közoktatásügyi Minisztériummal. Ez a minisztérium 1957. január 1-jével szűnt meg, amikor összevonták a Népművelési Minisztériummal. Jogutódja a Művelődésügyi Minisztérium lett. 1974. június 21-én a Művelődésügyi Minisztérium kettévált: így jött létre a második Oktatásügyi Minisztérium, illetve a Kulturális Minisztérium. 1980. június 27-én az Oktatásügyi Minisztériumot és a Kulturális Minisztériumot ismét összevonták Művelődési Minisztérium néven.

²⁴ „Az átszervezés után a négy vállalat kapacitásának felső határa kb. évi 9.000 ív lett a következő megoszlás szerint: Szépirodalmi könyvkiadó, 3700 ív, Új Magyar könyvkiadó, 1600 ív, Ifjúsági könyvkiadó, 1200 ív, Művelt Nép könyvkiadó, 2300 ív.” BELLA, I. m., 57.

Ennek megfelelően 1950. július 21-én megalapították az Ifjúsági Könyvkiadót (a Móra Kiadó jogelődjét), melynek feladata tehát elsősorban a gyermek- és ifjúsági irodalom kiadása volt. Előbb rövid ideig Földeák János, majd megbízottként Komjáthy István volt a vezetője, 1951-től 1963-ig pedig Fazekas Anna. Az Ifjúsági Kiadónál olyan, mára klasszikussá vált könyvek jelentek meg, mint a *Kincskereső kisködmön*, a *Légy jó mindhalálig*, Benedek Elek: *Magyar népmesék*, Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese*, *Mesebolt*, Arany Lacinak, *A Pál utcai fiúk*, *Tanár úr kérem* vagy a kiadóvezető verses meséje, az *Öreg néne özikéje*, s elindult Szepes Mária Pöttyös Panni-sorozata is. A kiadó az 1956-os forradalom utáni viszonylagos enyhülésben, 1957-ben²⁵ felvette Móra Ferenc nevét.

Közben, 1953-ban Rákosi Mátyás után Nagy Imre került a miniszterelnöki székbe, illetve menesztették Révai Józsefet. Révait a Népművelési Minisztériumban Darvas József váltotta, de ténylegesen a pártközpont Agitációs és Propaganda Osztálya irányította a kultúrát, Horváth Mártonnal az élén (aki továbbra is kikérte Révai, s egyúttal Rákosi véleményét).²⁶ A szocialista propaganda módszeresen, kidolgozott tervekkel igyekezett hatni minden korosztályra a társadalom (át)nevelése érdekében, így a gyerekekre is. A párttagok nemzetközi gyermekvédelmi konferencián vettek részt, magyar gyermekkonferenciát tartottak, kitüntetések osztoztak sokgyerekes anyáknak. Darvas mint közoktatási miniszter az egyik, 1951-es konferencián szavazta, hogy a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom „legfőbb hibája”, hogy „még mindig nagyon kevés az, amit írunk a gyermekek, az ifjúság számára alkottak.”²⁷ Talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy – szemben a keleti blokk többi országával, amelyekben az elhallgattatott írók legfeljebb fordíthattak, gyerekeknek sem írhattak – Magyarországon engedtek számos olyan író, költő gyermekirodalmi műveket írni, akik más alkotásaikat nem publikálhatták.

Érdemes megjegyezni, hogy a propaganda, különösen a 20. század második felétől, nemcsak az irodalomra terjedt ki, azonnal terjeszkedett mindenféle – a tömegek által elérhető – médium irányába, ennek érdekében lehetett az első, 1945 augusztusában, kisajátítással államosított magyarországi magáncég a nagyjából 1200 főt alkalmazó MTI-Magyar Rádió.²⁸ (Megjegyzendő, hogy ez még jóval a Rákosi-kormány előtti ideiglenes, „Miklós-kormány” alatt történt.)²⁹ A Magyar Rádió és Televízióban később a Gyermek- és Ifjúsági főosztály foglalkozott azzal, mi legyen a rádióban és

²⁵ 1950 és 1957 között Vasvári István volt az ifjúsági lektorátus főszerkesztője, őt Janikovszky Éva követte ifjúsági főszerkesztőként (1964–1981).

²⁶ STANDEISKY, I. m., 208.

²⁷ *Sokgyermekes anyákat tüntettek ki a Gyermekvédelmi Konferencián*, Világosság 1951. július 2., 3.

²⁸ BUDA Attila, *A vas és az acél országa = Munkás, paraszt, értelmiség, munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956*, szerk. L. SIMON László, Korona, Budapest, 2002, 14.

²⁹ Rákosi azonban már jelen volt a politikai színtéren, a rádió szimbolikus, május 1-jei újraindulása alkalmából ünnepi beszédet is mondott. A hallgatókat a megbízott vezető, Ortutay Gyula köszöntötte, aki beszédében háláját fejezte ki a Szovjetunióknak és Sztálinnak, és biztosította a közönséget arról, hogy „a haladás” és „az emberiség” eszméjét követik majd. Lásd továbbá: SIMÁNDI Irén, *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948*, Gondolat, Budapest, 2012.

a tévében, az osztály feladata természetesen a „gyermek és ifjúsági nézők szocialista nevelését szolgáló műsorok szervezése és megvalósítása” volt.³⁰ A manipuláció tehát a kisgyermekkorban kezdődött: a legkisebbeket didaktikus mesékkel, gyerekkönyvekkel és gyerekműsorokkal igyekeztek befolyásolni, amelyek gyakran különösebb áttételt sem alkalmaztak, hanem kifejezetten Leninről, Sztálinról, Rákosiról szóltak. Az 1952. évi IV. törvény 75. § (1) bekezdése a szülőt kötelezte is arra, hogy a propagandának megfelelő jó példákat és magatartásokat mutasson gyermekének: „Biztosítani kell a gyermek szocialista szellemben történő nevelését” – olvasható a házasságról, a családról és gyámságról szóló törvényben.

Gyermekíróvá válás a Rákosi-érában – bepillantás néhány újholdas sorsába

Amikor Nemes Nagy Ágnes és férje, Lengyel Balázs a „kozmosz tavasz” (1945–1948) után 1948 őszén hazaértek csaknem egy éves külföldi utazásukról, a határon elvették az útlevelüket. 1949-re újabb bezárulás következett, éppen akkor, amikor egy-kötetes szerzőként már elindultak a pályán – Nemes Nagynak 1946-ban jelent meg a *Kettős világban* (Újhold) című verseskötete, Lengyelnek pedig 1948-ban a *mai magyar líra* (Officina) című irodalomtörténeti munkája. A negyvenes évek közepén a Belügyminisztériumban is dolgozott Lengyel 1950-től alkalmi szerkesztésekből, fordításokból és ifjúsági irodalom írásából élt. 1952-es *A szebeni fiúk* című ifjúsági, 1848–49-ben játszódó történelmi regénye, amelyből 1953-ban rádiójáték is készült, 1955-ben pedig az 1500-as évekbeli török hódoltság idején játszódó *Ezüstgaras* című ifjúsági regényét adták ki. Újabb szakkönyve azonban sokáig nem jelenhetett meg, még a hatvanas évek közepén is hiába kérelmezte esszékötetete megjelentetését – egy 1965-ös jelentésben az olvasható, hogy a „Magvető szerint az Újhold-kör ideológiai felfogása ma sem szűnt meg náluk [ti. Nemes Nagynál és Lengyelnél], vannak levehetetlen előítéleteik”³¹ –, sőt, végül egészen 1972-ig várnia kellett. Ehhez hozzátartozik az is, hogy az 1956-os események után 1957 elején rövid időre, az Írószövetség és az Újságíró Szövetség felfüggesztése után, börtönbe került, mint az „ellenforradalom” előkészítője. Lengyel így emlékszik vissza a publikációs nehézségekre:

Kádárék általában a szerepet játszott, politikus alkatú írókat ütötték, őket börtönözték be. Legfőképpen azonban egyszerű, névtelen embereket, munkásokat, értelmiségieket tartóztattak le, és ítélték halálra; míg teljes képmutatásukban a neves írókat – kitüntették. Így lett 1957-ben például Kossuth-díjas Németh László, Szabó Lőrinc, Fülep Lajos. (Csak zárójelben jegyzem meg, Kassák Lajos akkor elutasította az Aczél által felkínált díjat.) Idővel, egy-két éven belül a Rákosi miatt hallgató írók nagyobb része is nyilvánosságot kapott; megjelent Weöres, Kassák,

³⁰ Lásd MR ÁV Noémi, *A tévémaci tudatformáló szerepe*, Médiakutató 2009/2. https://www.mediakutato.hu/cikk/2009_02_nyar/01_tevemaci_allamszocializmus/ (Hozzáférés: 2022. november 21.)

³¹ TÓTH Gyula, *Feljegyzés Siklós elvtársnőnek*, 1965. december 14. = *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970*, szerk. Uó. – VERES András, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1992, 3319–320.

Jékely, Kálnoky, Ottlik, Mándy, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Rába, Szabó Magda, még Mészöly Miklós mesekönyve is. És persze más, különböző irányzatú, értékes írók könyvei is; feltétel csupán az volt: simuljanak bele az „irodalmi egységbe”. Hogy miként lehetett az egységbe belesimulni? Íme egy példa. Pilinszky János verseinek kéziratát Illés Endre a legmagasabb pártkritikusokkal (Pándival, Királlyal és Szabolcsival) olvastatta végig. A kötet kiadásához hozzájárultak ezek az ideológiai irányítók, de csak azzal a feltétellel, hogy Pilinszky írjon még egy antisziszta verset. Ezt Pilinszky kinnal, de gyönyörűen meg is írta. Ám ez sem volt elég. Domokos Mátyás mondja el, hogy Illés Endre azzal nyújtotta át a kéziratot a képszerkesztőknek: „De aztán nehogy szép könyvet csináljatok belőle.” Becsületükre mondom, csúnya könyvet azért sem csináltak.³²

Nemes Nagy az 1950-es évek végéig a közoktatásügyben dolgozott, gyakorlótanársága után (az Erzsébet Nőiiskolában volt tanárjelölt, 1944-ben tette le a pedagógiai szakvizsgát) 1945-től pedagógusként (a Petőfi Sándor Gimnáziumban például Tandori Dezső magyartanáráként), illetve szerkesztőségi tagként (a Tankönyvkiadónál vagy a Köznevelés című lapnál).³³ A *Kettős világban* (1946) című első kötete után egészen 1957-ig nem jelenhetett meg új verseskötete (a második a *Szárzavillám* volt), jobbára csak műfordítóként és gyermekíróként publikálhatott: „A Rákosi-korszakban a néma túlélésre törekedtünk. Többen – a publikálás lehetőségétől megfosztott írók-költők, akkori fiatalok – összebújunk, mint birkák a jégesőben. Egymás műveit olvastuk, bíráltuk. Sokat játszottunk, ha fekete humorral is, de nevettünk. Legtöbbünknek a gyerekirodalom meg a műfordítás volt a menedék. Én éppen most, az életműkötetek rendezése során állapítottam meg, hogy többet fordítottam, mint Babits Mihály.” – fogalmaz Nemes Nagy.³⁴ Ugyan gyermekirodalmi könyvet sem publikált ekkoriban, de később, a hatvanas-hetvenes években kiadták számos, gyerekeknek szóló könyvét: a Móránál jelent meg az *Az aranyecset. Keleti mese* (1962), a *Lila fecske* (1965) vagy a *Nyúlanyó húsvétja* (1968), később a *Mit látunk az utcán?* (1974), a *Mennyi minden* (1975) és a *Bors néni könyve* (1978), majd a gyermekversek és fordítások összegyűjtött kötete: a *Szökökút* (1979). Ebben biztosan közrejátszott az is, hogy egykori férje, Lengyel Balázs 1963-tól 1981-ig a Móra Könyvkiadó szerkesztője volt. Lengyel egy 2003-as levelében így emlékezett vissza erre az időszakra:

Ottlik fordításokból élt, mi főleg a gyerekirodalomból. (A *szebeni fiúk*, *Ezüstgaras*, *A török Magyarországon* – nem vagy alig hihető, ezek több kiadás után ugyan, de 500 000 példányos írásként voltak. (No, nem sok pénzzel.) Nemes Nagy Ágnes gyerekverseket írt, meg fordított. |: Pl. Victor Hugo válogatott versei, *Vándorévek* kötet

³² LENGYEL Balázs, *Francia ablak. Az 50-es évek irodalmi atmoszférájáról* [1997] = Uő., *Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, naplójegyzetek*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2001, 105.

³³ Erről részletesebben lásd PATAKY Adrienn, *Menedék és hivatás. Nemes Nagy Ágnes és az iskola*, Irodalmi Magazin 2019/3., 61–66.

³⁴ „Micsoda orvos mely igéje ment meg?”. Földes Anna interjúja = NEMES NAGY Ágnes, *Az élők mértana. Prózai írásként*, II., Osiris, Budapest, 2004, 464.

:| Saját felnőtt műveit kiadni nem lehetett. 1948-ban írtam *A magyar líra* című könyvemet, |: agyonverték |: 1972-ig tanulmánykötetet nem írhattam. Csak a *Vigiliában*, Rónay György lapjában, aki protestáns létünk ellenére publikált bennünket. [...]

Szóval, igen nehezen éltünk. [...]:| 13 évig nem volt állásom |: [...] Ágnes egy darabig tanított a Petőfi Gimnáziumban, de ő is szabadúszó lett. Ágnes cikkeit megtalálhatja a *Köznevelés* számaiban 46-ban 47-ben N. N. Á. monogrammon.³⁵

Az ötvenes évek elejét megnehezítették a lakhatási szabályozások is: akinek volt lakása, az sem feltétlenül élhetett benne, ugyanis – írja Nemes Nagy – a „Rákosi-rendszerben csak bizonyos mennyiségű négyzetmétert birtokolhatott valaki. Mikor anyám meghalt [1951 januárjában], Éva húgom férjhez ment, jogosulatlanok lettünk a lakásunkra (három szoba, hall). Tehát albérlőket tartottunk. Kellott is a pénz, szegények voltunk, mint a templom egere. A lakás szép volt, vagy szép lett volna, ha képesek vagyunk rendben tartani, kijavítani a háborús károkat, berendezni. Hajóorr-lakás: hosszabb oldala a Kékgyólyó utcára, rövidebb a Jakobinusokra, Vérmezőre, a Várra, mindenütt a budai hegyekre nézett.”³⁶ A méltánytalanságokról nem hallgató³⁷ és az erkölcsi meghasonulást okozó felkéréseket a következménytől vissza nem riadva elutasító³⁸ Nemes Nagy nem véletlenül nem jegyezte Rákosi-verseket, így fogalmazott: „ez volt a koncipiált pereknek, a kitelepítéseknek, az úgynevezett törvénytelenéseknek a korszaka. Ilyesféle dolgok történtek velünk: éjszaka fél kettőkor szól a csengő. Rémülten megyünk az ajtóhoz, ki az, mi az? A postás. Az hozott egy táviratot, amelynek szövege: »Rákosi-ódádat három nap múlva várjuk. Írószövetség.«”³⁹ Az életutat tekintve, vallomások jellegéből adódóan beszédes Nemes Nagy 1955. október 2-re datált, életében kiadatlan, *Kísértés* című verse, főleg annak első négy sora: „Jön a karácsony, és a Kisded. / Én is gyermeket akarok. / Azt-e? vagy tán valami mást? / Politikai változást?”, illetve az alábbi sorok: „Erényes voltam, az igazi, / gerincem egyenes maradt, / ki is bökte az életem / oldalát mindig – jaj nekem / [...] tűrj, tűrj tovább.”

Szabó Magda a harmincas évek végétől írt verseket, első, 1947-es kötetét (*Bárány*) Lengyel Balázs szerkesztette. 1949-ben újabb versei jelentek meg *Vissza az emberig* címmel. 1945-től 1949-es elbocsátásáig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa volt, a férje, Szobotka Tibor pedig ezalatt a Magyar Rádiónál dolgozott, ahonnan 1950-ben menesztették. 1957-ig mindketten tanárként vagy épp szerkesztői és adminisztratív aprómunkákból tartották el magukat és egymást, ami egy íróalkotó pár számára a büntetés erejével bírt, és rossz anyagi helyzettel járt: „Lírai tárgy lett apadó húsom / és két kanál rántott leves ebédem?” – írja az ötvenes évek elején a *Válasz „Petőfinek”* című versben Szabó Magda, aki megfogadta, hogy ha költőként

³⁵ Lengyel Balázs – Hernádi Máriának, [Budapest], 2003. április 12. = „láthatatlan selyemsál a számon.” *Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs leveleiből*, s. a. r. BUDA Attila – PATAKY Adrienn – TÜSKÉS Anna, Gondolat, Budapest, 2019, 231–232. A |:| filológiai jelek azt jelölik, hogy a közöttük szereplő szöveg utólag lett beillesztve.

³⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Négyen – 1956-ban = Uő.*, *Az élők mértana*, II., 174.

³⁷ Lásd például Aczél Györgynek írt levelét 1977 júliusából = „láthatatlan selyemsál a számon”, 137–139.

³⁸ Lásd *Látkép, gesztenyefával. Kabdebó Lóránt interjúja = NEMES NAGY, Az élők mértana*, II., 233.

³⁹ *Uő.*

hallgatásra ítéli a rendszer, akkor nem lesz többé költő: saját bevallása szerint legalábbis ezért kezdett prózaírásba, illetve gyerekeknek szánt művek alkotásába. Illetve így vallott később: „műfajt váltottam, mert fuldokoltam már a saját verseim keserves világában.”⁴⁰ Szabó Magda szintén 1957-ig nem publikálhatott újabb kötetet, akkor jelent meg a *Ki hol lakik?*, majd a következő évben a *Bárány Boldizsár*, mindkettő gyerekkönyv. 1958-ban azonban kinyíltak számára a lehetőségek, egy évben került piacra a *Freskó* (regény), a *Mondják meg Zsófikának* (ifjúsági regény), illetve a *Neszek* (versek). A *Freskó* 1953-ban keletkezett, a kéziratot állítólag rejtegette a szerző, az a szüleinél, illetve másutt is „[...] bujdosott, Lengyel Balázsék, Kálnoky, Ottlik örizték, mikor kihez került, úgy éltünk, rejtegetett alkotásainkkal akkor, mint a *Vörös Pimpernel*, amit én írtam, azt életveszélyes volt elolvasni is.” – teszi hozzá a kiadástörténethez, némi túlzással Szabó Magda.⁴¹ Az egykori újholdasok közül talán Szabó Magda lett a legnépszerűbb, nagy figyelmet kapott, és nemcsak az olvasóktól, az 1957 utáni évtizedekben csaknem évente jelentek meg regényei. 1978-ban megkapta az állami Kossuth-díjat – ebben az időszakban a támogatott szerzők közé sorolható, Király István és Aczél György is patronálta.⁴² A rendszerváltás után, 1995-ben megjelent, *Szüret* című könyve végén, a függelékben szerepeltetett négy költeményt *Megtalált versek az ötvenes évek elejéről* címmel, néhány rövid részlet ezekből jól mutatja akkori álláspontját, szarkazmusát és kiábrándultságát: „Verset kívánok tőlem? Elkeverjem / egyforma hangotokkal hangomat? / Nem félték, hogy a rím csikordul, [...] Költők, mi lesz, ha én is dalba kezdek, / és megbomlik a konzonánca? [...] Megbűdösödik az ambrózia, / ha a kórusba én is beüvöltök” (*Az Írószövetség felhívására*); „Sovány vagy és nem alszol. Szúr belül / a szó, a Szó! mi íratlan marad [...] Ó hallgatás, egyetlen fegyverem, / te messzebbre hangzol, mint a sikoltás. / Csak mostohánk ez ország, mostohánk / tán meg sem ériük már, hogy a nevünket / úgy mondja ki, mint édesgyermekét” (*A madár fiaihoz* [mottója: Újhold-beli barátainak]); „vállald, ahogy mi, a rántottlevest, / és vállald az iszonyú hallgatást!” (*Válasz „Petőfinék”*); „Hogy szúr ez a korszak! Hogy fel ne sikoltsak / eltömi öklöm a számat. / Egy körbe futok, mint a mókusok / egy óriási kalitkában [...] Börtön ez a föld, ahol éltem előbb, / és nincsen rés a falában.” (*Európa, utolszor*).

Az újholdasok között tartható számon Weöres Sándor is, aki a harmincas évek elejétől publikálta verseit – s e politikai-hatalmi gesztusokat kontextusba helyező szövegben nem mellőzhető a tény, hogy Weöres a diktátorról is írt egy háromsorost *Hitler* (1933) címmel. Későbbi munkásságára, életművének egészére ugyanakkor nem jellemző az efféle szövegek írása, sőt, a kánon kifejezetten apolitikus költőnek tartja.⁴³ Az ötvenes évekre Weöresnek már tucatnyi könyve megjelent, a *Hideg van* (1934) című

⁴⁰ SZABÓ Magda, *Koncentrikus körök = Uő., Kívül a körön*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 515.

⁴¹ ACZÉL Judit, *Hit és korszerűség. Interjú Szabó Magdával*, Jelenkor 1997/9., 820.

⁴² A témában lásd Soltész Márton írásait: *Két „szakmabeli”. Adalékok a Király István – Szabó Magda-vonal történetéhez*, Tiszatáj 2017/10., 71–80. és *A semlegesség illúziója. Közelítések az Aczél György–Szabó Magda-vonalhoz = Batthyány Lajos Alapítványi Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2020/2021*, szerk. DEZSŐ Tamás – PÓCZA István, Batthyány Lajos Alapítvány, Budapest, 2022, 710–750.

⁴³ Erről árnyaltabban lásd SCHEIN Gábor, *Az autonómia és heteronómia fogalmáról Weöres Sándor politika-képe alapján*, It 2022/3., 247–264.

kötettől a *Gyümölcskosáron* (1946)⁴⁴ át a *Testtelen nyájjig* (1947). Ezután viszont az ő pályáján is változás történt. „A fordulat éve és a forradalom közötti időben Weöres Sándor ellentmondásos egzisztenciális, érzelmi állapotban dolgozott. Feleségével együtt 1948 őszén érkezett vissza Itáliából. Az alaposan megnyújtott nászúton⁴⁵ és tanulmányúton felmerült bennük, hogy az Egyesült Államokba telepednek ki. A családi kötöttségek és a bizonytalanság miatt végül a hazatérést választották.”⁴⁶ Weöres 1948 októberétől a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában dolgozott. Nem sikerült beléptetni őt 1948-ban a pártba, ennek következtében fekete listára került, azok közé sorolták, akik nem hajlandók az együttműködésre. 1949-től főként csak a műfordításai és gyerekversei jelenhettek meg. 1951-ben őt is elbocsátották a munkahelyéről, kiszorult a nyilvánosságból. „[E]lsősorban fordításából élt. [...] Weöres a kínai klasszikusok és más jelentős alkotó mellett könnyen felejthető, a pillanatnyi politikai érdekeket kiszolgáló szerzők műveiből [...] többet kapott [mint például Németh László]. Mivel általában nyersfordításokból dolgozott, inkább stilizátornak, nem műfordítónak tartotta magát.”⁴⁷ Keresett fordító volt, valószínűleg nem gyötörték anyagi gondok, de neki is csak 1956-ban jelenhetett meg újra verseskötete – *A hallgatás tornya*, amely címével is reflektál az eltelt időszakra –, majd legközelebb 1964-ben: *A Tűzkút*. A szilencium évei alatt állandó dalszöveg-megrendelői voltak: Kodály Zoltán zenepedagógiai munkáihoz kérte fel, s más zeneszerzők is kértek tőle szövegeket. Ezen túl a Bábszínpad publikálta két művét (*Rapsóné, Csalóka Péter*), egyet pedig az Ifjúsági Kiadó jelentetett meg: ez a *Bóbita* (1955). Gyerekverseit folyamatosan írta, az ötvenes évek után is (bár sokkal kevesebbet, mint „felnőttverseket”), feleségével, Károlyi Amyval közös köteteik is napvilágot láttak: az első közös könyvük a *Tarka forgó volt* (120 vers az év tizenkét hónapjára, 1958), amelyet Pilinszky János szerkesztett. Ezután még az alábbi gyerekverskötetei jelentek meg Weöresnek: a *Gyermekjátékok* (Móra, 1965, szerk. T. Aszódi Éva), a *Zimzizim* (Móra, 1969, szerk. Fazekas László), a *Ha a világ rigó lenne* (Móra, 1973, szerk. Lengyel Balázs) és a Reich Károly által illusztrált *Télország* (Móra, 1972, szerk. Sulyok Magda) című leporelló. Feleségével közös másik kötete, a *Hetedhét ország* 1975-ben látott napvilágot. (Érdemes megemlíteni, hogy ez a rövidke, több mint kéttucatnyi országot rövid versikékkel bejáró könyv nem a Móránál jelent meg, hanem a Magyar Nők Országos Tanácsának és a Kossuth Könyvkiadónak a gondozásában.)

Károlyi Amy talán az egyetlen, aki az említett szerzők közül gyerekeknek szóló könyvekkel kezdte pályáját, bár eredetileg másféle ambíciói is voltak: első verseit még Babits Mihály közölte a Nyugatban 1940-ben, de első verseskötetét (*Szegezzetek a földhöz, csillagok*) csak 1947-ben publikálta, a másodikat pedig 1965-ben (*A harmadik ház*). A magyar–német szakon végzett szerző tanárként, kiadói munkatársként,⁴⁸

⁴⁴ Ekkor még nem létezett az Ifjúsági Kiadó/Móra, a kötet az Uj Idők Irodalmi Intézete R. T. (Singer és Wolfner) kiadásában, Hincz Gyula grafikus rajzaival jelent meg.

⁴⁵ 1947 októberében házasodtak össze, és november végén utaztak el Rómába, közel egy éves ösztöndíjat kaptak a római Magyar Akadémián.

⁴⁶ LŐCSEI Péter, *Költő(k) a hallgatás tornyában*, Vasi Szemle 2016/5., 591–602.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A világháború után a Magyar Rádiónál és az Athenaeum Kiadónál dolgozott.

műfordítóként⁴⁹ is dolgozott. *A kislány, aki fűtyülni tudott* (1941)⁵⁰ című mesekönyve és a *Cili cica kalandjai* (1946)⁵¹ című verses képeskönyve Weöressel kötött ismeretsége és házassága (1947) előtt jelent meg, azután azokat további gyerekkönyvek követték: a *Körhinta* (1947)⁵² és az első könyve az Ifjúsági Könyvkiadónál: a *Tik-tak* (1955), ám ezek után – Weöressel közös kötetein túl – csupán egyetlen gyerekkönyvet (*Két kis bunda bandukol*, 1980) publikált, miután immár „kinötte” a gyerekíró szerepét. Nevéhez fűződik ugyanakkor a Magyar Rádió felkérésére készült *Pomádé király új ruhája* című Ránki György-mű librettója – a gyermekopera ősbemutatója 1953-ban volt az Állami Operaházban –, s az 1953-ban bemutatott *Hófehérke és a hét törpe* című Grimm-mese átdolgozása mesejátékká – ezt az Állami Bábszínházban, Farkas Ferenc zeneszerző⁵³ kísérezőzenéjével, Kertész László rendezésében játszották. Az évszámokból és a rövid áttekintésből jól látható, hogy 1947 és 1955 között ugyanakkor sem Weöresnek, sem Károlyi Amynak nem jelenhetett meg saját könyve, és az 1955-ös könyvek is jellemzően „csak” gyerekkönyvek.

Károlyi Amy fontos, korai és várakozásokkal teli felismerése, hogy a „festett lovacskák ostorpattogatói, a dilettánsok, mesekönyv-iparosok, rímkovácsok és olcsó mulattatók helyébe a magyar írók léptek.” Ezt 1946 elején írta négy friss kötetről (Balázs Béla: *Az igazi égszínkék*, Weöres Sándor: *Gyümölcskosár*, Zelk Zoltán: *Az állatok iskolája*, Bátor Irén: *Tündérkereső Jutka*) szóló együttes ismertetőjében,⁵⁴ s megjegyezte azt is, hogy a négy könyv szerzői közül csak egy nem írt „felnöttirodalmat”: „Nem kis feladat Bátor Irén számára három varázsló közé beállni negyediknek. Ő az egyetlen, akit csak a gyerekek számára írt irodalomból ösmerünk.”⁵⁵ Az említett Nemes Nagy-, Szabó- és Weöres-gyerekkönyvek legtöbbször az Ifjúsági Kiadó, illetve a jogutód Móra adta ki, az a kiadó, amely a kezdetekkor a sztálinista *A Rákosi-zászlóért* (1953) vagy a *Sztálinvárosi gyerekek* (1953) című könyveket is publikálta,⁵⁶ s amelynek hosszú időn át munkatársa volt Kuczka Péter is,⁵⁷ aki az újhaldasoknak inkább ellensége volt, mint pártolója. 1949-ben a pártot dicsőítő és az újhaldasokat név szerint elmarasztaló verse (*Költemény*), illetve kötete (*Testamentum*) jelent meg:

⁴⁹ *Vonzások és viszonzások* címmel megjelentek válogatott műfordításai 1975-ben, majd Emily Dickinson fordításokat publikált.

⁵⁰ A Királyi Magyar Egyetemi Nyomdánál jelent meg, Mallász Gitta színes rajzaival.

⁵¹ Az Új Idők R. T. kiadásában, Rónay Emy grafikus színes rajzaival.

⁵² Az „Élet” Irod. és Nyomda Rt. kiadásában, Vasi (Kálmán Viktor) rajzaival.

⁵³ Farkas Ferencsel jó kapcsolata volt a családnak, amikor Weöres Sándor 1947 januárjától szabadművelődési előadóként dolgozott Székesfehérváron, Farkas Ferenc volt a szállásadója a zeneiskolában.

⁵⁴ KÁROLYI Amy, *Magyar írók szólnak gyerekekhez*, Új Idők 1946/1., 269.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A magyar gyerekirodalom alakulására ellenpéldaként ezek a művek is hatást gyakorolhattak, egyes szovjet gyerekirodalmi könyveknek, szerzőknek azonban akár valódi inspiráló hatásuk is lehetett. Hogy csak egy példát említsünk: Vlagyimir Szutyjev moszkvai író és illusztrátor első magyar kötetét (*A póruljárt béka*) 1953-ban adta ki az Ifjúsági Kiadó. Legismertebb, mára több tucat magyar kiadást megérett műve a *Vidám mesék*.

⁵⁷ Az ő nevéhez kötődik a magyar sci-fi irodalom térnyerése (1972-ben elindította a Galaktikát, a legrégibbi magyar tudományos-fantasztikus lapot), 1976 és 1987 között pedig a Kozmosz Könyvek főszerkesztője volt, szintén a Móránál. Bár a Kozmosz dedikáltan a krimi és a sci-fi alkotásokat adta ki, előfordultak kivételek, itt jelent meg például a huszonhét éves Ferencz Győző első verseskötete is, a *Ha nem lenne semmi nyom* (1981) – a kötetnek Lengyel Balázs volt a szerkesztője. Később Ferencz Győző az Újhald Évkönyvekben Lengyel szerkesztőtársa lett, ma pedig ő Nemes Nagy Ágnes verseinek sajtó alá rendezője, életműkiadásának sorozatszerkesztője.

[...]

Az ember nem mindig vigyáz,
most nem vigyázok én se rímeimre.
Na, megró miattuk Lengyel Balázs
s naturalizmusomért Keszi Imre.

Roszzakat mondanak továbbra is
rólam a finom irodalmi berkek.
Amit a Kuczka ír, az rossz, hamis,
mondják s nem tetszem a vájtfülűeknek.

[...]

Ha nincs a Párt, most ott lenn rothadok
a társadalom szutykos mélyein,
de hívott és a kezébe fogott
a Párt, Rákosi; Lenin és Sztálin.

[...]

Nem voltam gyártulajdonos, se herceg,
életem milliókéhoz hasonló.
Erre járj, mondom Karinthy Ferencnek
és te is ezt az utat járd meg, Somlyó.

[...]

Elönt a rettenetes áradás,
költő költőnek sarkára tapos,
Kopré, Pilinszky, Nemes Nagy, Darázs,
Rába, Vas István, Weöres, Lakatos.

Egyik rosszabb, kevésbé rossz a másik,
de megmaradni egy sem érdemes.
Egyik citrom, a fogam belevásik,
a másik arisztokrata „Nemes”.
Közülük mind örök életre les,
halhatatlant írni mindnek a vágya.
Formából az osztályzatuk jeles,
hisz az Újholdnál jártak iskolába.

[...]

Ha az ember a véleményük kérdezi,
nem válaszolnak. Sunyi mind s ravasz.

Kuczának jelentős befolyása volt az irodalmi életre, előbb párttagként, majd az Írószövetség szervezőtitkáraként, aztán az Irodalmi Újság munkatársaként; később aztán „[k]iábrándulása, kijózanodása a lázadó írók közé vezette” – fogalmaz Szőnyei Tamás.⁵⁸ Az idézett vers keletkezési idején, 1949-ben, a díj kiosztásának utolsó évében Szabó Magda helyett ő kapta meg a Baumgarten-díjat.⁵⁹ Ugyanezen évben, Sztálin hetvenedik születésnapjára (és ettől kezdve, 1953-as haláláig) több, a diktátort dicsőítő szöveg jelent meg magyar szépirok tollából. 1949-ben kiadtak egy köszöntő líraantológiát,⁶⁰ de azon túl is számos Sztálinnak szóló verset publikáltak: Kuczka Péter egyik verse (*Róla, Aki a világnak kovácsa*) vagy Gellért Oszkáré (*Sztálin figyel s beszél*) a *Felszabadítónk, Sztálin*⁶¹ lapjain olvasható. Hajnal Annáé (*Sztálin*) a *Hét évszázad magyar verseiben*,⁶² Juhász Ferencé (*Téged köszönt most*) a *Szabadság* című kötetben.⁶³ Déry Tibor 1953 januárjában, a *Csillagban* publikálta az *Ünnep* című versét Sztálinról.⁶⁴ Devecseri Gáborét (*Te adtál életet!*) a *Csatázok verseimmel* című szavalókönyv közölte.⁶⁵ Zelk Zoltán versének (*A hűség és hála éneke*) részletét, illetve Nagy László versét (*Faluban*) a *Föltámadott a tenger* című szavalókönyv hozta le⁶⁶ – a szavalókönyvek alapvetően gyerekeknek, fiataloknak szánt, erős pedagógiai intencióval készült propagandaköteteket jelentettek ekkoriban. Ezek a művek, azon túl, hogy morális mélyrepülések, a szépirodalmi kánon szempontjából jelentéktelenek, ugyanis „értékelő irodalmi szempontok alapján, azaz a pusztán irodalomszociológiai felmérés keretein túlmenően a Révai-féle kultúrpolitika által kikényszerített és támogatott szocialista-realista pártos költészet még akkor sem érdemel különösebb figyelmet, ha rövid időre egyes olyan nagy tehetségű fiatalokat is magához tudott kötni, mint például Eörsi István vagy Csoóri Sándor). A lírai rendszerváltás nyilvánvalóan Juhász, Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes kötetei, azaz *A tékozló ország* (1954), a *Harmadnapon* (1959) és a *Szárzavillám* (1957) jegyében kell hogy majd értelmeződjék” – fogalmaz Margócsy István.⁶⁷ A „lírai rendszerváltás” gyakorlatilag ugyanebben az évtizedben érkezett el a gyermekirodalom, pontosabban a gyermekvers közegében is.

A fenyegetettség, cenzúra uralta Rákosi-korszakban Gergely Márta, Hárs László, Fehér Klára és mások gyermekkönyveiben Rákosi „pajtás” vagy Rákosi elvtárs intéz-

⁵⁸ SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet*, I., Noran, Budapest, 2012, 244.

⁵⁹ Az utolsó Baumgarten-díjazottak névsorát 1949. január 12-én a Magyar Dolgozók Pártja önkényesen módosította – Szabó Magda és Németh László mégsem kapta meg a díjat, helyettük, utolsó pillanatban például Kuczka Pétert tüntették ki, noha a napisajtó egy része már lehozta nevüket a díjazottak névsorában. Lásd például Esti Szabad Szó 1949. január 8., 3.

⁶⁰ *Sztálint köszöntjük. Magyar költők versei a 70 éves Sztálinhoz*, Franklin, Budapest, 1949.

⁶¹ Szépirodalmi, Budapest, 1953.

⁶² Szépirodalmi, Budapest, 1951.

⁶³ *Szabadság. Magyar írók antológiája*, Szépirodalmi, Budapest, 1951.

⁶⁴ A vers egy, a világ íróihoz szóló felhívás után, illetve közvetlenül Juhász *Óda két fiatalról* című verse utáni lapon olvasható. Ugyan a Déry-féle *Ünnep* Botka Ferenc szerint „messze kimagaslik a témáról írt kényszer-klapanciák sorából” (lásd DÉRY Tibor, *Szép elmélet fonákja. Cikk, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)*, s. a. r. BOTKA Ferenc, PIM, Budapest, 2002, 288.), mint irodalom, sok szót így sem érdemel.

⁶⁵ Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége, Budapest, 1950.

⁶⁶ Ifjúsági, Budapest, 1953.

⁶⁷ MARGÓCSY István, *Líra és rendszerváltás = A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*, szerk. RAINER M. János – STANDEISKY Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 2005, 128–129.

kedesei pozitív színben tűntek fel. Olyan gyermekirodalmi művek születtek, mint az *Ütközet a krumplicföldön* című Gergely Miklós – Kovács György-szöveg, amelyből 1955-ben, Pál György rajzaival diafilm is készült. A 20. századi diktatúrák talán legjellemzőbb közös vonása a nyelv átpolitizálása, alárendelése a propagandának,⁶⁸ a magyar sztálinizmusban a militáns aktivizmus nyelve terjedt el. A „hivatalos” szó-kincs, a politika és a kisajátított sajtó szóhasználata, szóképzése nyilvánvalóan jelentős befolyásoló erővel bírt, ezért a hatalom a végsőkig élt vele, igyekezett átvenni az uralmat a nyelv fölött. Sorra jelentek meg a propagandakiadványok, az antológiák. Széles merítésű ezek közül például az 1960-as *Óvodások verseskönyve* című Móra-gyűjtemény (T. Aszódi Éva és Tóth István szerkesztésében), amely jól reprezentálja a korabeli, alapvetően didaktikus oktatásra építő felfogást, de található a szövegei között néhány üdítő kivétel is.⁶⁹ Amellett, hogy a hatalom meghatározta, mely könyvek jelenhetnek meg, azt is igyekezett szabályozni, akár visszamenőleg, mely könyvek ne kerülhessenek az olvasók kezébe – így lettek bezúzendók vagy forgalomból kivonásra ítélték például az alábbiak: a Karinthy által magyarra fordított *Micimackó*, Szerb Antal: *A világirodalom története, Utas és holdvilág*; Karl May, Dickens és Kipling művei vagy a *Grimm-mesék*.⁷⁰

Az ötvenes években Nemes Nagy Mándy Ivánnal⁷¹ és Pilinszkyvel együtt periferiára került, Weörest vagy Füst Milánt dekadensnek, Otlíkot⁷² antirealistának könyvelték el. „Mivel Örkény István Aczél György unszolása ellenére sem volt hajlandó '56-os szereplését önkritikusan megtagadni, ezért felbontották a vele kötött kiadói szerződéseket. Örkény, hogy családját el tudja tartani, az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyárban dolgozott. Végül is 1966-ban enyhítettek a büntetésén.”⁷³

1949-től Pilinszky sem publikálhatott, a hallgatás évei alatt például verses meséket írt, az *Aranymadár* című könyvvel „tért vissza” 1957-ben. A Magvetőnél – ahol

⁶⁸ Hannah ARENDT, *A totalitarizmus gyökerei*, ford. BRAUN Róbert et al., Európa, Budapest, 1992.

⁶⁹ Például Nemes Nagytól ezeket közli: *Cirmi és a tej, Ki ette meg a málnát?, Szetyepotyja Péter*; Weörestől az *Épül az ország* mellett szerepel például a *Buba éneke*, a *Száncsengő*, a *Suttog a fenyves* vagy a *Haragosi*.

⁷⁰ HORVÁTH Attila, *A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában = Magyar sajtószabadság és szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez*, szerk. PAÁL Vince, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013, 82–83.

⁷¹ Mándy Iván ötkönyves szerző volt már 1949-re, 1948-ban megkapta a Baumgarten-díjat is. Első ifjúsági regénye, *Az enyedi diák* 1944-ben jelent meg. Második ifjúsági regénye, az *Egy festő ifjúsága. Barabás Miklós diákévei* 1955-ben jelent meg, immár az Ifjúsági Kiadónál. Ezt követték 1956-tól a Csutak-könyvek a Móránál, majd a *Robin Hood* a Delfin könyveknél, s később *Arnold*, a *bálnavadász* a Móránál.

⁷² Otlík azon kevesek egyike, akik nem fordultak a gyermekirodalom felé. Otlík, aki a harmincas években publikálta első novelláit (a Napkeletben és a Nyugatban), szintén kiszorult a nyilvánosságból a negyvenes évek végére, csaknem egy évtizeden át műfordításból próbált megélni, Gödöllőre költözve (Hemingway, Thomas Mann, Shaw, Dickens fordítója volt). 1957 után visszatért Budapestre, feleségével együtt, abban az évben megjelenhetett a *Hajnali háztetők* című kisregénye (az első változata 1955-ben debütált a Magyar Csillagban), két év múlva pedig megjelent az *Iskola a határon is* (amelynek az első kézirat 1948-ban készült el), később további regények és rövidprózák. Otlíkot a nyolcvanas évek előtt nem jutalmazták díjakkal, abban az évtizedben kapta meg a József Attila-, a Kossuth- és a Szép Ernő-díjat is.

⁷³ *Uo.*, 84.

Pilinszky 1956-ban rövid ideig lektorként dolgozott – publikált kötet illusztrátora Márkus Anna volt (akivel 1955 októberétől néhány hónapig házasságban éltek). Pilinszky 1957-től az Új Ember című katolikus hetilap munkatársaként dolgozott, *Harmadnapon* című, második verseskötete 1959-ben jelent meg.

A szilencium éveiben Mészöly Miklós is a gyermekirodalom felé fordult, mert abból tudta fenntartani magát alkalmi munkái, illetve rádiós és bábszínházi megbízásai mellett.⁷⁴ Bár már néhány évvel korábban, 1951–52-ben a Bábszínház dramaturgjaként dolgozott, az első, gyerekeknek szánt (képes mese)könyve, *A bánatos medve* csak 1954-ben jelent meg. Ezt követte 1955-ben a *Hétalvó puttyonyocska*,⁷⁵ majd később tucatnyi gyerekkönyv, 1980-ban több, mint 300 oldalon gyűjtötték össze meséit (*Az elvarázsolt tűzoltó zenekar és más mesék*). Mészöly és felesége, Polcz Elaine (Molnár Ilona álnéven) gyakran együtt írták meg a vállalt meséket és bábjátékokat, például az *Árgyilus királyfi* című, közös átdolgozásukat 1959-ben mutatta be az Állami Bábszínház. Polcz *Bábjáték és pszichológia* címmel szakkönyvet is jegyez a témában. Mészöly *A mese korszerű* című esszéjének tanúsága szerint az első meséit az ötvenes évek közepén nem belső késztetésből írta. Ismert egy levél a Kiadói Főigazgatóságtól, amelyben ez olvasható:

A Kiadói Főigazgatóság az Írószövetséggel egyetértésben elhatározta, hogy íróink közül azokat, akik erre kedvet éreznek, felkéri: új művek megírásával segítsék a gyermekirodalom fejlődését.

1955. október 1-én, szombaton délben 12 órakor a Kiadói Főigazgatóságon szeretnénk megbeszélni a megbízás kérdéseit. Erre a megbeszélésre Elvtársat szeretettel meghívom.

(Köpeczi Béla) [+pecsét]
főigazgató⁷⁶

„Botcsinálta meseírónak érzem magamat” – fogalmazott Mészöly a meséről szóló esszéjében. Szerinte arra van szükség, hogy a „rejtőző” gyermek is faggatni kezdje bennünk a felnőttet. A nagy mesék – de az egyszerűen jó mesék is – mindig két tükröt villantanak össze: a gyermek ártatlanságát és a mi megcsupált ártatlanságunkat [...] Talán semmi nem íródik annyi, mint tisztességesen rossz mese. A gyermek meseigénye azonban olyan erős, hogy még a silányhoz is igyekszik hozzáadni a maga

⁷⁴ Mészöly bábjátékairól részletesebben lásd URBANIK Tímea, *A vásári bohózatról a mese-groteszkig. Mészöly Miklós bábos kapcsolódási pontjai*, Art Limes 2007/4., 37–42.

⁷⁵ Az oktatásügyi minisztérium lapjában 1955 nyarán megjelent két recenzió: Weöres *Bóbitájáról* és Mészöly *Hétalvó puttyonyocska* című gyerekkönyvéről. H. J. szerint „minél gyakrabban olvassák, mondogassák gyermekeiknek Weöres Sándor verseit, mégpedig a ritmus és a rímek gátlástalan érzékeltetésével”. A Mészölyt recenziáló szerint pedig „Mészöly nyelve szép, stílusa tömör, tele jól alkalmazott, ízes tájszavakkal [...] a népmesei egyszerűség nagy erénye a könyvnek, s biztosítja azt, hogy a mesekedvelő gyerek szeretni fogja, s nyelvileg nevelődik rajta”. Lásd H. J., *Weöres Sándor: Bóbita*; G. B., *Mészöly Miklós: Hétalvó puttyocska*, Család és Iskola 1955/11., 14.

⁷⁶ A Népművelési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága – Mészöly Miklósnak, Budapest, 1955. szeptember 28. = *Mészöly Miklós levelesládájából*, közr., jegyz. FOGARASSY Miklós, Holmi 2004/2., 206.

tiszta költészetét. S ez akár meg is nyugtathatna bennünket – ha a gyanútlanóság nem kötelezne még nagyobb felelősségre.”⁷⁷

Minden kultúrpolitikai történet, döntés és erőfeszítés ellenére, a háttérben mégis végbement az irodalmi „rendszerátalakítás”, s az ideológiai igények kielégítése mellett, következtében, az egész intézményrendszer megbénítása, átalakulása során bontakozott ki az ideológiai mentes, „igazi” gyermekirodalom is. Miként Margócsy írja:

alighanem elsősorban az irodalmi intézmények és intézményrendszerek átalakulása, az irodalmi megszólalás nyilvánossági feltételeinek megváltozása, az irodalmi művek hatásmechanizmusának és funkcionálásának elmozdulása, illetve mindezeknek mint már megszilárdult tényeknek (ahogy a XIX. században a „fait accompli”-t fordították: a befejezett tényeknek) reflektálása kell együttesen ahhoz, hogy történelmi méretekben kimutatható legyen a dikcióváltás. A negyvenes évek végének, az ötvenes évek első felének brutális történelmi-társadalmi valósága alighanem mindent átrendezett, ami az irodalom működtetéséhez és működéséhez kellett; s ez az átrendezés – sajnos, azt mondhatjuk, természetesen – elsősorban negativitásával hatott: ezért is írta le a szinkron irodalmi kritika és az irodalomtörténet oly sokáig a majdan „rendszerátalakítónak” minősíthető irodalmi műveket negatív kategóriákkal (például válságtermék, kiábrándulás, csalódás stb.).⁷⁸

A kegyetlen rendszer adott lehetőséget tehát a fent említett művek, így a *Bóbita* megjelentetésére is, amely meghatározta a magyar gyermekverskánon további sorsát, lehetőségeit és korlátait, megváltoztatta az értékrendet. Weöres könyve nyomán divatosá vált a gyermekvers, inspiráló örökséget hagyott az utókorra. Pedig a könyv kiadása elsősorban kultúrpolitikai lépés volt. Fazekas Anna, a Móra igazgatója Gerő Ernő sógornője volt, így a Rákosi-éra második emberét befolyásolni tudhatta – talán nem független ettől, hogy sikerült a „kiváltságos ellenségek”, vagyis a kevés támogatót, túrt szerző között helyet adni Weöresnek. A *Bóbita* megjelentetése mellett az az érv is szólhatott, hogy 1955-től az általános iskolákban kötelező és ajánlott irodalmat vezettek be, ennek következtében az Ifjúsági Kiadó sok olyan gyerekkönyvet adott ki, amelyeket oktatási célokra (is) szántak. Szepes Mária Pöttyös *Pannija* további, tucatnyi résszel bővült, és Fekete István *Lutrája* is ezután jelent meg. 1957-es a *Mesebolt*, Gazdag Erzszi azóta számos kiadást megért verseskönyve, s ugyanabban az évben debütált Janikovszky Éva (Kispál Éva néven) a *Csip-csup* című könyvével a Móránál.

A *Bóbita* szövegeinek nagy része a negyvenes évekre készen volt, a válogatott kötetben több mint ötven vers szerepelt, az utolsó, Rákosit idéző darab, 1990-től kikerült a könyvekből. A *Munka és Béke* című nyolcsoros ugyan a természet világába helyeződik, ám a klasszikus szimbólumok (méhek, búzagalász, gabona, szántás, aratás) egyértelművé teszik az utalást, a „vörös farok” ez esetben is jelen van:

⁷⁷ MÉSZÖLY Miklós, *A mese korszerű. Régi jegyzetek egy régi interjúhoz* = Uő., *Érintések*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 139–140.

⁷⁸ MARGÓCSY, I. m., 129.

Méh-raj duruzsol szellős fák alól,
 Fürjek dala szól tó partján.
 Sok-száz buzakalász érik, hajlik,
 Táncol ragyogó fény karján.
 Lengő gabonánk szépen gyarapodik,
 Kedvünk magasodik, éjig száll!
 Szántunk, aratunk, tenger a dolgunk,
 A virág, a gyümölcs békét vár.

Az első Weöres-kötetben (*Hideg van*, 1934) már szerepel a *Bartók-suite* (ennek része a *Csiribiri*). Az 1941-es *Rongyszőnyeg*, illetve az 1949-es *Magyar etűdök* néhány darabja a *Bóbitában* debütál. A *Bóbitától* kezdve – noha 1946-ban, amikor tíz (!) könyvön túl van, s megjelent már Weöresnek egy gyermekverskönyve is, a *Gyümölcskosár* – Weörest gyermekköltőnek nevezték. Ő nem tartotta magát annak. „Gyermekverseit Weöres többnyire nem kész műveknek, hanem az alkotás folyamatában nélkülözhetetlen vázlatoknak tekinti. [...] »Zenei műfajokat próbálok behozni a költészetbe... Az első részben fölteszek egy téma-, kép- és ritmuscsoportot, és ezt két vagy három részen keresztül variálom...«.”⁷⁹ 1973-ban így fogalmazott a gyerekverssel kapcsolatban:

Minden vers utólag gyerekverssé nyilvánítható, ami nem elvont, nem komplikált, dallamos, ritmikus, a hangzásával, a dinamikájával hat. Ami csak egyszerű életdarabkát tartalmaz. Az ilyen, utólag gyerekverssé nyilvánított versek 1:1 arányban állnak az olvasóval, tehát nem oktatják ki: fiacskám, így fogd a szalvétát, úgy tanulj. Szerintem gyerekvers az, ami közvetlenül, szavakkal nem oktat, hanem olyan hangulatot, dallamot, élet- vagy természetdarabkát próbál adni, ami a gyerek – és a felnőtt – lelkét gazdagabbá teszi.⁸⁰

A *Bóbitával* nemcsak Weöres vált „gyerekköltővé” az olvasók szemében, de a gyermekverssel kapcsolatos elvárások is magasabbak lettek ezáltal,⁸¹ illetve ettől kezdve jellemzi a magyar gyerekklírát a zeneiség, a szimultán ritmus, ritmikus rímelés, illetve a változatos képiség. A magyar gyerekvers azóta nemcsak didaktikus, rímtelen, egyszerű szöveg, hanem zömében inkább rímes, ritmusos, mondogatható, az egész emberre ható, testi-lelki effektusokat kiváltó, értékes líra. Weöres által tehát rangot nyert a gyerekvers műfaja, sőt, talán presztízzsé vált költőként gyerekeknek is írni. Aki azonban kizárólag gyerekverset írt, azt nem övezte akkora elismerés, s ez talán máig így van.

A *Bóbita* kötet több verse megjelent tehát már korábban Weöres „felnőttköteiben”, így a szerzői szándék szerint alapvetően nem gyerekeknek írt szövegekről van szó. Máig nincs konszenzus, hogy mi számít gyermekirodalomnak és mi nem – Hermann Zoltán egyik tanulmányában⁸² három fő problémakörre hívja fel a figyelt-

⁷⁹ *Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, Helikon, Budapest, 1999, 177.

⁸⁰ *A magyar gyermekvers. Gergely Ágens beszélgetése Weöres Sándorral*, Élet és Irodalom 1973. április 7.

⁸¹ További részletek a piac és az igény átformálásáról: KOMÁROMI-RIGÓ, I. m., 463–466.

⁸² HERMANN, I. m., 15–31.

met. Először is felveti az elnevezés, csoportosítás problémáját: sokszor ugyanis korántsem irodalomtörténeti szempontok vezérelték a meglévő, régebbi bibliográfiák összeállítóit, a kánonalkotókat; a gyűjtések pedagógiai, máskor társadalmi és hatalmi elvárásoknak, céloknak felelnek meg. Fontos megemlíteni azt is, hogy a gyermekirodalom és az úgynevezett felnőttirodalom nem különíthető el egymástól, a gyermekirodalomnak nevezett szöveg tulajdonképpen mindenkinek szól. Még csak nem is a kiadói intenció mérvadó igazán e téren, s főleg nem az, milyen életkorú a gyerekszereplő (korántsem gyerekkönyv a *Légy jó mindhalálig* vagy *Az aranyember*).

A világháborúk után a korábban háttérbe szorított gyermekközpontú tendenciák megerősödtek, ezzel egy időben pedig a művészi érték és a pedagógiai követelmények mérlege is átbillent, különösen a *Bóbita* után – dacára a politika preskriptív és didaktikus jellegének. Tehát a diktatúra *ellenére* alakult ez így. Az ötvenes évektől itthon egyszerre van jelen a „gyermekléptékű politikai akarnokság” és a „kötetekbe gyűjtött igazi érték”.⁸³ Míg az előbbi akár mára teljes mértékben értéktelenné vált úttörő vagy kisdobos rímfaragványokat jelentett, az utóbbi a ma is „érvényes” gyerekköltészet Weörestől Kormos Istvánon át Nemes Nagyig. Mert a „legnagyobb után is vannak még más legnagyobbak. [...] Egyikük Nemes Nagy Ágnes” – olvasható az 1999-es *Gyermekirodalom* című könyvben.⁸⁴ Nemes Nagy 1981-ben fogalmazta meg az alábbiakat egy nemzetközi tanácskozáson:

Lehet-e ma vagy bármikor olyan gyerekeknek szánt verseket írni, amelyek a gyerekek igényeinek megfelelnek, és ugyanakkor magas mércével mérve jó versnek minősülnek? A válasz – előrebocsátom – igen...⁸⁵ [...] Sohasem hittem, hogy a gyerekvers és a felnőttvers más anyagból való, ma pedig egyenesen úgy érzem, hogy a jó gyerekversben, mint a vadgesztenyében a belegyömöszölt fatörzs, ott található a bárkinek szóló vers néhány kikerülhetetlenül fontos tulajdonsága – sajátosan összehangolt állapotban.⁸⁶

Nemes Nagy tehát, belehelyezkedve a gyermekíró szerepébe, pályája utolsó évtizedében is gondolkodott a gyermekírói identitás(á)ról, illetve tudatosan igyekezett a gyerekek (vélt) igényeinek megfelelő szövegeket létrehozni, ellentétben Weöressel, akinél inkább kísérletezésről és ritmikus mítoszvilágról beszélhetünk, és – fentebb idézett véleménye szerint – utólag gyerekversként is értelmezhető versekről.

Hermann Zoltán *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez* című tanulmányában olvasható, hogy kevés olyan nagy teljesítménye van a mai magyar gyermekirodalomnak, mint az 1990 előtti korszaknak Nemes Naggyal, Mészölyvel, Weöressel vagy épp Csukás Istvánnal és Lázár Ervinnel, s hozzáteszi: „ezek a magyar gyermekirodalom igazi klasszikusai, egy olyan – a maga idejében az iskolai kánonból kiszorult – irodalomnak a képviselői, akiknek a művei régen le kellett volna hogy váltsák

⁸³ *Gyermekirodalom*, 176.

⁸⁴ *Uo.*, 184.

⁸⁵ NEMES NAGY Ágnes, *A gyermekversek minősége*, Könyv és Nevelés 1981/3.,95.

⁸⁶ *Uo.*, 98–99.

a százéves kötelező olvasmányokat: Gárdonyi Egri csillagokja például 1913 óta kötelező a magyar közoktatásban. Ha nem volna máris késő, hiszen a *Francia kulcs* és a *Locsolókocsi* című Mándy-regényeknek (1948 és 1965), vagy Csukás István *Nyár a szigetenjének* (1975) kulturális kontextusa a mai tizenévesektől nagyon távol van, és már ugyanúgy lábjegyzetekre szorul, mint a Toldi vagy Jókai ifjúsági elbeszélései.⁸⁷

A Kádár-rendszer „tiltott, túrt, támogatott” hármásából a megtúrt szerzők némely műveikkel támogatottá válhattak, vagy legalábbis viszonylagos nyugalomban írhatták és publikálhatták azokat. Bizonyos értelemben tehát volt átjárás a kategóriák között, ugyanakkor a tiltott szerzők neve nem volt elválasztható műveiktől. Ők, Nemes Nagy, Pilinszky, Weöres, Mándy, Ottlik vagy Mészöly az „egyik legértékesebb alkotói évtizedükkel fizettek az irodalom államosításáért” – írja az emigrációban élt Czigány Lóránt, s így folytatja, nagyvonalúan: „Csak az 1960-as évek derekán jelentek meg újra az irodalmi életben, s a hetvenes évekre foglalták el méltó helyüket az irodalmi köztudatban. [...] ma már egyértelműen elismeri az irodalmi közvélemény, hogy az újholdasok közül Pilinszky János vagy Nemes Nagy Ágnes például vitathatatlanul jelentős költő, s a külföldi, nem magyar kritika is egyértelműen alátámasztja ezt a vélekedést.”⁸⁸ Valójában, sajnos, közülük többen máig sem kapták meg méltó helyüket az irodalmi diskurzusban, kánonban, ami persze nem kizárólag a cenzúra évtizedekre kiható következménye, de annak is jelentős része van benne. Az irodalomtörténészek körében jobbra elismert például Nemes Nagy és Pilinszky paradigmaváltó érdeme, de a közoktatásbeli kánonban, a széles közönség tudatában és világirodalmi szinten máig nincs ez így. A magyar irodalomtörténetből lírai teljesítményével vitathatatlanul kiemelkedő Nemes Nagy Ágnes és Weöres Sándor, a szocialista érának „köszönhetően”, a közvélekedésben mai napig a gyerekversek skatulyájában rekedt. Ahogy az egyébként népszerűbb Pilinszkyén a tavalyi, remélhetőleg Nemes Nagy hazai (el)-ismertségén sokat lendít az idei centenárium, amelynek során számos tematikus lapszám, blokk, rendezvény, pályázat épült műveire. Külföldi recepcióján, ismertségén pedig biztosan segít a friss német–magyar kötetek⁸⁹ mellett az első francia–magyar, kétnyelvű Nemes Nagy-kötet, a *Les Chevaux et les Anges*, a régiek mellett Guillaume Métayer új fordításaival.⁹⁰ A költő-műfordító, irodalomtudós Métayer néhány gyerekverset is lefordított, szerinte „a *Kakukfű* vagy a *Tavaszi felhők* rövid soraival, afféle refrénjeivel, a közelítőhangokkal jól lehet játszani, Nemes Nagy olyan szavakat (*zápor*, *virágpör*, *bodzavirágból*) illetve egymáshoz, amelyeknek látszólag semmi közük egymáshoz – olyan ez, mint egy gyermek pszichéjének kivetülése és egy nedves táj tükröződései.”⁹¹

⁸⁷ HERMANN, I. m., 25.

⁸⁸ CZIGÁNY Lóránt, *Irodalom kényszerzubbonyban. Válogatott tanulmányok*, Mundus Magyar Egyetemi, Budapest, 2006, 21, 38.

⁸⁹ Két kötet is megjelent a közelmúltban, az egyik a *Sonnenwenden / Napfordulók* Julia Schiff fordításában, Ferencz Győző előszavával (Pop Verlag, 2021), a másik a *Mein Hirn: ein See* (Urs Engeler, 2022) Christian Filips utószavával, Filips és Kalász Orsolya fordításában. Mindkettőben a *Tavaszi felhők* és a *Tanulni kell* szerepel a gyerekversek közül.

⁹⁰ A kötet 2022-ben, Tüskés Anna sajtó alá rendezésében, Tóth Krisztina előszavával jelent meg.

⁹¹ Lásd erről az interjúmat: PATAKY Adrienn, „Gyógyír volt számomra Nemes Nagyot fordítani.” *Interjú Guillaume Métayer-vel*, Irodalmi Magazin 2022/1., 100.

Visszatérve a korabeli társadalom- és politikatörténeti helyzetre: az egyik eklantás példája az ignorálásnak az 1951-es *Hét évszázad versei* (szerk. Komlós Aladár – Klaniczay Tibor – Lukácsy Sándor – Pándi Pál – Szász Imre) több, mint ezer-ezres oldalán – nem szerepelt benne sem Pilinszky, sem Nemes Nagy.⁹² Weöres ugyan benne volt két verssel, a kortárs anyagok közül olyanok társaságában, mint Kuczka Péter, Juhász Ferenc,⁹³ Nagy László, Zelk Zoltán, Vas István, Áprily Lajos versei vagy épp egy népköltészetként jegyzett Rákosi-négysoros.⁹⁴ Végeredményben a Rákosi-érának „köszönheti” a magyar gyermekirodalom, hogy az ötvenes években odafordult Szabó Magda, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor vagy akár Kormos István, Zelk Zoltán. Nemes Nagy így nyilatkozott arról, miért lett érdekelt a gyerekversekben:

Nem akarok hazudni: egyszerűen anyagi okokból kezdtem gyerekverseket írni. [...] Az 50-es években, mert megengedték. Írhattam leporellót: *Mossatok fogat, gyerekek*. Aztán, ahogy lépésről lépésre előre haladtam benne, rájöttem, hogy a gyerekvers: műfaj. Itt lehet valamit csinálni. Híve vagyok annak, miszerint a jó gyerekvers is ugyanolyan verscsírából indul, mint a valódi vers. Csak a feldolgozási módja, az előadási módja más. És hát ott is el tudtam játszódzni millióféle formával, rímmel, a magyaros ritmus meg a mértékes ritmus összecsengésével, ahogy Weöres Sándortól tanultuk mindnyájan.⁹⁵

Az 1962-ben megjelent *Aranyecsetben* – Nemes Nagy első, gyerekeknek szóló kötetében – máris számos példa látható erre a ritmikusságra, összecsengésre,⁹⁶ például a *Csata a hóban* című vers alábbi soraiban (amelyekben ugyanakkor rögtön észrevehető az is, hogy az ismétlődő struktúra, a hangutánzó szavak és az állatok, növények szerepeltetése egészen hasonlóan szervesül, mint a szerző „felnőttverseiben”):

⁹² Az 1954-es, második kiadás után 1966-ban jelent meg a harmadik, bővített és átdolgozva, az Ünnepi Könyvhét alkalmából, 10.000 példányban. A negyedik, tovább bővített 1972-es kiadás pedig 42.950 (!) példányban jelent meg – ma ez a példányszám már elképzelhetetlen lenne. Megjegyzendő, hogy az utóbbi két kiadásba már bekerült Nemes Nagy (előbb 7, majd 14 verssel), Pilinszky (előbb 9, majd 16 verssel), Rónay (7-7 verssel), bővült Weöres (előbb 25, majd 29 verssel). Az 1972-esben pedig újdonság Károlyi Amy (4 verssel), Szabó Magda (3 verssel) és Lator László (5 verssel) jelenléte.

⁹³ Az eltolódó arányokról lásd például: PATAKY Adrienn, *A „népi szürrealista” és az újhollandok*, Irodalmi Szemle 2019/7–8., 23–43.

⁹⁴ „Gyertek lányok, öltözzetek fehérbe, / Szórnunk rózsát Rákosi Mátyás elébe! / Pusztuljon a reakció egy szálig, / Éljen Rákosi elvtárs sokáig!”

⁹⁵ *Látkép, gesztenyefával*, 245.

⁹⁶ Nemes Nagy gyerekversei közül többet megzenésítettek. Rövid soraiknak a ritmikusságuknak köszönhetően kórusműveknek – mint például a Balázs Árpád-féle *Bodzavirág* (amely a 2016-os, Oscar-díjas *Mindenki* című rövidfilm részeként nagy népszerűsége tett szert) – vagy épp popzenei feldolgozásra (például *Labda*, *Nyári rajz*, *Ugróiskola*, *Mit beszél a tengelice?*) alkalmasak. Ugyanezen okokból Weöres Sándor (gyerek)verseinek is számos zenei feldolgozása készült, a gyerekeknek szánt megzenésítések közül talán a legnépszerűbbek a nép- és popzenei jellegűek a Sebő együttestől Gryllus Vilmoson és a Kalákán át Halász Juditig (*Bóbita*, *Csiribiri*, *Őszi éjjel izzik a galagonya*, *Macska induló*, *Buba éneke*, *Ha vihar jó a magasból*, *Nyári este*, *Regélő* stb.).

Valami csörtet az éjszakában.
 Anyóka alszik kunyhó zugában.
 Valami csörtet,
 valami zörget –
 talán a szél vág neki a tölgynek –
 valami moccan,
 valami dobban –
 talán a jérce neszel az ólban,
 talán egy nyúlfi jár bozótban –
 valami csattan,
 valami pattan –
 talán lappantyú csőre-nyitatlan
 [...]

Az 1979-es *Szökőkút* rövidebb, kevésbé narratív (leszámítva a *Jeromos, a remeterákot*), könnyen mondogatható-szavallható verseket tartalmaz, amelyek a kisebb gyerekek számára is befogadhatók, megjegyezhetők, s fontos, hogy ezek sem csak a lélekre, hanem a fülre, s azáltal az egész testre hatnak, s immár a humort sem mellőzik. Több közülük megjelent a kötetbeli közlés előtt a *Kincskereső* című lapban. Hogy a gyerekversek, az életmű más darabjaival szemben mindenképp kiadásra: felkérésre vagy épp megrendelésre születtek, azt jól mutatja az is, hogy míg a költő életében kiadatlan „felnőttversek” száma száz fölötti, addig összesen öt gyerekversét (*Buda, Csillagszóró, Hol jártál?, Nagyon rövid utazás, Szóadásokcsi*) találta meg Ferencz Győző, a hagyaték gondozója, amelyek kötetében életében nem jelentek meg. Ezek közül a *Szóadásokcsi* egy „felnőttvers” változata, a *Csillagszóró* pedig elhangzott a Kossuth Rádió 1973-as karácsonyi gyermekműsorában, így tulajdonképpen összesen csak három, korábban nem ismert vers(vázlat) kézírata került elő. A gyerekverseire (a felnőtteknek szólókkal szemben) az is jellemző, hogy ritkán van fellelhető kéziratuk, legfeljebb tisztázatlan ismert gépiratban (amely valószínűleg nem a szerzőtől származik, hiszen ő nem használt írógépet) vagy az sem – ezáltal a változatokról, a gyerekverseken eszközölt javítások-korrekciók mennyiségéről és gyakorlatáról nem sokat tudunk.

A kényszer szülte lehetőségnek a következménye tehát, hogy az említett szerzők a hatvanas években, s később is folytatták a gyerekközönségnek szánt művek írását, amelyek többsége könyv formában a Móra Kiadónál jelent meg. A Móra a hatvanas, hetvenes években, sikerei csúcán több tucat embert foglalkoztatott, mások mellett Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes vagy Lengyel Balázs számára nyújtott anyagi és publikációs lehetőséget, tehát szerkesztői munkát, illetve módot gyermekirodalmi művek megjelentetésére. A szerzők többsége azonban, mint a fenti körképből látszik, alapvetően nem gyerekíróként identifikálta magát, a legtöbben közben asztalfióknak írták „felnőttműveiket”, amelyeket (legalábbis jelentős részüket) szintén publikálni szerettek volna. Az 1957-ben induló *Kortárs* folyóirat is igyekezett helyet adni azoknak az íróknak és költőknek, akiket korábban elhallgattattak, így például Nemes Nagy is megjelent benne. Szintén szívesen közölt tőle anyagot a *Vigilia*, amely 1957

júniusában kapott engedélyt a megjelenésre (újra). „Bár a szerkesztésből akkor már oroszulánrészt vállaló Rónay Györgyöt erőszakkal eltávolították a laptól, és a békepapi mozgalom néhány képviselőjét is szerepeltetni kellett, mégis a lap segítette a keresztény értelmiség tájékozódását, egy modernebb egyházkép kialakítását, és fórumot biztosított az elhallgatott »polgári« íróknak.”⁹⁷ Rónay György 1969-es visszatérése után a *Vigilia* (ismét) az egyik legrangosabb lap lett hazánkban, a szépírók közül folyamatosan publikált itt például Nemes Nagy, Jékely, Rónay, Pilinszky, Mándy vagy Kodolányi János. Ezek a közlési lehetőségek azonban ritkaságszámba mentek, ezzel együtt is korlátozott volt az újholdások mozgásteret, még a hatvanas években is. A másik oldalról nézve, az egyik jelentés szerint viszont túl nagy a támogatottságuk, azzal, hogy Rónay egyrészt a *Vigiliában* biztosít nekik megjelenési lehetőséget, másrészt a kiadókkal is tartja a kapcsolatot, és gondoskodik számukra a fordításokról:

[...] a nyugati irodalom hazai közvetítése tekintetében mindenki másnál jobb e csoport helyzete, nemcsak Rónay révén, de a velük jóban lévő Rónai Ilus (Európa), Lator László (Móra), a Magvetőnél lévő Székely Magda, a Nagyvilágnál dolgozó Tóth Judit révén. A társaság beltágjai még [...] Rába György (rajta keresztül biztosítják pozíciójukat az Irodalomtörténeti Intézetben) [...]⁹⁸

A Politikai Bizottság egy 1957-es jegyzőkönyve az irodalmi helyzetről a nagyobb csoportosulásokon túl kisebb „csoportocskákat” említ: „kisebb csoportocskák is vannak. Így különösen a fiatalokból álló Új Hang csoport (Simon István), az egykori Új Hold csoportja (Weöres Sándor), a katolikus írók csoportja (Rónai György) stb.” Major Ottó 1957-es, hosszú, írásbeli hozzászólásában kifejtette véleményét róluk is:

A népfront nem lehet akármilyen szövetség. Irodalomban, mondjuk összefogás a századvég és századelő még köztünk élő derék mohikánjaival vagy az apolitikus fiatalokkal, vagy teszem azt, az Új Hold íróival. Anélkül, hogy kétségbevonám ezek létjogosultságát vagy akár részvételi jogukat az összefogásban – mint ahogy helyük van ebben a belső emigrációba vonult íróknak is s ehhez művekre van szükség, nem nyilatkozatokra – anélkül, hogy kétségbevonám részvételi jogukat, ők mégsem lehetnek tartópillérei a népfrontnak. A tartópillérek a munkások és parasztek képviselői: kommunista és népi írók.⁹⁹

A Magyar Írószövetség 1959-es újjáalakulásakor mégis tagjának választott több újholdas szerzőt,¹⁰⁰ noha magát az Újholdat is minimum „problematisztus kiadvány”-nak

⁹⁷ HORVÁTH Attila, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013, 90.

⁹⁸ „Juhász Lajos” ügynöki jelentése, idézi: SZÖNYEI, I. m., I., 683.

⁹⁹ Major Ottó felszólalása az 1957. júliusi íróaktíván = *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok)*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz – KALMÁR Melinda – PÓR Edit, Osiris, Budapest, 1999 46–47.

¹⁰⁰ Vö. „Az esztéták, Újholdások közül Mándy Iván és Nemes Nagy Ágnes érdekel bennünket.” *A Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályának 1959. II. félévi munkaterve = Zárt, bizalmas, számozott*, 146.

tartották.¹⁰¹ Egy hatvanas évekbeli ismertetés szerint az újholdasokkal még mindig a „polgári ideológia” a probléma:

Különbféle válfajú polgári ideológiák továbbélése, jelenléte vehető észre nem egy kitűnő lírikusunknál: Weöres Sándor, Pilinszky János, Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Kálnoky László, Rába György legújabb verseiben is. A legnagyobb baj ezeknél a költőknél az ember és a világ viszonyának misztifikálása, az ismeretelmélet ősemberi lefokozottsága, a művészet etikai alapvetése iránti apatikus közöny. Világ választa el őket a humanista-szocialista költészet egyik legfontosabb alapvetésétől, a dialektikus fejlődésezsménytől.¹⁰²

Épp ezért minden ilyen szerző „veszélyes”, megfigyelendő, cenzúrázandó. Kiss István 1960-as feljegyzésében, amely az Írószövetség addigi munkájáról készült a Kulturális Alosztálynál „Szecsődi elvtárs” (Szecsődi Márton) számára, az olvasható, hogy

A mai magyar irodalom elvi problémái közül az Írószövetség a polgári esztétika érvényesülését, az ilyenfajta irodalom előretörését vetette fel. [...] Szerintünk ezek az írók (Hegedűs Géza, Szobotka Tibor, Szabó Magda, Nemes Nagy Ágnes, Illés Endre, Kolozsvári Grandpierre Emil, Bóka László, Bárány Tamás, Vas István, Pasuth László stb.)¹⁰³ nem teremtik, mert nem teremthetik meg a szocialista irodalmat, mert élményanyaguk a kispolgári világból való, sznobok és nincs élményanyaguk a munkás- és parasztleletből. Nem jutottak tovább, minthogy szembefordultak a fasizmus és a régi úri Magyarországgal, de általában nem sok hajlandóságot mutatnak a szocializmus, a proletárdiktatúra vállalására. Ma a megjelenéshez elég az 1945-ös álláspont is és nem kritérium a mai témával való foglalkozás. A könyvkiadás túlzott óvatosságából megnehezíti a mai politikai mondanivalójú művek kiadását. A Szövetség azt javasolja, hogy ezeket szorítsuk háttérbe, fogjanak össze a kommunista írók és kritikusok ennek érdekében, és inkább adjuk ki a népiesek haladó műveit.¹⁰⁴

A Jókai Klubot – amely helyiség a Szabadság-hegyen volt, s a XII. kerületi tanács rendelkezett vele – már korábban is szoros ellenőrzés alatt tartották, de 1963–64-ben, amikor külön bizottság szerveződött a klub köré (amelynek tagja volt Lengyel Balázs, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes és Somlyó György), akkor „a bizottságot elcsapták [...] Aczél György rádörrent a XII. kerületi tanácsra”.¹⁰⁵ Egy 1965-ös jelentés

¹⁰¹ „Nem látni kritikát a múlt év sok problematikus kiadványáról (pl. az Új Holdasok jelentkezéséről).” Köpeczi Béla jegyzetei az *Élet és Irodalom* című lapról, 1958. január 4. = *Zárt, bizalmas, számozott*, 97.

¹⁰² *Irodalmunk helyzete és problémái*, idézi: STANDEISKY, I. m., 289.

¹⁰³ Weöres neve ugyan itt nem szerepel, de ismert Köpeczi Béla 1959-es feljegyzése, amelyben hezitált: „Vajon Weöres Sándor, aki közismerten apolitikus és költészetében a l’ art pour l’ art-t vallja, lehet-e tagja az Írószövetségnek?” Köpeczi Béla feljegyzése az írószövetség megalakításáról = *Zárt, bizalmas, számozott*, 120. Weöres tag lett, a „polgári irányzatok képviselői” közé sorolva.

¹⁰⁴ *Feljegyzés az írószövetség munkájáról* = *Zárt, bizalmas, számozott*, 156.

¹⁰⁵ Lengyel Balázs visszaemlékezése = *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből*, szerk. MOLNÁR Adrienne, 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 100–102.

szerint, amelynek tárgya kifejezetten Lengyel és Nemes Nagy munkássága, Tóth Gyula azt írja, hogy nem merült fel velük kapcsolatban semmilyen magatartásbeli kifogás, ugyan az „Újhold-kör ideológiai felfogása ma sem szűnt meg náluk”, „kiadóink, tekintettel nagy szaktudásukra és lojális magatartásukra, szívesen dolgoznak velük.” Tóth Nemes Nagy műfordítói teljesítményéről is elismerően nyilatkozott: „a legnagyobbakhoz mérik, erényei közül elsősorban filológiai pontosságát emelik ki.”¹⁰⁶ Egy 1967-es, a Belügyminisztériumnak adott jelentés („Sárdi”-től) részletekbe menően jellemzi és csoportosítja a magyar írókat, így került a „Polgári derékhad” címszó alá, egy heterogén csoportba Örkény, Lengyel, Mándy vagy Nemes Nagy, mások mellett Karinthyval vagy Darázs Endrével. A szerző szerint a csoport tagjai a polgári érdekeket képviselik, a „párttal való bárminő nyílt konfliktus legóvatosabb kerülésével [...] nyíltan be nem vallott céljuk a polgári világnézet óvatos átmentése egy általuk remélt korszakba, amikor is a szocializmus megtér az »európaiság«-belébe, az európaiságon értsd a liberális burzsoáziát.”¹⁰⁷

Az Irodalmi szakosztály tagjainak 1971-es évi jövedelemlistája alapján tudható, hogy ki mennyi pénzhez jutott. Ekkorra már sokkal jobb helyzetbe kerültek az újholdas szerzők, mint amilyenben az ötvenes években voltak – számukra „csak valamikor a ’70-es években értek véget az úgynevezett »ötvenes évek«.”¹⁰⁸ –, de a különbség még így is észlelhető, számokban mérhető:

Nemes Nagy Ágnes	39.815 Ft
Lengyel Balázs	67.673 Ft
Pilinszky János	95.625 Ft
Szabó Magda	217.250 Ft
Szobotka Tibor	44.606 Ft
Weöres Sándor	197.471 Ft
Károlyi Amy	34.147 Ft
Lakatos István	48.800 Ft
Mándy Iván	196.637 Ft
Mészöly Miklós	57.310 Ft
Ottlik Géza	53.528 Ft
Örkény István	470.100 Ft
Berkesi András	1.727.805 Ft
Déry Tibor	482.300 Ft
Devecseri Gábor	283.090 Ft
Illyés Gyula	955.044 Ft
Juhász Ferenc	621.293 Ft
Lukács György (özvegye)	508.400 Ft
Németh László	1.027.613 Ft ¹⁰⁹

¹⁰⁶ TÓTH Gyula, *Feljegyzés Siklós elvtársnőnek*, 1965. december 14. = *Írók pórázon*, 319.

¹⁰⁷ „Sárdi” ügynöki jelentése, 1967. október 25. Idézi: SZŐNYEI, I. m., I., 607.

¹⁰⁸ HAFNER Zoltán, *Az Újhold tagjai 1956-ban = Irodalom a forradalomban*, szerk. ANGVALOSI Gergely, Universitas, Budapest, 2008, 112.

¹⁰⁹ *Az Irodalmi Szakosztály tagjainak 1971-es évi jövedelme = Írók pórázon*, 501–516.

Röviden a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom státuszáról az ötvenes évek után

Az 1960-as évekre némiképp megváltozott a magyar gyermekirodalom, de legalábbis a gyermekvers státusza és minősége. Ettől függetlenül ugyanúgy működtek, virultak a preskriptív pártirányítású fórumok, ilyen volt a szigorúan ellenőrzött Magyar Ifjúság című hetilap is, amely 1957 januárjától jelent meg, kiadója az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat (a KISZ saját kiadója), gondozója előbb a Magyar Forradalmi Ifjúsági Szövetség, majd még az első évben átkerült a KISZ-hez – amely egyébként számos másik lapot is kiadott, mint például: Füles, Pajtás –, és egészen 1989-ig náluk is maradt. A főszerkesztő a KISZ Intéző Bizottságának tagja volt.¹¹⁰

A KISZ Központi Bizottsága az 1972. augusztus 25-i ülésén az alábbiakban határozta meg az ifjúsági sajtó feladatát:

Az ifjúsági sajtónak lényegében hármast igényt kell kielégítenie. Mindenekelőtt az ifjúság szocialista neveléséből a párt ifjúsági szövetségére háruló társadalmi követelményeket; a fiatalság, az egyes ifjúsági rétegek sajátos igényeit; valamint az ifjúság nevelésében meghatározó szerepet játszó társadalmi szervek, intézmények munkájának támogatását és a közvélemény orientálását. E hármast követelményeknek sajtónk lényegében megfelel, elsősorban a *Magyar Ifjúság* és a *Pajtás*, az *Ifjúkommunista* és az *Úttörővezető*, de figyelemre méltó eredményeket mutathat fel e tekintetben az *Ifjúsági Magazin* és a *Világ Ifjúsága* is.¹¹¹

A legkisebbeknek pedig a Kisdobost és a Dörmögő Dömötört szánták. „Mindegyikük az adott korosztálynak megfelelő módon próbált agitálni: a Magyar Ifjúság a napi politikai kérdésekre koncentrált. Az Ifjúsági Magazin a KISZ-t népszerűsítette. A Világ Ifjúsága a KISZ nemzetközi ifjúsági magazinja volt, ezért a külföldi kommunista ifjúsági szervezeteket propagálta és természetesen a Világ Ifjúsági Találkozót. A Pajtás képes hetilapja 11–14 éveseknek készült, és az úttörő mozgalom népszerűsítésére szolgált, ezért direkt politikai cikkeket is közölt. A Kisdobosba is igyekeztek minél több propagandaanyagot becsempészni, pl. több számban is megpróbálták a szovjet hadsereget népszerűsíteni. Még a Dörmögő Dömötör, az óvodások lapja is igyekezett vizuális üzeneteket közvetíteni, pl. a vörös szalag gyakori ábrázolásával.”¹¹²

Az 1963-as *Magyar irodalmi lexikon* szerint ifjúsági irodalom „a gyermekek, a komolyabb művek befogadására még nem érett fiatalok számára alkotott, ezek igényét kielégítő szépirodalmi művek összefoglaló neve. Azok közé a művek közé, amelyeket szerzőjük eleve a gyermekeknek, az ifjúságnak szánt, elsősorban a népköltés altatódalai, gyermekmeséi, találós kérdései és ünnepi köszöntői tartoznak.”¹¹³

¹¹⁰ HORVÁTH, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, 81.

¹¹¹ ZÁHONYI Ede, *A magyar úttörősajtó három évtizede 1946–1976*, Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, Budapest, 1980, 31–32.

¹¹² HORVÁTH, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, 82.

¹¹³ *Magyar irodalmi lexikon*, I., főszerk. BENEDEK Marcell, Akadémiai, Budapest, 1963, 488–489.

A *Világirodalmi lexikon* 1975-ben kiadott negyedik kötete már árnyaltabban fogalmaz, a szerzői intenciót figyelmen kívül hagyja, eszerint az ifjúsági irodalom (s külön szócikket közöl a gyerekirodalomról és a gyerekmeséről is)

[...] az ifjúság számára írott, átdolgozott vagy – akár az író szándékától függetlenül is – elsősorban az ifjúság körében kedvelt irodalmi művek összessége. Az „ifjúság” fogalma ebben az összefüggésben nehezen meghatározható, alsó-felső határai a történelmi-társadalmi helyzettel függően erősen változók lehetnek. Legáltalánosabban a 10 és 16 év közötti korosztályt számíthatjuk ide, nem feledkezve meg arról hogy a felső korhatárhoz ifjú már bejáratos lehet a „felnőtt irodalomba” is, az alsó határnál járó pedig még esetleg szívesebben nézeget képeskönyveket, hallgat élőszóban előadott, kedvére formált meséket.¹¹⁴

1966-ban Tóth László az az évben megjelent gyermek- és ifjúsági könyvekről írva dicsérte a *Kozmosz-almanachot* (*Utak a Föld körül*), amelyet „Jó novellák, versek, rövidke tanulmányok és szép grafikák” tesznek vonzóvá, külön kiemelve, hogy a grafikai anyag „minden elismerést megérdemel”, mert „A modern művészet néhány reprezentáns alkotásának a bemutatása itt nem csupán betűhalmazt megbontó illusztráció, hanem tudatos nevelési eszköz, hasznos vállalkozás, hogy hozzászoktassák a fiatalok szemét a naturálistól eltérő ábrázolásmódhoz.” Kritikával illeti azokat a könyveket, amelyek „gyerekekről, de nem gyerekeknek” szólnak, s felveti, szükséges-e olyan témákat behozni a gyermekirodalomba, mint például Halasi Mária kisregénye (*A lépcsőháztól balra*), lásd apanélküliség (nagy dolog, hogy ilyen művek akkor egyáltalán megjelenhettek), szerinte „kérdés, hogy a gyerekirodalomnak kell-e – s így kell-e – ezeket a pedagógiai, sőt már-már társadalmi kérdéseket boncolgatnia, s borús hangulatok keltése helyett nem éppen az volna-e az ifjúsági irodalom feladata, hogy mindezeknek a problémáknak a tudatában, de nem feltétlen ábrázolásával, segítsenek e gyerekeknek szorongások nélkül megtalálni az életkorukhoz méltó szépségeket.”¹¹⁵

Az „1971-es ifjúsági törvény előkészítő munkálatai során kiderült: a magyar könyvkiadás általános fejlődését nem követte arányosan az ifjúsági és gyermekirodalomé. Az illetékes állami, párt- és ifjúságpolitikai szervek – természetesen – azonnali intézkedéssorozatot kezdeményeztek.”¹¹⁶ Ennek egyik eredménye az 1975-ben 39.800 példányban megjelent – később további kiadásokat megélt – *Nefelejcs. Szép magyar versek kisiskolásoknak* című antológia a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadónál, szerkesztője T. Aszódi Éva, felelős szerkesztője Lengyel Balázs volt. Ebben Weöres 26, Nemes Nagy 19, Rónay György 10, Károlyi Amy 4, Pilinszky 2 verssel szerepelt – amelyek viszont alapvetően nem gyerekversek voltak. 1977 elején a Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatósága a Móra Ferenc Könyvkiadóval („gyermek- és ifjúsági irodalmunk kiadójával”) karöltve tájékoztatót tartott a Magyar Sajtó Házában, arról, hogy

¹¹⁴ *Világirodalmi lexikon*, IV., főszerk. KIRÁLY István, Akadémiai, Budapest, 1975, 738–741.

¹¹⁵ TÓTH László, *Gyermek- és ifjúsági könyvjárási jelentések*, Népszabadság 1966. december 17., 9.

¹¹⁶ WAGNER, *Hová surran a gyík? A gyerekeket szolgálják*, Magyar Hírlap 1977. február 4., 4.

„akár a címlistát, akár az összpéldányszámot vesszük figyelembe – számottevő növekedést észlelhetünk”, továbbá

[h]a számba vesszük azt, hogy hazánk összlakosságának több mint húsz százaléka 14 éven aluli, további húsz százaléka pedig az ifjú korosztályhoz tartozik, megértjük a kiadó tevékenységét érintő figyelmet. Hiszen annak a kiadónak a tevékenységéről van szó, amely a magyar gyermek- és ifjúsági könyveknek több mint kilencven százalékát szolgáltatja. A jobbra törekvés egyik friss hajtása a Gyermek- és Ifjúsági Könyvszolgálat, amely segíti az eligazodást a legújabb termés rengetegében. Terveik között különféle rendezvények szerepelnek: rendhagyó órák, ankétok, vetélkedők, író–olvasó találkozók, kiállítások, irodalmi és vitaestek. Negyedévenként megjelenő Híradójuk pedig – amelynek emblémája a nyitott oldalak közé surranó gyík – korosztályok szerint ébreszt érdeklődést a könyv iránt, a tanuló vagy dolgozó fiatalok körében.¹¹⁷

A Magyar Hírlap 1986-ban tudósított arról, hogy megjelent a Gyerekműzsák című lap, ennek apropóján jegyzi meg a cikk, hogy „a gyerekkultúrának úgy kell önállósulnia, hogy közben a KULTÚRA – ha úgy tetszik a felnőttkultúra szerves részével váljék, éppúgy evidencia, mint az a sajátos tény, hogy mind ez ideig nem volt így.”¹¹⁸ Nem volt így, sőt, az ötvenes évek ezt a szakadékot csak mélyítette: hiszen míg számos szerző „felnőttversét” nem közölte, addig a gyerekeknek szánt műveiket igen, mintha azok nem befolyásolnák úgyszemint a kultúrát, mintha azok jelentéktelenek volnának (paradoxon ugyanakkor az, hogy a manipulációt pedig éppen a kisgyermek „átnevelésével”, nekik szánt szövegekkel kezdték). Nemes Nagy így nyilatkozott később erről az időszakról, gyakorlatilag alkotói pályájának egészéről, amelyet mindvégig áthatott a politika:

Ténylegesen hat év háborút éltünk meg, tíz év személyi kultuszt – ezek mind körülbelüli évszámok és évmennyiségek –, köztük a háromesztendős irodalommal, amely viszont anyagilag meg egyéb nyomorúságban is eléggé nehéz volt. Ennek a korszaknak a végén pedig ott volt 56 és az 56 utáni néhány esztendő. A hatvanas évek kezdetén jutottunk el odáig, lassú-lassú enyhülés folyamatának részeseként, hogy kezdtük úgy érezni: már békében élünk. Nem volt egészen egyszerű ez az átmenet a húszesztendős háborúból a békébe. Alapérzésünk, amit a háborúban szereztünk, és amely később se szűnt (csak arra a bizonyos három évre valamennyire), a veszélyeztetettség volt. Ha pedig valaki egy életen át veszélyeztetett és másodrendű állampolgár, akkor ennek megvannak a pszichés következményei.¹¹⁹

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Gyerekműzsák. Új művészetpolitikai folyóirat, Magyar Hírlap 1986. december 4., 4.

¹¹⁹ Látkép, gesztenyefával, 234–235.

Kommunista tücsök, kapitalista hangya

Állatmesék és politika

Kevés állatmesét dolgoztak át olyan sokféleképp, mint a tücsök és a hangya történetét. Lehetetlen vállalkozás volna egyetlen tanulmányban kitérni a mese összes ókori, középkori és újkori feldolgozására. A két rovar klasszikus meséje éppúgy szolgálhatott Aiszóposznál a dolgos parasztok dicsőítéseként, mint La Fontaine-nél a polgárosodó franciák értékrendjének megerősítéseként, Hajnóczynál modern művészallegóriaként, Ambrose Bierce-nél a kapitalista kizsákmányolás leleplezéseként, Sziklai Jenőnél a létező szocializmus dicséretéért (és a szocreál irodalomkritika halvány fricskájaként), Szilágyi Domokosnál a szocreál paródiájaként, Kányádi Sándornál pedig rendszerkritikaként.

Tanulmányom középpontjában Szilágyi Domokos átdolgozása áll, ezért csupán azokat a meseváltozatokat elemzem, melyek az ő írásával is kapcsolatban állnak, ezért térek ki Aiszóposz és La Fontaine változataira. Arra kérdezek rá, hogy az antik mese hogyan válhatott a szorgos paraszti életmód dicséretéből a művész társadalmi és politikai pozícióját problematizáló allegóriává. Szilágyi költeményében mindehhez újabb jelentésréteggént adódik a szocialista realizmus kifinomult paródiája. Az erdélyi irodalomban ugyanakkor nemcsak Szilágyi Domokos kapcsolta össze ezt az aiszóposzi fabulát a szocreál irodalmi termeléssel: Sziklai Jenő 1952-es *A tücsök és a hangya* című verse még teljes mértékben affirmálja a szocreál irodalomeszményt, egyedül az akkori kritikai gyakorlaton ironizál, Kányádi Sándor 1983-as, azonos című műve viszont még a Szilágyi-versnél is radikálisabb kritikát fogalmaz meg. Az említett műveken kívül Szabédi László *A pacsirta* című költeményére is kitérek, melyet a Szilágyi-vers egyik lehetséges előzményének látok.

Úgy gondolom, a verseket gazdasági szempontból szükséges értelmezni, hiszen a mese összes változata a *munka* körül forog. A kulcskérdés mindenütt az, hogy a tücsök képes-e belépni az értéktermelés logikájába. A 20. századi művészallegóriák azt a kérdést teszik föl, hogy a művészi alkotói (és előadói) tevékenység mennyiben minősül – gazdasági szempontból – értéktermelő munkának. Szilágyi versének témája éppen az, hogy a mellőzött tücsök kiharcolja az őt megillető gazdasági kompenzációt. E szövegekből az is kiolvasható, hogy a társadalom a tücsök művészetét a hangya ipari/mezőgazdasági termelőmunkájához képest hogyan díjazza: erre a kérdésre Sziklai, Szilágyi és Kányádi átdolgozásai eltérő válaszokat adnak.

A műfaj felületes kezelése során gyakran fordul elő a középkori és reneszánsz tanmesék értelmezési sémáinak visszavetítése az ókori irodalomra. Ez a megközelítés túlegyszerűsíti az állatmese szerteágazó műfaj történetét, miközben a társadalmi-politikai allegóriák értelmezéséhez sem bizonyul termékenynek, ráadásul azt is figyelmen

kívül hagyja, hogy a politikai allegóriaként működő fabulák a középkori és reneszánsz irodalomból sem hiányoztak.¹ Ez a felfogás az ókori műfaj performatív hagyományait is figyelmen kívül hagyja. A hagyomány magát Aiszóposzt is félelmetes szónokként tartotta számon, aki politikai fegyverként használta meséit, s a fabulák közéleti használatára Arisztotelész is hoz példákat a *Rétorikában* (II. 20.). Korántsem mellékes, hogy az előadó milyen hatást kíván kiváltani, s hogy az ütköztetett etikai alapállások és viselkedésmódok közül melyikkel azonosul. Deborah Steiner javaslata szerint a fabulában szereplő állatokat is érdemes performerekként kezelni, hiszen a párbeszéd során két különböző értékrendet, beszédmodot ütköztetnek.² Bár a műfajhoz mindig is hozzátartozott az erkölcsi tanulság, az állatmese már a görögöknél sem kizárólag tanmeseként funkcionált. Szilágyi és Kányádi versei a fabulák politizáló hagyományát újítják fel, miközben a tanulság elferdítésével magát a szöveghagyományt is ironia tárgyává teszik.

1. A tücsök és a szöveghagyomány

Aiszóposzi változatok

Nem tudhatjuk, hogy Aiszóposz – ha csakugyan élt ilyen személy³ – elmesélte-e valaha *A tücsök és a hangya* történetét. Az pedig végképp nem dönthető el, hogy a mese az ő ötlete volt-e, vagy pedig a görög – esetleg más – néphagyományból származik. Mivel az aiszóposzi mesék írásos változatai csak évszázadokkal későbből, többféle szövegváltozatban őrződtek meg, nem jelölhető ki egyértelműen eredeti, hiteles változatuk, s így a fordítók döntésén múlik, melyik forrást választják. Sarkady János és Bodor András fordításai eltérő szövegváltozaton alapulnak:

A tücsök és a hangyák
(Bodor András fordítása)

Téli idő volt, a hangyák nedves gabonájukat szárították. A tücsök, mivel éhezett, elemőziát

A hangya és a tücsök
(Sarkady János fordítása)

Hideg tél volt, és vihar zúdult le az Olümposzról. De a hangya sok gabonát hordott össze még aratás idején, és elraktározta a házában.

¹ Annabell PATTERSON, *Fables of Power. Aesopian Writing and Political History*, Duke University Press, Durham–London, 1991, 1–12.; 45–80.

² Deborah STEINER, *Fables and frames. The Poetics and Politics of Animal Fables in Hesiod, Archilochus, and the Aesopica*, Arethusa 2012/1., 1–41.

³ Vitatott, hogy Aiszóposz történelmi személy volt-e. Ruth Ilsey Hicks és Deborah Steiner ezt megkérdőjelezi, Sarkady János és Bodor András viszont megfontolandó érveket vonultat fel az ellenkező álláspont védelmében. (Ruth Ilsey HICKS, *The Body Political and the Body Ecclesiastical*, *Journal of Bible and Religion* 1963/1., 29.; STEINER, *I. m.*, 2.; SARKADY János, *Aiszóposz és meséi = AISZÓPOSZ Meséi*, ford. SARKADY János, Európa, Budapest, 1987, 108–109.; BODOR András, *Aiszóposz élete, kora, meséinek jelentősége és hatása = AISZÓPOSZ Meséi*, ford. BODOR András, Kriterion, Bukarest, 1970, 6–7.) Még inkább kérdéses, hogy Aiszóposz – ha tényleg élt – írásba adta-e, vagy csak mesélte a történeteket, melyeknek egy része korábban is a görög népi kultúra része volt.

kért tőlük. A hangyák azonban azt felelték: „Miért nem gyűjtötél te is élelmet a nyáron?” „Nem ültem tétlen – válaszolta a tücsök –, hanem dallamosan énekeltem.” „Ha nyáron énekelteél, tétlen táncolj!” felelték nevetve a hangyák.

A mese azt mutatja, hogy ne legyünk hanyagok semmi dolgunkban, mert így elkerülhetjük a fájdalmat és a veszélyt.

A tücsök meg egy lyukba bújt, s majd meghalt az éhségtől és a nagy hidegtől sanyargatva. A hangyához könyörgött hát: adjon neki az élelemből, hadd egyen egy kis búzát, s ő is életben maradna. A hangya viszont így szólt hozzá: „Hát hol voltál a nyáron? Miért nem gyűjtötél élelmet az aratáskor?” „Énekeltem és gyönyörködtettem a vándorokat” – felelte a tücsök. A hangya nagy nevetéssel felelte erre: „Hát akkor télen meg táncolj.”

A mese arra tanít bennünket, hogy mi sem való előbbre, mint gondoskodni a betevő falatról, és nem henyélni.

Szembetűnő, hogy a Sarkady által fordított változatban mennyivel színesebb és részletgazdagabb, „irodalmibb” a helyzetrajz és a párbeszéd, miközben a csattanó szinte szóról szóra egyezik. Az epimüthion⁴ szintén eltér, de a tanulság nem változik: mindkét megfogalmazás szorgalomra és iparkodásra int. Babriosz verses feldolgozásában (Kr. u. 2. század) sem a párbeszéd, sem a csattanón nem hajt végre lényeges módosítást, ám az epimüthiont némileg átfogalmazza: „A rossz időkre felkészülni bölcsőbb, mint csak élvezetre, dáridókra gondolni.” (Kerényi Grácia fordítása)

Az ógörög állatmese performatív műfaj, ezért nemcsak a cselekményt, hanem a mesék előadásának szituációját, társadalmi kontextusát is szükséges tekintetbe vennünk,⁵ akkor is, ha ezzel kapcsolatban csupán feltételezésekkel élhetünk. Olvasatom szerint a tücsök és a hangya meséje elsősorban a parasztok értékvilágát közvetíti. Mind a tücsök, mind a hangya alacsony pozíciót foglal el az állatok aiszóposzi rangsorában, a történet épp ezért lehet a falusi élet allegóriája.⁶ Az állatok egymáshoz való viszonyában gyakran fonódnak össze a térbeli és társadalmi szempontok,⁷ élőhelyük is jelzi a rangsorban elfoglalt helyüket. A tücsök és a hangya ugyanazt az életteret osztják meg, mindkét állat a földhöz kötődik, akárcsak a parasztok, ezzel szemben a magasságot uráló sas és a sólyom általában az uralkodókat jelképezi. A fabulák állatai performereknek tekinthetők, dialógusukban nemcsak két etikai alapállás, hanem két élet- és beszédmód konfrontálódik.⁸ A mese a tücsök dallamos, énekes előadásmódját a hangyák pragmatikus beszédmódjával és paraszti nevetésével ütközteti, s a hangyáé az utolsó szó, ő a bölcsesség kimondója. Az előadó ezért saját magát a hangyával, a cáfolni kívánt álláspontot pedig a tücsökkel azonosítja. A hangyák a paraszti közösség legfontosabb értékeit képviselik: az előrelátó, szorgos munkát, míg

⁴ A fabulák végén különálló szerkezeti egységként szereplő tanulság ókori megnevezése.

⁵ STEINER, I. m., 1–2.

⁶ Egy másik aiszóposzi mese (A hangya) szintén a földművelő élettel köti össze a rovar (a mesében Zeusz egy gabonát lopkodó földművest változtat hangyává).

⁷ Vö. STEINER, I. m. 6, 14.

⁸ Vö. Uo., 1–35.

a tücsök a dologtalan, léha életet. A mese szemlélete akár a *Munkák és napok* miniatűr változataként is olvasható lehetne: „Mert ínség az örök vendég annál, aki tétlen.”⁹

A Sarkady által fordított változatot olvasva viszont egy olyan lehetséges mellékjelentés tűnhet föl, mely „eltéríti” a mese tropikus szerkezetét. A tücsök ugyanis már az ókori irodalomban az előadóművészzel kapcsolódik össze. A Sarkady-féle változat ezért utat nyit a későbbi művészzallegóriák felé, hisz a tücsök „gyönyörködte” a vándorokat. Mivel a görög lírában általában a költő megtestesítőjeként (vagy ihletőjeként) jelent meg, ezért Pataki Elvira szerint ez a mese az egész görög irodalomban kivételnek tekinthető: ez az egyetlen példa a tücsök negatív karakterként való szerepeltetésére.¹⁰ Azzal, hogy a hangyák gúnyosan táncra buzdítják a tücsköt, zenei tevékenységét nem annyira a költészethez, mint inkább a haszontalan mulatozáshoz kötik. Ha viszont a fabuláktól egyszerű és hatékony tanulság átadását várja a befogadó, mégsem mehetünk el szó nélkül az allegorikus szerkezet belső feszültsége mellett, hiszen a tücsök dala „gyönyörködte” – halála ezért értékvesztésként jelenik meg. Vajon a földművelő élet nehézségeitől sújtott hangyák nem engedhetik meg maguknak a dalnok eltartását? Vagy pedig arról van itt szó, hogy a tropikus-retorikus gépezet olyan mellékjelentéseket termel, amelyek kicsúszva a fabulista kontrollja alól, aláaknázzák a sugallni kívánt, egyértelműnek szánt tanulságot?

A hangyák feltörő kacaja kompenzációként tűnik föl: gyötrődésük nem volt hiábavaló, a léha tücsök viszont az éhhalálnak teszi ki magát. A fabulák – mutatott rá Kenneth S. Rothwell és Sarkady János – gyakran tükrözik a parasztok pragmatikus világlátását, akiket keserű tapasztalatok tanítottak a valósághoz való alkalmazkodásra.¹¹ A végkifejlet sötét hangulatát csak a hangyák kacagása töri meg, a tücsök maga okozta nyomorúságát, balsorsa viszont tanulság az emberek számára. Az állatmese egyúttal arra is alkalmat ad a mesélőnek, hogy az általa hangsúlyozni kívánt tanulságot természeti törvényként tüntesse föl¹² – ezért is válhatnak ezek a mesék olykor a mindenkori fennálló rendet szolgáló ideologikus indoktrináció eszközévé.

Noha La Fontaine nyomán a magányos hangyát szerepeltető változat vált közismertté, az ókori szöveghagyomány olyan változatot is ismer, amely utal a hangyák társas életmódjára. A tücsök egyedül él, a hangya viszont „államalkotó rovar”. Arisztotelész a hangyákat (a méhekkal együtt) társas lényekként, *zoon politikonként* határozta meg.¹³ A maggyűjtő hangya mindig szakszerű együttműködéssel szedi össze

⁹ HÉSZIODOSZ, *Istenek születése; Munkák és napok*, ford. TRENCSENÝI-WALDAPFEL Imre, Európa, Budapest, 2005. <http://mek.niif.hu/06200/06221/06221.htm>. (Hozzáférés: 2022. január 30.)

¹⁰ PATAKI Elvira, *Tettix. A tücsök mint szakrális-poétikai szimbólum az ókori görög irodalomban*, Szent István Társulat, Budapest, 2013, 71–72, 74.

¹¹ Kenneth S. ROTHWELL, Jr., *Aristophanes' Wasps and the Sociopolitics of Aesop's Fables*, *The Classical Journal* 1995/3., I. m., 236. Vö. AISZÓPOSZ *Meséi*, ford. SARKADY, 105.

¹² Onno OERLEMANS, *The Animal in Allegory: From Chaucer to Gray*, *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 2013/2., 301.

¹³ David J. DEPEW, *Humans and Other Political Animals in Aristotle's „History of Animals”*, *Phronesis* 1995/2., 155–181. Arisztotelész a *Politikában* (I. 2.) ugyanakkor megállapítja, hogy az ember nyelvi és szellemi képességei miatt „[...] inkább hivatott az [...] állami életre, mint a méh vagy bármely más, csoportban élő állat.” ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat, Budapest, 1969.

a terményeket, ezért alkalmas arra, hogy a szorgalmas parasztkok metaforájaként épüljön be az allegorikus szerkezetbe. Ez a típusú allegória tehát az erényt az együttműködő közösség oldalára, a hibát viszont a közösségbe beilleszkedni nem tudó individuum oldalára helyezi. Ez az összefüggés a fabula 19–20. századi átdolgozásaiban (Ambrose Bierce, Sziklai, Szilágyi és Kányádi változataiban) válik kulcsfontosságúvá. Szilágyi Domokos és Kányádi versei a hangyaközösséget társadalmi allegóriává bővítik, ezért tudják sokrétűen kiaknázni a *zoon politikon* felől megnyíló képi lehetőségeket.

A tücsök és a tőke: La Fontaine

Az epimüthion szerepének változása központi jelentőségű kérdés az aiszóposzi szöveghagyomány későbbi alakulásában. Az írásos változat végén álló kommentár mindig rögzíti a tanulságot, melyet az élőszóbeli előadásban mindig az adott helyzethez lehetett igazítani. Az epimüthion jócskán felértékelődik az aiszóposzi mesék reneszánsz kiadásában. Rotterdami Erasmus ugyanis az aiszóposzi mesék olvasását iskolai célokra ajánlja, a nyelvtani oktatás¹⁴ és az erkölcsi nevelés érdekében, javaslata nyomán szaporodnak el Európa-szerte az Aiszóposz-kiadások.¹⁵ A tanulság itt mindig a keresztény értékrendnek megfelelően alakul, de nincs ez másképp Pesti Gábor és Heltai Gáspár műveiben sem. Mivel e kiadásokban a vallásos erkölcsi nevelés kerül a középpontba, az epimüthion már-már fontosabb, mint maga a mese (Pesti Gábornál akad példa arra is, hogy hosszabb, mint a történet – ilyen az aiszóposzi szövegkorpuszban nem fordul elő).

A tücsök és a hangya fabulája, amely az ókori-középkori gyűjteményekben is gyakran előkelő helyen áll,¹⁶ az újkorban *La Fontaine* átdolgozásában vált közismertté. Mivel Szilágyi Domokos (és Sziklai Jenő) számára nem a reneszánsz átdolgozások, hanem *La Fontaine* könnyed és szellemes verse jelenti a mintát, ezért az ő versére fogok részletesebben kitérni. A francia költő meséi már megjelenésükkor nagy népszerűségnek örvendenek, s a 17. század második felében újfent divatba hozzák, sőt a kor egyik vezető műfajává teszik az állatmesét.¹⁷ Népszerűségük minden bizonnyal annak köszönhető, hogy *La Fontaine* mind a forma, mind a beszédmód terén meg tudta újítani a műfajt. Ennek egyik oka Brian Nelson szerint, hogy fellépése előtt az állatmesének már nem volt nagy presztízse, és így *La Fontaine*-nek nem kellett alkalmazkodnia szigorúbb esztétikai szabályokhoz.¹⁸ Beszédmódjának könnyedsége, nyelvi és képi gazdagsága éles ellentétben áll az aiszóposzi fabulák írásban fennmaradt változatainak tömör, szikár fogalmazásmódjával. Erre a különbségre maga is utal *A pásztor, az oroszlán és a vadász* című költeményében: „Egyik sem terjengős, nem raknak cifra éket, / kerülnek henye szót, fölösleges ígéket. / *Phaedrus* oly szófukar, hogy intik érte már, /

¹⁴ Az aiszóposzi meséket már az ókori Rómában felhasználták a retorikai iskolákban. HICKS, I. m., 30.

¹⁵ BODOR, I. m., 30.

¹⁶ PATAKI, I. m., 72.

¹⁷ BRIAN NELSON, *The Cambridge Introduction to French Literature*, Cambridge UP, Cambridge, 2015, 47.

¹⁸ Uo.

s Aesopus szűkszavubb még nála is talán.”¹⁹ A gyönyörködtetés mozzanata számára épp olyan hangsúlyos volt, mint a tanításé:

A mese nemcsak az, amit mutat a látszat,
mert benne oktatónk lesz minden egyes állat.
S unalmas a morál, ha durva, meztelen,
meddő az íly mese, virágot nem terem.
S az önmagáért írt mesét is bölcsen vesd el,
tanít, de tetszik is együtt ki ebbe mester.²⁰

La Fontaine meséi rendkívül változatos poétikai, retorikai és szerkezeti eszközökkel építkeznek. Bátor és újszerű metrikai megoldásai közül Babits és Radnóti egyaránt kiemeli, hogy milyen szabadon nyúl az alexandrinushoz.²¹ La Fontaine költészete – a korábbiakon túl – azért is minta lehetett Szilágyi Domokos számára, mert majd minden állatmeséjében tetten érhető az ironikus beszédmód, ami Richard Danner szerint költészetének egyik leginkább lenyűgöző sajátossága.²² Mindig gondoskodik róla, hogy az olvasó felülről, saját felsőbbségének tudatában tekinthessen le a mesék szereplőire.²³ (Szilágyi Domokos hasonló látószögből mutatja be a tücsköt és a hangyát.)

La Fontaine olykor elhagyta a külön szövegegységként leválasztott tanulságot, megelégedve azzal, hogy a szereplőkkel mondatta ki a csattanóban.²⁴ Ahogy a korábbi versidézet is mutatja, igyekezett kerülni, hogy a didaxis erőltetetten, laposan hasson. Pesti és Heltai még feladatuknak érezték, hogy hosszan és alaposan magyarázzák a mese értelmét, La Fontaine viszont már sokkal többet bízott az olvasóra. Azon a véleményen volt, hogy az olvasó számára akkor sem okoz nehézséget a tanulság kihámozása, ha egy-egy szöveg nélkülözi a leválasztott epimüthiont. Szerinte a meggyőzés leghatékonyabb eszköze, ha az olvasó maga bontja ki az erkölcsi tartalmat,²⁵

¹⁹ Jean de LA FONTAINE, *Válogatott mesék*, ford. RADNÓTI Miklós, Franklin Társulat, Budapest, 1943, 12.

²⁰ Uo. (Kiemelés tőlem – B. K. M.)

²¹ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Európa–Szépirodalmi, Budapest, 1957, 199.; LA FONTAINE, *Válogatott mesék*, 8.

²² Richard DANNER, *La Fontaine's Ironic Vision in the Fables*, *The French Review* 1976/4., 562, 567. Nancy P. Epstein szintén meghatározónak látta az iróniát La Fontaine életművében. Tanulmányában izgalmas kísérletet tesz arra, hogy beszédmódját az irónia posztmodern megjelenési formái felől értelmezze. Olvasata azonban számomra nem meggyőző, mivel az iróniát – Dannerrel szemben – függetleníti a fabulák tanító szándékától, a szerzői intencióra vonatkozó kérdést pedig – mint a szerzőközpontú olvasat maradékát – száműzi vizsgálódási köréből. Mindezt azonban a műfaj történeti háttér teljes mellőzésével teszi, vagyis nem reflektál arra, hogy a didaxis – igaz, a különböző korszakokban más-más formát öltve és különböző súllyal – hagyományosan része a fabula műfajának. E szempontok mellőzésével azonban, nézetem szerint, csupán féloldalas képet kaphatunk La Fontaine iróniájáról. (Nancy P. EPSTEIN, *Rethinking the Study of Irony in La Fontaine*, *Dalhousie French Studies* 1996/4., 31–39.)

²³ DANNER, *I. m.*, 566.

²⁴ Pilip A. WADSWORTH, *The Art of Allegory in La Fontaine's Fables*, *The French Review* 1972/6., 1125–1135.

²⁵ Margaret M. MCGOWAN, *Moral Intention in La Fontaine*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 1966/4., 272.

Radnóti Miklós szerint tanulságai „szabad vizsgálódásra nevelő tanulságok.”²⁶ Úgy gondolom viszont, hogy La Fontaine-t a tanulság „dekonstruktőreként” beállító értelmezési kísérletek²⁷ azért nem állják meg a helyüket, mert mellőzik a műfajelméleti és -történeti reflexiót. La Fontaine továbbra is érvényben kívánta hagyni a műfaj tanító szerepét.

Kötete elejére helyezett verses ajánlásban maga kínál olvasási kulcsot a promüthiát/epimüthiont nélkülöző szövegekhez: ha nincs külön magyarázat, tanácsos az állatok szavára figyelni. Nem arra törekedett tehát, hogy kétértelművé tegye a tanulságot. Margaret McGowan szerint a tanulság elhelyezésében mutatkozó variációknak – mivel meséivel mindig a legerősebb hatást igyekezett kiváltani – mindig az volt a célja, hogy a lehető legjobban készítsék elő a hatást a morál számára.²⁸ Patrick Dandrey szintén arra hívja föl a figyelmet, hogy La Fontaine azokon a pontokon hagyja el a külön szövegegységként leválasztott tanulságot, ahol nem tudta volna a megfelelő eleganciával beépíteni a költeménybe, s ahol az olvasó magától is könnyen kitalálhatja a mese értelmét – mint *A tücsök és a hangya* esetében.²⁹

A tücsök és a hangya meséje a francia, angol, de a magyar irodalomban is legfőképp La Fontaine átdolgozásán keresztül vált széles körben népszerűvé. Kivételes sikerét minden bizonnyal a szellemes csattanónak és a didaktikusság elhagyásának is köszönheti, de talán a kötetkompozícióban elfoglalt helye is sok olvasó figyelmét is erre a versre irányította. A magyar fordítások közül a két legismertebb változatot, Kosztolányi Dezsőét³⁰ és Rónay Györgyét³¹ szeretném egymás mellé állítani. Szembetűnő, hogy Kosztolányi fordítása közelebb áll a francia eredetihez:

A tücsök meg a hangya
(Kosztolányi Dezső fordítása)

A tücsök dalolt egyre, bár
izzott a nyár,
úgyhogy mikor jött a komor
tél, része gond volt és nyomor:
még egy picinyke kis darab
legye, vagy férgé sem maradt.
Hát ment is a hangyához át
elpanaszolni nyomorát,
és kérte, adjon neki kölcsön,

A tücsök és a hangya
(Rónay György fordítása)

Mit csinált a Tücsök nyáron?
Csak muzsikált hét határon.
Aztán jött a tél a nyárra,
s fölkapott a koma álla.
Szomszédjában élt a Hangya.
Éhen ahhoz ment panasza,
s arra kérte, egy kevéske
búzáat adjon neki télire.

²⁶ LA FONTAINE, *Válogatott mesék*, 6.

²⁷ Vö. EPSTEIN, *I. m.*, 31.

²⁸ MCGOWAN, *I. m.*, 278.

²⁹ Patrick DANDREY, *La Fable, Parangon de la Poésie Morale? L'exemple Paradoxal de La Fontaine*, *Revue d'Histoire littéraire de la France* 2019/4., 792.

³⁰ Jean de LA FONTAINE, *A tücsök meg a hangya*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyugat* 1916/23., <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00211/06438.htm>. (Hozzáférés: 2022. január 30.)

³¹ RÓNAY György, *A holló és a róka. Állatmesék a világirodalomból*, Móra, Budapest, 1967.

zsákjába egy kis magot töltsön,
új aratásig, legalább.

„Majd megadom, lesz erre gondom,
nyáron, tücsök-szavamra mondom,
a tőkét meg a kamatát.”

Bosszantja a tücsök kalandja,
nem is adott magot a hangya. –
De azt kérdezte végre tőle:

„Mit tettél a meleg időbe?”

„Éjjel-nappal munkába voltam,
fűnek-fának folyton daloltam.” –

„Daloltál? rendbe van, komám,
akkor ma táncolj, szaporán.” –

„Búzá? – szólt a Hangya sógor. –

Már ez aztán a sok a jóból!

Tél elején sincs búzá? már?

Hát a nyáron mit csináltál?”

„Mit csináltam? Kérem szépen,

muzsikáltam – szólt szerényen

Tücsök mester. – Aki kérte,

nótát húztam a fülébe!”

„Nótát húztál, ebugatta?

No hát akkor – szólt a Hangya –

járd el hozzá most a táncot!

Jó mulatságot kívánok.”

La Fontaine látványosan rövidít a helyzetrajzon, a párbeszédet frappánsabbra és szellemesebbre véve, a csattanót viszont – bár a mese szerkezetén módosít – ő is változatlanul hagyja. Az ókori variációkhoz képest azonban a politikai gazdaságtan szempontjából fontos elmozdulást figyelhetünk meg. Míg az aiszóposzi szövegváltozatokban, Hésziodosszal összeolvasva, a reciprocitás logikáját fedezhettük fel, itt már a tőkelegikát érhetjük tetten, La Fontaine 17. századi átdolgozásába ugyanis már a *tőke* és a *kamat* motívumát építi be: „Intérêt et principal.”³² Ha a tücsök komoly üzletfél volna, akkor a hangya kereshetne az ügyleten, mikroökonómiai pozíciójának bizonytalansága azonban jelzi, hogy nem bizonyul megbízható törlesztőnek. A hitel nyújtása vagy megtagadása nem szívjóság kérdése, hanem hideg és racionális számítás eredménye. La Fontaine ráadásul arra is utal, hogy a hangya egyébként sem hitelező: „La fourmi n'est pas prêteuse; / C'est la son moindre défaut”. Vagyis nehezen megkezesített vagyonát nem kockáztatja feleslegesen, és inkább munkával gyarapítja, mintsem kockázatos ügyletekkel. A hangya tehát nem uzsorás. La Fontaine tücske a szó szoros értelmében még nem viselkedik tőkésként, Ambrose Bierce 19. századi átdolgozása viszont (a hagyomány ironikus kifordításával) már valódi kapitalista hangyákat szerepeltet, akik kizsákmányolják a bányászoként dolgozó, becsületes tücsköket.³³

La Fontaine tehát a 17. századi polgárosodás, a korai kapitalizmus viszonyaira kikacsintva aktualizálta az ókori történetet. A hangya takarékosága, szorgalmassága, aszketizmusa és előrelátása már-már a weberi protestáns munkaetikára emlékeztet. Kosztolányi fordítása ezért pontosabbnak tekinthető,³⁴ hiszen megtartja a gazdasági fogalmakat. Érdekes párhuzam, hogy a kölcsön motívuma nagyon hasonló szempontok szerint tér vissza egyik későbbi Esti Kornél-novellájában. Esti a következőképp

³² *Les Plus Belles Fables de La Fontaine*, szerk. Diethard LÜBKE, Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main, [é. n.], 10.

³³ Ambrose BIERCE, *Fantastic fables*, G. P. Putnam's Sons, New York – London, 1899, 188.

³⁴ Rónay viszont elhagyja a gazdasági fogalmakat, ezzel alkalmasabbá téve a szöveget a gyerekirodalmi szerepet (a verset ma is Rónay fordításában tanítják kisiskolásoknak, óvodásoknak).

reagál a tőle egy kisebb összeget kölcsönkérő szegény asszony ajánlatára: „Estit ez dühbe hozta. Ezek mindnyájan ilyen üzletet ajánlanak, kecsgetető tőkegyümölcsöztetést. Szigorúan tőkés alapon állanak. Olyan megbízhatók, hogy hozzájuk képest a *Bank of England* szinte megbízhatatlannak látszik.”³⁵ Esti reakciója annál meglepőbb, ha figyelembe vesszük, hogy „a porba sújtott özvegy” nem ígér kamatot, csupán pontos visszafizetést.

La Fontaine sziporkázó, virtuóz és humoros megoldásaival eltakarja a fabula sötét oldalát, a tücsök szenvedései háttérbe szorulnak. La Fontaine iróniája megakadályozza az együttérzést a tücsökkel, a játékos beszédmód elveszi szenvedéseinek élet. A tücsök halála itt már szóba sem kerül. Érdekes módon La Fontaine egyik angol követőjénél, Sir Roger L'Estrange-nél viszont már megjelenik a tücsök felé irányuló empátia. A meséhez fűzött, hosszú magyarázata végén a szerző megrója a tücsököt lustaságáért, de a hangyát is, amiért embertelen módon megtagadta tőle a segítséget: „To conclude, we have our failings, every mother's child of us, and the improvidence of my neighbour must not make me inhumane. The ant did well to reprove the grasshopper for her slothfulness; but she did ill then to refuse her a charity in her distress.”³⁶

La Fontaine nem művészként, hanem a könnyelmű magatartás metaforikus megjelenítőjeként mutatja be a tücsököt. Rónay György átdolgozása ezen a ponton is elszakad a francia eredetitől, ugyanis Rónay a ciripelő bogarat hegedülő muzsikusként ábrázolja, La Fontaine eredeti változatában azonban szó sincs hegedülésről, a tücsök nála – az aiszóposzi hagyományhoz hasonlóan – énekel: „Nuit et jour à tout venant / Je chantais, ne vous déplaïse.” A tücsök válasza La Fontaine-nél nem sejtet foglalkozásszerű előadót, szó szerinti értelemben csupán arról van szó, hogy éjjel-nappal dalolt mindenkinek, aki arra járt. Kosztolányi és Rónay György fordításai elszakadnak az eredetitől,³⁷ hiszen mindkét fordítás foglalkozásszerű előadóművészként mutatja be a tücsököt: Rónaynál a „Tücsök mester” megfogalmazás értelmezhető a foglalkozásra való utalásként, Kosztolányinál pedig a tücsök egyenesen arról beszél, hogy a dalolás volt a munkája. Az idézett fordítások – ellentétben a la fontaine-i eredetivel – lehetőséget adnak egy olyan olvasatra, amely művészallegóriává bővíti a szöveget – csakhogy az allegória éppen a művészet feleslegességét, értéktelenségét mondja ki.

Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy Sziklai Jenő³⁸ és Szilágyi Domokos későbbi művészallegóriái, melyek szembefordulnak a művészet feleslegességének gondolatával, a Kosztolányi, illetve Rónay György La Fontaine-fordításaiba újonnan beépülő művészképeket gondolják újra.

³⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél = Kosztolányi Dezső összes novellája*, Helikon, Budapest, 1994, <http://mek.oszk.hu/00700/00744/00744.htm>. (Hozzáférés: 2022. január 30.)

³⁶ Roger L'ESTRANGE, *Fables of Æsop and Other Eminent Mythologists, with Morals and Reflections*, Printed for R. Sare et al., London, 1692, 189.

³⁷ A francia eredetihez közelebb áll Vikár Béla fordítása, amelyben a tücsök ekképp válaszol: „Éjjel-nappal énekeltem, / hallgattak, mint nótafát.” (LA FONTAINE *Összes meséi*, Dante, Budapest, 10.)

³⁸ Sziklai Jenő műve írásakor ugyan még csak Kosztolányi fordításában olvashatta a verset, Szilágyi Domokos viszont már Rónay Györgyét is ismerhette.

2. A tücsök és a létező szocializmus

A szocreál tücsök: Sziklai Jenő

Szilágyi Domokos *A tücsök és a hangya* című versének az erdélyi magyar irodalomban két közvetlen előzménye valószínűsíthető. Egyrészt Sziklai Jenő azonos című, 1952-es költeménye, másrészt Szabédi László eredetileg 1949-ben született, de csak 1953-ban megjelent *A pacsirta* című műve. Sziklai Jenő költeménye a *Hazánk magyar költői* című, a sztálinizmus szocreál költészetének legjavát közreadó 1953-as reprezentatív antológiában is szerepel (ezzel a könyvvel Szilágyi biztosan találkozott). Sziklai mindössze egyetlen verssel van jelen a kötetben, más műveiről sem leltem föl semmilyen anyagot ezen az egy publikáción kívül. Minden bizonnyal álnévről van szó (a vers „kényes” témája ezt indokolja is, hiszen Szabédit is meghurcolták hasonló költeményéért). A költemény mindenesetre sikeresnek mondható, hiszen az Útunk 1952. június 20-ai számában való első megjelenése után a budapesti Irodalmi Újság is átveszi a verset (1952. július 3., 8.), ezután kerül be az ünnepélyes antológiába (felvételét minden bizonnyal a magyarországi újraközlés indokolta). Ezzel együtt is különös egy álneves szerző szerepeltetése egy ehhez hasonló reprezentatív kiadványban, ám az még ennél is furcsább lenne, hogy valaki úgy kerüljön be a *Hazánk magyar költői* antológiába, hogy ezen a versen kívül se előtte, se utána ne legyen publikációja az erdélyi irodalmi folyóiratokban.

Sziklai verse – rejtőzzék bárki is e név alatt – La Fontaine beszédmódjához áll közel:

A mezőn fénylőn tündökölt
a holdsarló aranyja,
s az éjben ott találkozott
a tücsök és a hangya.
A hangya szólt: – „Be örülök,
hisz oly régen nem láttam
és vidám, jókedvű dalát
sem halljuk mostanában!
Beteg talán? Hát mi baja?
Elvesztette a hangját?
Miért nem cirpel, – kedvesem?
ezt kérdik mind a hangyák.
Ha dalol: munkánk szaporább,
s az egész boly serényebb
és nagyobb kedvvel dolgozik,
ha serkenti az ének!
S ha jó az ősz, a zord hideg,
majd akkor sem kell féljen,
mert aki nekünk énekel,
azt ellátjuk mi télen!”

A tücsök szólt: „Oh, köszönöm,
 hogy szívén hordja sorsom,
 de sajnos, dalra nincs időm,
 mert rengeteg a dolgom.”
 – „Úgy?... Dolgozik?... ez szép dolog...
 És mit művel, barátom?
 – „A mások dalait lesem
 s azokat kritizálom!”³⁹

A tücsök és a hangya közötti gazdasági viszony – szemben a korábban elemzett versekkel – elvileg harmonikus, hiszen a tücsökdalra valós társadalmi igény mutatkozik. Sőt, a zene maga is fokozza az össztársadalmi termelékenységet, a művészetnek tehát kézzelfogható makroökonomiai haszna van. A szocialista realizmustól egyáltalán nem volt idegen az a felfogás, mely szerint a művészet képes a termelékenység fokozására, elő tudja segíteni a nemzetgazdasági növekedést, ezért termelési propagandaként is hasznosítható. „A szovjet nép a szovjet írótól igazi szellemi fegyvert, szellemi táplálékot vár, ami segít a nagy építkezések terveinek végrehajtásában, országunk újjáépítésében és népgazdaságunk továbbfejlesztésében” – hangsúlyozta Zsdanov 1946-ban.⁴⁰

Sziklai allegóriájában a közösségi költészetre való igény mutatkozik meg, az alkotó és a befogadó viszonyában nincs törés, konfliktus, félreértés. A harmónia mégis megbomlik, ez azonban nem a társadalmi viszonyok következménye, hanem (legalábbis látszólag) kizárólag a tücsök egyéni tévedéséé, saját szerepének félreértéséé. Ahelyett, hogy a gazdasági növekedést segítené elő dalaival, egyenesen kontraproduktív lesz a nemzetgazdaság számára, hiszen a mások dalainak rosszindulatú bírálata (a *lesem* ige arra utal, hogy szándékaiban van valami gyanús, s a feljelentő kritika az ötvenes években a pozícióharcok eszköze is volt) csak elveszi a többi dalnok kedvét a dalolástól, akik így kevésbé tudják a hangyákat lelkesíteni. Az újabb és újabb dalok fokozzák a termelést, de a tücsök ebben nem vesz részt, csak fogyaszt, s ráadásul el is veszi mások kedvét a produktivitástól. A dalokat fogyasztó hangyák műélvezete a marxi értelemben vett „termelő fogyasztásnak” is tekinthető, hisz az ének „üzemanyagként” fokozza a társadalmi ösztöke körforgását. A kritikustücsök értéket fogyaszt, ám eközben dalt nem állít elő. Mégsem állítható, hogy semmit se termelne: rosszindulatú kritikákat termel, csakhogy ezzel hátráltatja a GDP növekedését. Termelése negatív termelés, hiszen nem a termelést termeli (mint az igazi dalnok tenné): termelése nem más, mint a termelés termelésének ellentermelése. A kritikustücsök tehát végső soron szabotőr. Az egyén tehát szembekerül a közösséggel, ám káros individualizmusa, helytelen magatartása eltávolítja a többiektől, és felfuvalkodottsága miatt nem látja be viselkedésének tarthatatlanságát.

³⁹ *Hazánk magyar költői*, szerk. SZÉKELY János, Állami Irodalmi és Művészeti, Bukarest, 1953, 256–257.

⁴⁰ A. A. ZSDANOV, *A művészet és filozófia kérdéseiről*, ford. GYÁROS László, Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete, Budapest, 1949, 121.

A vers nem utal arra, hogy vajon a tücsök műbírálatai inkább esztétikai szempontokat tartanának szem előtt, vagy pedig a hatalmi beszéd megnyilvánulásai volnának. Az sem teljesen egyértelmű, legalábbis a „rengeteg a dolgom” megfogalmazás alapján, hogy a tücsök külső megbízást teljesít-e, vagy pedig önszorgalomból kritizál. A tücsök és a hangya viszonyában e szövegben nem merül föl az ilyen megbízás szükségessége. Az első, a korban is biztonságos olvasat szerint saját téves szerepértelmezése miatt nem tud a közösség hasznára lenni. A második, politikai szempontból kockázatosabb, de nehezebben is alátámasztható lehetőség, hogy külső megbízásból kritizál. Ha a tücsök megbízást teljesít, az a szövegbeli viszonyrendszerhez képest külsődleges hatalmi instanciát feltételez, mely kijelöli számára a feladatot. Az utóbbi értelmezési lehetőséget az hagyja nyitva, hogy a tücsök utolsó megszólalásával kiutal a beszédhelyzetből. E szerint az olvasat szerint a fabula azért nem tudja a társadalmi viszonyokat hatékonyan allegorizálni, mert a politikai hatalom kimarad a parabolából. Éppen ez a hiány nehezíti meg, hogy ideológiakritikus mozzanatokat ismerjünk fel a szövegben. Ezért is állíthatta Balázs Imre József, hogy Sziklai szatírja „lapos” és „ártalmatlan” darabnak számít.⁴¹ Az álneves megjelenés mindenestre jelzi, hogy a költemény első közlésének volt némi bíráló éle (igaz, csak a szocreál kritikai gyakorlatra és nem magára a szocreálra vonatkoztatva), érdekes módon viszont a reprezentatív antológiában való újraközlés kontextusa ezt a kritikai élt tompítja, hiszen a Sziklai-vers a Sztálint, Gheorghiu-Dejt és az öt éves tervet dicsőítő versek közé került be.

A pacsirta és a bürokrácia: Szabédi László

Bár Szabédi nem a tücsök és a hangya meséjét írja újra, *A pacsirta* című versében szintén az állatmese eszköztét használja egy olyan művészallegória felépítésére, amely képes – enyhe kritikával – reflektálni a szocialista realizmus viszonyaira. Szabédi versét nemcsak azért szükséges tárgyalni, mert a Szilágyi-költemény előzményét sejtem benne, hanem azért is, mert ez a szöveg teszi igazán érzékelhetővé azt a hiánytapasztalatot, amelyet Sziklai verse kapcsán jeleztem. A Szabédi-vers retorikája hasonló problémák körül építkezik, ám a költemény sokkal összetettebb, humorosabb és nagyobb politikai kockázatot is vállal, mint Sziklaié. Ez a szöveg nem követi az állatmese hagyományos szerkezeti sémáját, ugyanakkor az állatábrázolás itt is allegorikus.

A versben a humán beszélő faggatja ki a madarat mindennapi tevékenységéről. A párbeszéd kezdetén a beszélő szabályosan számonkéri a madarat, amiért éneklés helyett a napot lopja. Hamar kiderül viszont, hogy a pacsirta nem lustálkodik, épp ellenkezőleg: nincs ideje énekelni. Napközben kultúrfelelősként tevékenykedik, a halakat tanítja énekelni, este újságot szerkeszt, jelentéseket gyárt, s ha néha még eszébe jutna verset írni, teendői miatt nem marad rá érkezése.

⁴¹ BALÁZS Imre József, *A hatalmi beszéd az erdélyi magyar irodalomban a második világháború után = A sztálinizmus irodalma Romániában. Tanulmányok*, szerk. Uő., Komp-Press – Korunk, Kolozsvár, 2007, 48.

De mily nagy volt megdöbbenésem,
mikor a pacsirta egészen
emberi hangon válaszolt,
ha hiszitek, ha nem. Szegény sóhajtva szólt:
– Kultúrfelelős vagyok én

Kővé meredtem. A dalos
hangja fakó, hivatalos,
kopottasan kopog, kemény,
olyan, mint a... mint az enyém.

– Kultúrfelelős? Érdekes,
– hebegtem, – vagyis énekes,
közérthetőbben szólva: dálnok.
– Nem, – szólt, – nem dálnok. Hivatalnok.
Bár dallal rokon hivatalban:
karnagykodom a haldalkarban.

[..]

Csodálkozásom egyre nő.
A kiejtése kitűnő,
prózában beszél, nem dalol.
Sőt, mi több, a szárnya alól
iratcsomókat szed elő.

Rámeredek:

– Miféle írások ezek?
– Különfélék, összekeverve.
Ez a haldalkar munkaterve.
Ez – tegnap írtam, itt a dátum –
lektori referátum.
Ez a rakás
egy tegnapelőtti kimutatás
Ez a multheti evidencia.
Ez referencia.
Ezt is én írtam, ez raport.
Ez egy cikk,
ezt nem én írtam, látni tetszik,
ez rajtam veri el a port,
amiért nem írok. Émez
mintha ez volna, de nem ez, –
ez raport a halkardalverseny
eredményéről... Ez... a versem.
Két éve írom, de sose
jutott időm, hogy befejezzem.⁴²

⁴² SZABÉDI László, *Enyém ez a történelem. Válogatott művek*, szerk. KÁNTOR Lajos, Magvető, Budapest, 1980, 244–247.

Szabédi allegóriája a társadalmi munkamegosztás hatékonyságának csorbulása körül forog. Platon *Az államban* leszögezi, hogy a társadalom csak akkor működhet jól, ha a polgárok közül mindenki a tehetsége és tudása alapján neki megfelelő mesterséget űzi. A pacsirta viszont nem végezheti azt a tevékenységet, amelyre természeténél fogva hivatott lenne, ráadásul arra képtelen lényeket kell éneklésre okítson. Ahogy Hegel megállapította, az igazi állatmese sosem tesz erőszakot az állati természetén.⁴³ Itt sem erről van szó, az allegória azt a folyamatot kívánja bemutatni, hogy a bürokrácia abszurd túltengése hogyan erőszakolja meg a tehetséget és az alkotóerőt. Az állati természetén tett erőszak az allegória térbeli-társadalmi jelentésszintjén is megjelenik: az éghez tartozó pacsirtának a víz alatt, életidegen térben kell tevékenykednie. Míg Sziklainál úgy tűnik, mintha a tücsök kizárólag egyéni göggye miatt térne el hivatásától, a Szabédi-vers világossá teszi, hogy a pacsirta a fentről rá kirótt feladatokba süllyed bele.

Balázs Imre József szerint a sztálinizmus korszakában a hatalom bürokratikus nyelve behatolt a hétköznapi élet és az irodalmiság nyelvébe (legerősebben ez talán a korabeli műkritikában érzékelhető), és a bürokratikus nyelv domináns nyelvváltozatként próbálta gyarmatosítani a mindennapi, a szakrális és a kulturális nyelvet.⁴⁴ Szabédi verse innen nézve a bürokratikus nyelv behatolása elleni tiltakozásként, a költői nyelv visszavételére tett kísérletként olvasható. Szabédi egy másik versében, az 1950-es *Bírálatban* a szocreál „bürokratizálódó” kritika egy művelőjét célozza meg szatírjával (természetesen a bírálat itt is egyetlen személyre, s nem a rendszer egészére vonatkozik):

Eddig mérgesen lelkesedtél,
most lelkesen megmérgesedtél. Uram fia!
Nem csupa bürokrácia
a népi demokrácia!⁴⁵

A *pacsirta* alapján azonban úgy tűnik, hogy a népi demokrácia mégis „csupa bürokrácia”. Ötletes nyelvi játéka parodizálják a hivatali nyelvet, ezért is látom ezt a verset a Szilágyi-költemény lehetséges előzményeként. Szabédi – akárcsak La Fontaine – jól használja ki a nyelv hangzóságát, még a belső rímre is épít: „Nem – szólt –, nem dalnok. Hivatalnok.” A mindent uralma alá hajtó hivatali nyelv a költőt is bürokratává változtatja. Az antropomorfizáció eredményeképp a lírai én a pacsirtában saját tükörképét ismeri föl: „hangja fakó, hivatalos, / kopottasan kopog, kemény, / olyan, mint a... mint az enyém.” A bürokratikus nyelv uralma megszünteti a költői nyelv minden esztétikai értékét. A szöveg két nyelvváltozat feloldhatatlan ellentétéről, küzdelméről szól, a bürokratikus nyelv és a költői nyelv kollíziójáról. Különös feszültséget teremt, hogy míg a hangzóság szintjén a költői nyelv győzedelmeskedik a bikkfanyelv színtelensége fölött, addig az allegorikus jelentés éppen arról szól, hogy a bürokrácia megsemmisíti a költészetet.

⁴³ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások*, I., ford. ZOLTAI Dénes, Akadémiai, Budapest, 1952, 395.

⁴⁴ BALÁZS, I. m., 20, 56.

⁴⁵ SZABÉDI, I. m., 243.

Sziklai Jenő költeményéhez hasonlóan Szabédié is viszonylag ártatlan darab. Ám hogy az előző szerzőnek jó oka volt álnév mögé rejtőzni, jól mutatja, hogy *A pacsirta* megjelenése után mennyire súlyos, összehangolt támadások következtek.⁴⁶ Az Előrében egy névtelen cikk (1953. július 10-én), *Hamis „pacsirtadal”* címmel támadta meg Szabédit, azt állítva, hogy nem kellett volna közölni a verset. Ugyanebben a lapszám-ban jelent meg Kallós Miklós satirikus válaszcikke Szabédi versére.⁴⁷ A megjelenés másnapján kezdődött az Írószövetség kolozsvári fiókjának kétnapos ülése Mihai Beniuc írószövetségi titkár jelenlétében. A kolozsvári fiók titkára, Ion Brad, az ülésen felolvasott nyitó jelentésében Szabédit is keményen megbíráta.⁴⁸ Az ülésen Szabédi önkritikát gyakorolt, azonban záró beszédében Mihai Beniuc újfent ledorongolta a költőt, minden korábbinál súlyosabb szavakkal: „Ez bizony a szocializmus építéséhez szükséges közösségi munka megvetését jelenti.”⁴⁹

Az év szeptemberében az Útunkban is megjelent egy, Kántor Lajos észrevétele szerint szintén politikai támadásnak beillő paródia, Bajor Andor tollából (*A költő és a vöcsök*).⁵⁰ Utólag nehezen érthető, miért volt szükség az újabb fricska közlésére, ha alig több mint egy hónappal korábban nem kisebb tekintélyek, mint az Írószövetség fontos vezetői ítélték el Szabédi versét, s a szerző ráadásul mindjárt önkritikát gyakorolt. Bajor és Kallós írásainak közös eleme, hogy mindketten az állatmese, pontosabban a fabulaparódia műfajába burkolják politikai támadásukat. Bajor paródiája – mely a szerző más műveihez képest gyengécske darab – Kallós Miklóshoz hasonlóan azt veti Szabédi szemére, hogy nem azért nem tud verset írni, mert egyéb feladatai miatt nem marad rá ideje, hanem azért, mert – és ez igen súlyos vád – igazából nincs mondanivalója, ezért panaszkodik, ahelyett, hogy boldogan dalolna a szocialista építésről:

Mire a vöcsök leült újra,
Félig a habok alá bújva,
És így szólt: nincs ott eszme mégse,
ahol nem jut kifejezésre...
Én úszom csendesen, békén, lassan:
Költő uram! hogy önt hallhassam...

[...]

Aztán, mikor megjött az új nap,
Az égen pacsirták daloltak.
Mert a pacsirta olyanfajta:
Dalol és száll – ha kedve tartja.

⁴⁶ KÁNTOR Lajos, *Erdélyi sorskerék. Szabédi László és a történelem*, Balassi, Budapest, 1999, 184–185.

⁴⁷ KALLÓS Miklós, *Halpróza a daloló pacsirtához*, Előre 1953. július 10., 2.

⁴⁸ *A kolozsvári írók alkotási kérdései Malenkov elvtárs jelentésének fényében*, Útunk 1953. július 17., 1.

⁴⁹ *A kolozsvári írók alkotási kérdései Malenkov elvtárs jelentésének fényében. Mihai Beniuc zárszava*. Útunk 1953. július 24., 2.

⁵⁰ BAJOR Andor, *A költő és a vöcsök*, Útunk 1953. szeptember 4., 2. (Kiemelések tőlem – B. K. M.) Vö. KÁNTOR, I. m., 185.

A támadások Szabédit olyan súlyosan érintették, hogy Bajor versének olvasása után közölte az Útunk szerkesztőségével:

[...] költői tevékenységemet mostantól lezártnak tekinthetik s kérem is, hogy tekintsek annak. [...] Amíg ilyen vagy olyan tétellem helyességéről vagy helytelenségéről folyik a vita, addig legalább elméletileg tudok vitatkozni. De azon, hogy költő vagyok-e vagy sem, én nem tudok vitatkozni. Olyan talajon, amelyen a Bajoréhoz hasonló versek teremhetnek és világot láthatnak, vihogó íróársak közt, vogelfreiként, én már nem tudok megállni.⁵¹

Szabédi tartotta magát fogadalmához, 1953-ban még megjelent *Mese* című verse (az Igaz Szó decemberi számában), melyet Kántor Szabédinek az irodalmi nyilvánosságtól való búcsújaként értékel, ezt követően verset már nem publikált.⁵² A szöveg csakugyan olvasható *A pacsirta* megjelenését követő kritikai hadjáratból adódó tanulság levonásaként:

A versnek te vagy az alkotója,
te teremtetted az irodalmat
– de a kritikus gyakorolja
a költészetben a hatalmat.
Ő tudja, mit kell költened:
ha szólsz, ő rajtad túlkiált:
ő védelmezi ellened
a népi demokráciát.⁵³

Élete hátralévő részében nyelvtörténeti munkájának szentelte magát,⁵⁴ a hagyatékban mindössze néhány töredékben maradt költemény és *A rák* című (parabolikus) novella maradt meg az 1953 és 1959 közötti időszakból.⁵⁵ *A pacsirta* megjelenése utáni meghurcoltatástól öngyilkosságáig tartó időszakban tehát alig alkotott szépirodalmi műveket.

⁵¹ *Uo.*, 185–186.

⁵² *Uo.*, 189.

⁵³ SZABÉDI, *I. m.*, 249.

⁵⁴ Szabédi életének egy másik tragikus fejezete a nyelvtudományi munka megjelentetéséért vívott reménytelen küzdelme. Könyvében az indoeurópai és a finnugor nyelvek rokonságát szerette volna bizonyítani. Felfedezését a magyarság számára sorsfordítóknak szánta, megcáfolva a magyar nyelv „magányosságát”. Szabédi nem fogadta el a kortárs nyelvészek cáfoló érveit, köztük a kiadó lektoraként állást foglaló Szabó T. Attila referátumát. A könyv végül halála után másfél évtizeddel megjelenhetett a Kriterion kiadásában, és így végakarata teljesülhetett. Ám a hosszú évek alatt, keserves munkával megvalósított értekezés érveit a nyelvtudomány megcáfolta. Szabédi még feleségének írt búcsúlevelében is megjelensre szánt munkáját említette: „Rajtam kívül senki nem tudja, hogy milyen kínok között írtam a könyvemet”. KÁNTOR, *I. m.*, 254. Vö. GYÖRGY Péter, *Állatkert Kolozsváron. Képzelt Erdély*, Magvető, Budapest, 2013, 227–255.

⁵⁵ KÁNTOR, *I. m.*, 189–192.

A tücsök mint állami alkalmazott: Szilágyi Domokos

Szilágyi Domokos *A tücsök és a hangya* című korai (1960-ban keletkezett)⁵⁶ költeménye jóval komplexebb, ironikusabb és sokrétűbb alkotás, mint Sziklaié. Levelezéséből kiderül, hogy megpróbálta felvenni első kötetének anyagába, ám a kiadó szerkesztői nem engedték át a szöveget.⁵⁷ A vers közzétételére irányuló szándék a fiatal Szilágyitól még a hatvanas évek elején, az ötvenes évekhez képest viszonylag lazább irodalompolitikai kötöttségek között is meglepő merészségre vall. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy néhány évvel korábban milyen kemény kritikai támadásokat kapott ő maga is nemzedéktársaival, Lászlóffy Aladárral és Hervay Gizellával egyetemben. A szerkesztők (Konsza Judit, illetve Domokos Géza) döntése nemcsak azért érthető, mert a cenzor amúgy sem engedte volna át ezt a szöveget, hanem azért is, mert a vers közzététele „hiteltelentette” volna a kötet szocreál darabjait, óriási támadási felületet nyitva a rendőri kritika előtt. A vers nyomtatásban több mint egy évtizedig nem jelenhetett meg, Szilágyi ráadásul először csak Jugoszláviában, a Híd folyóiratban közölhette 1971-ben. A külföldi megjelenést követően már bekerülhetett *Sajtóértekezlet* című kötetébe (1972), az erdélyi magyar olvasók tehát ekkor láthatták először nyomtatásban a szöveget.

Szilágyi költeménye a költészet társadalmi funkcióját allegorizálja, Sziklai művéhez képest összehasonlíthatatlanul komplexebben és szellemesebben írva újra az aiszóposzi fabulát. Szilágyi verse, akárcsak Szabédié, a bürokratikus nyelvet ütközteti a költői nyelvvél. A hivatali nyelv mindkét szövegben az egyén fölötti uralom eszközeként lép működésbe, és bár az ironia mindkét alkotásban jelen van, a Szabédi-vers beszélője a hivatali nyelv hatalmával való találkozáskor a megdöbbenésnek, félelemnek is hangot ad. Szilágyi költeményében viszont az államgépezettel és a hatalom nyelvével való találkozás korántsem félelmetes, hiszen az államhatalom képviselői komikusan kisszerű, bikkfanyelven szóló, de nem erőszakos, hanem kimért-semleges viselkedésű (az előszobai titkárhangya) vagy jóindulatot mutató (a főhangya) figurák. A karakterek komikus-ironikus ábrázolásmódja – ahogy erre már korábban is utaltam – nagyon hasonló a La Fontaine-fabulák világához.

Szilágyi versében, akárcsak Sziklainál, harmonikus a tücsök és a hangyák közötti viszony. Ezúttal viszont már nem a szocreál irodalomfelfogás afirmációjáról van szó, mint Sziklainál, hanem annak paródiájáról:

A tücsök egész nyáron át
fölolvasó körútra járt.
Hallgatta harcos énekét

⁵⁶ SZILÁGYI Zsófia Júlia, „Jó vers és rossz vers”. *Adalékok Szilágyi Domokos újvidéki publikációi kapcsán*, Híd 2015/4., 81.

⁵⁷ 1961. február 28-án kelt, Méliusz Józsefnek szóló levélben jelzi, hogy kötetéből kimaradt *A tücsök meg a hangya* (a levélben még más címmel szerepel a költemény). (SZILÁGYI Domokos, *Visszavont remény. Szilágyi Domokos levelei Méliusz Józsefhez*, szerk., jegyz., ÁGOSTON Vilmos, Szépirodalmi, Budapest, 1990, 6.)

s tapsolt neki a hangyanép,
 hisz elmondotta akkurát,
 hogy fejlődünk, de akkorát! –,
 s hogy dalos ő,
 és ifjak-vének
 lelkében van visszhangja
 ének-
 ének,
 s e visszhangnak őbenne van
 visszhangja –
 így él testvérként a tücsök
 s a hangya.⁵⁸

Kiemelendő a „harcos ének” szókapcsolat, amely egyértelműen a szocreál propagandaköltészet hangnemére utal. A szocreál lírával szemben már a kezdetektől fogva elvárás volt a harcos és pártos megszólalásmód, Zsdanov többször is hangsúlyozta, hogy a Párt nem fogadja el az apolitikus művészet létjogosultságát. A „fejlődünk, de akkorát” megfogalmazás szintén az ötvenes évek szocialista realizmusához kapcsolódik: a termelési regények mintájára ugyanis ez idő alatt a lírában is megsaporodtak a termelési versek, az iparosításról beszámoló úgynevezett „riportköltemények” (ezt a megjelölést Kántor Lajos és Láng Gusztáv is használja közös irodalomtörténetükben).⁵⁹ Mivel Romániában – Magyarországgal szemben – egészen a hatvanas évek közepéig a szocreál maradt a hivatalos művészet (persze az ötvenes évek elejéhez képest némileg ott is lazult az ideológiai kontroll), Szilágyi Domokos úgy parodizálta ezt a beszédmódot, hogy közben művelnie is kellett (szocreál versek még második kötetébe is bekerültek). Az „ének- / ének” szójáték egyértelműen József Attilát idézi. A két szöveg közötti kapcsolat nemcsak formai szinten jelentkezik, hiszen a *Születésnapomra* olyan megélhetési nehézségeket („Harminckét évem elszelelt / s még havi kétszáz sose telt.”) vonultat fel, amilyenekkel Szilágyi költő tücske is szembesülni kényszerül. A párhuzam azonban itt véget is ér, hiszen Szilágyi tücske végül nem az éhezést és a szabadságot választja, hanem a konformizmust és az alkalmazkodást – az állami alkalmazott nyugodt életét.

A tücsöknek, bár sikeres fölolvadó körutakat tart, a tél közeledtével mégis szembesülnie kell megélhetésének bizonytalanságával:

Aztán a nyár tovasuhant
 – tán dokumentálódni ment –,
 és hótól fehérlett a hant,
 s nem visszhangzott daltól a csend,

⁵⁸ SZILÁGYI Domokos, *Összegyűjtött versek*, szerk. SZILÁGYI Zsófia Júlia, Fekete Sas, Budapest, 2006, 526.

⁵⁹ KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, *A romániai magyar irodalom 1944–1970*, Kriterion, Bukarest, 1973², 173.

s tücskünk csücsült
 a blokk-lyuk padlatán,
 s várta a jőtevőt,
 ki enni adna tán,
 és künn három műszakban
 havazott,
 s epedte ő a
 tavaszot.

Epedett hát, és ezalatt
 összegondolt tücsköt-bogarat,
 és megvallotta tücsökül:
 nem kenyere a gyomorúr,
 s hogy itt valamit tenni kell,
 mivelhogy enni kell,
 s mivelhogy néki ennie
 közérdek –
 megvan! – fejet föl, mellet ki, hasat be,
 és nem hajtani térdet!

Szilágyi kiaknázza a megváltozó időtapasztalat lehetőségét: míg a boldog nyár egy pillanat alatt tovasuhan (a „tán dokumentálódni ment” sorral ide is beékel egy hatásos fricskát a mindent uralma alá hajtó hivatali nyelvel szemben), addig a sivár és hideg tél lelassítja az időérzékelést. A tücsök számára eljön az éhezés és a töprengés ideje. Szilágyi itt egyenesen sziporkázik, a közismert szólások kiforgatásával és az ötletes paradoxonnal („nem kenyere a gyomorúr”). A szöveg fizikai szinten is antropomorfizálja a tücsköt, hisz a valóságos rovar csupán fejével rendelkezik, hasa és melle nincsen, nem is beszélve arról, hogy térdet sem tud hajtani, legföljebb ízelt lábait tudja behajlítani. A katonás testtartásba helyezkedő tücsök testileg is antropomorf, két lábra állva elképzelt állat. Szilágyi verse tehát a különböző La Fontaine-kiadásokban látható illusztrációk jellemző vizuális megoldásaihoz hasonlóan alkotja meg a tücsök antropomorfizált testét. A különböző rajzok – főként gyerekkönyvekben – jellemző eljárása, hogy a tücsköt két lábon álló lényként ábrázolják. A grafikák egy másik jellegzetesen antropomorf megoldása, hogy gyakran tüntetik el a két rovar közötti méretkülönbséget, hiszen a tücsök a valóságban jóval nagyobb a hangyánál.⁶⁰ A Szilágyi-vers nem reflektál a két rovar méretére, ám a pusztán tény, hogy a tücsök minden további nélkül befér a hangyák irodájába, azt sugallja, hogy a méretkülönbséget az ő verse is kiküszöböli:

⁶⁰ Érdekes módon a mese bizonyos animációs feldolgozásaiban ez a különbség megmaradt. Az orosz Vlagyiszlav Sztarevics 1913-as, stop motion technikával készült, preparált rovarokat apró makettek közé elhelyező filmjében magától értetődő a két állat közötti testi különbség. Érdekes módon egy sokkal kevésbé realiztikus rovarábrázolásokkal dolgozó animációs filmben, Walt Disney 1934-es feldolgozásában kifejezetten nagy hangsúly helyeződik a tücsök és a hangya méretkülönbségére.

Ám alighogy beért a lába
a főhangyai előszobába,
elébe állt a főhangyai titkok öre,
és kérdé tőle: –

– Kicsoda ön?

– Tücsök vagyok, a hangyák dalos
tücske!

Hírem-nevem
és társadalmi szerepem
nem éri tücske!

S a titkár kérdé:

– Mit akar?

S mivelhogy intézményünk nem afféle
só- vagy hangyasav-hivatal,
hozzon be előbb minden szükséges
aktát!

És ezzel tücskünket kirakták.

És elloholt az istenadta,
s hogy megszerződött minden akta,
hol meg volt írva: himleje
volt-é, s nő-é vagy hím neje,
s a szomszéd szűnyogra nem orrol,
s mi a véleménye
a Nagy Francia Revolúcióról,
és kijelenti-e kemény
szóval, hogy nem

tücsökevény,

s a dalolásra mi vitte rá,
etceterá, etceterá –
mondom, hogy mindez szépen
ott szunnyadott belső zsebében,
a befagyott ér mentibe
a főhangyához visszament, ime.

Szorogatott helyzetében elindul, hogy felkeresse hivatalában a főhangyát, hogy megfelelő járadékot kérjen tőle. Útja során azonban nem várt, bürokratikus akadályokkal szembesül. Bár a tücsök önérzetesen kihangsúlyozza társadalmi szerepét, a hivatalt ez nem hatja meg. Ahhoz, hogy kérelme megfelelő fogadtatásban részesüljön, neki magának is el kell sajátítania a hivatal nyelvét. A tény, hogy a tücsöknek igazolnia kell, hogy helyes véleménnyel rendelkezik a „Nagy Francia Revolúcióról” (amely természetesen egy másik forradalmat helyettesít), mutatja, hogy a tücsöknek a hatalom

bürokratikus-ideologikus nyelvén kell megszólalnia, ha azt akarja, hogy a hatalom képviselői egyáltalán szóba álljanak vele. Ez a feladat számára is külső kényszerűségként jelentkezik, a hivatali nyelvet mindazonáltal mégsem érzi olyan megnyomorító, felülről ráoktrojált beszédmódnak, mint Szabédi pacsirtája, számára ez a túlélés és az anyagi biztonság garanciája.

Odüsszeiája során legyőzi az eléje gördülő bürokratikus akadályokat, némi előszobáztatás és a szükséges dokumentumok beszerzése után végül a főhangya színe elé engedik – ezt az államot ugyanis nem királynő, hanem hímnemű hangyahivatalnok irányítja. Itt érkezünk el a hagyományos aiszóposzi fabulában kulcsfontosságú párbeszédhez. Az ókori mesében a hangya számonkérte, majd elutasította a hozzá folyamodó tücsköt. Ezúttal másfajta dialógusnak lehetünk tanúi:

S a főhangya fogadta végre,
s ő előadta, hogy mivégre,
miért, mivel, hogyan, gyanánt,
s kérvényezett napi ötszáz gramm
hangya-banánt.

– Mert az én munkám alkotó,
nem ilyen-olyan munka!
bennem érik dallá a szó,
hogy ismerjünk magunkra! –
mondá, s elhallgatott.

És a főhangya vette át a szót:
– Kétségtelen, az ön éneke kell!
Ön azért dalos, mert ön énekel,
s ön azért énekel, mert ön dalos,
ön egy lelki műbútor-asztalos,
s működik a felül-
építményen belül,
egyszóval: tükröz,
hozzáadja a valóságot a betűkhöz.
Mint látja, én önt meg próbálok
érteni – nos, kérvényét approbálok.

A tücsöknek a hivatali szabályok szerint kell előadnia ügyét, a bürokratikus nyelvre jellemző redundanciával („mivégre, / miért, mivel, hogyan, gyanánt”). Megszólalása mégis megmutatja, hogy ő nem a hivatali, hanem a költői nyelv képviselője. Ha Steiner nyomán a fabula állatait performereknek tekintjük, amelyek nemcsak két etikai alapállást, hanem két beszédmódot is képesek ütköztetni, megállapíthatjuk, hogy a tücsök és a főhangya Szilágyi versében két külön nyelvváltozatot képvisel. A tücsök – a Kosztolányi-fordítás tücskéhez hasonlóan – önérzetesen alkotómunkaként hivat-

zokik tevékenységére, melynek hasznosságát is indokolja (persze az is látszik, hogy immár alázatosabban szól a főhangyához, mint korábban a hangyatitkárhoz). A költő tücsök lényegében egy tömör és velős ars poeticát fogalmaz meg.

A főhangya viszont egyértelműen a hatalom bürokratikus nyelvét beszéli a hivatali nyelv jellemző redundanciáival és a sztálinizmus nyelvi rekvizitumaival. A „felülépítmény” megfogalmazással Szilágyi Domokos a marxista történelemfelfogás, a történelmi materializmus egyik alapfogalmát, a felépítményt (szuperstruktúra) használja a belső rím által komikus mellékszöngét kapó, régies alakban (a fogalomnak ezt a régi magyarítását főleg a húszas-harmincas évek idején használták, de erdélyi szövegekben előfordult az ötvenes években is). Marx – mint közismert – azt állította, hogy a gazdasági alap határozza meg a kulturális és ideológiai felépítményt. Azzal tehát, hogy a főhangya a „felülépítményen belül” helyezi el a tücsök ténykedését, lényegében nem cselekszik mást, mint hogy a hatalom vulgármarxista nyelvére fordítja le, és azon belül indokolja meg a költői tevékenység hasznosságát. Ide kapcsolható a *tükrözés* is, a mimézis fogalmának hivatalosan jóváhagyott marxista változata. Ez a sor egyúttal Lukács-utalásként is értelmezhető lehet, hiszen a (Lenin ismeretelméleti téziseire alapozva használt)⁶¹ tükrözés Lukács esztétikai írásaiban is kulcsfontosságú fogalom. A Hervay Gizellának írott levelek, valamint Szilágyi Júlia visszaemlékezései alapján állítható, hogy Szilágyi Domokos már egyetemi éve alatt ismerte Lukács bizonyos esztétikai írásait, emellett a tükrözés elméletével is tisztában volt.⁶²

A tücsök tehát a költői nyelvet a hatalom bürokratikus-ideologikus nyelvéhez kell, hogy közelítse ahhoz, hogy meghallgatást nyerjen, a főhangyának viszont le kell fordítania a tücsök költészetét a maga esztétikai fogalomkészletére. Párbeszédük azonban nem lehet teljes. A főhangya ugyanis csak annyit állít, hogy megpróbálja érteni a tücsköt, nem azt, hogy valóban meg is érti. A főhangya bárgyú és tautologikus nyelven beszél („Ön azért dalos, mert ön énekel, / s ön azért énekel, mert ön dalos”), értelmezésének azonban van egy jellegzetes sztálinista mozzanata is: az „ön egy lelki műbútor-asztalos” a vers leggonoszabb sora. A hivatalosan Sztálinnak tulajdonított (ám valójában Szergej Tretyakov megfogalmazásán alapuló) mondás szerint ugyanis „A költő a lélek mérnöke.”⁶³ Zsdanov szerint e mondás azt jelenti, hogy a művész ugyanúgy felelős a szovjet emberek neveléséért, ahogy a mérnök is felelős azért, hogy ne kerülhessen selejt a termelésbe. Márpedig, mondja Zsdanov, természetes, hogy megrovás jár azért, ha valaki a gyárban selejtet enged a termelésbe, ám ennél sokkal nagyobb bűn, ha az emberi lélek nevelésében végez valaki selejtes munkát.⁶⁴ A sztálini-zsdanovi metafora logikája szerint a költő úgy szabja ki nevelőmunkájával az ember lelkét, ahogy a bútorgyári tervező a szekrényajtót, melyet aztán a gyártósoron

⁶¹ Vö. Vlagyimir Iljics LENIN, *Az irodalomról*, ford. WALDAPFEL József, Szikra, Budapest, 1949, 136.

⁶² SZILÁGYI Júlia, *Különbség = A költő életei*, szerk. KÁNTOR Lajos, Kriterion, Bukarest, 1986, 97–103. Vö. *Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete*, szerk. PÉCSI Györgyi, Nap, Budapest, 2005, 27–28.

⁶³ Varduì KALPAKCIAN, *Art as a Political Means. Socialist Realism in the USSR in the Stalin Period = Stalin, his time and ours. Yearbook of the Irish Association for Russian and East European Studies*, szerk. Geoffrey ROBERTS, Irish Slavonic Studies, Dublin, 2005, 97–109.

⁶⁴ ZSDÁNOV, I. m., 120.

tömegesen fognak termelni. Azzal, hogy a mérnök helyett a műbútorasztalos foglalkozást választja, Szilágyi egy regiszterrel lejjebb hozza, komikussá teszi a képet, láthatóvá téve a zsdanovi logika – *poéta* és a *technitész* munkáját egymásra közvetlenül lefordítható tevékenységekként kezelő – abszurditását.

A Szilágyi-verssornak azonban van egy már-már övön aluli, személyes célzasként értelmezhető jelentésrétege is. A hírhedten keményvonalas pártember és munkásíró, Nagy István ugyanis – aki finoman szólva sem lelkesedett a Forrás-nemzedék költészetéért – eredeti foglalkozása szerint éppen műbútor-asztalos volt.⁶⁵ Az idős munkásíró ízlésének konzervativizmusa és elvakult pártossága miatt nem örvendett nagy népszerűségnek a Forrás-nemzedék alkotói körében. A Szilágyi Júlia által elbeszélte történet szerint Szilágyi Domokos utolsó egyetemi vizsgáján (1960. január 31-én) romániai magyar irodalom tárgyból szándékosan megbuktatta magát, azt hazudva vizsgáztatójának, Sőni Pálnak (aki elismerte Szilágyi tehetségét), hogy sem a tételként kihúzott Nagy Istvántól, sem a kurzus anyagából nem olvasott semmit.⁶⁶ Szilágyi Júlia szerint akkoriban úgy magyarázta döntését, hogy nem akart tanár lenni, mert az írás sokkal jobban érdekelt (akkoriban már a *Halál árnyéka* cikluson dolgozott).⁶⁷ Egy későbbi (az 1997–1998-as tanév során megrendezett) kerekasztal-beszélgetésen Szilágyi Júlia (aki jelen volt az említett vizsgán) azt a határozott állítást tette hozzá korábbi írásához, hogy Szilágyi Domokos gesztusa (aki korábban végig jeles tanuló volt) egyúttal szembehelyezkedés is volt az egyetemen oktatott kánonnal,⁶⁸ ezzel ugyanis, ekkori értékelése szerint, azt fejezte ki, „hogy Nagy István nem író a számára.”⁶⁹

Bár a tücsök és a hangya között valódi párbeszéd nem jön – s a nyelvváltozatok inkompatibilitása miatt nem is jöhet – létre, a tücsök mégis megkapja, amit akar, állami alkalmazottá válik tehát. Újdonsült állásában el is kezdi lelkesen termelni a dalokat:

⁶⁵ Nagy István inas- és munkáséveit, valamint a szakszervezeti életben és az illegális kommunista pártban betöltött szerepét, valamint fogságának történetét is részletesen megírta négykötetes önéletrajzi regény-ciklusában. Nagy István önéletrajza – természetesen szigorú forráskritikával olvasva – érdekes adalék az erdélyi munkásmozgalom történetéhez.

⁶⁶ Szilágyi Júlia szerint ez nem volt igaz, ugyanis Szilágyi Domokos korábban elismerően nyilatkozott Nagy István néhány korai novellájáról. (SZILÁGYI Júlia, *I. m.*, 100.)

⁶⁷ „Nem lesz tanár, magyarázta, nem is megy egyáltalán állásba, nem érdeklí az államvizsga, fontosabb, amit most ír.” (Uo., 100.)

⁶⁸ *Vissza a Forrásokhoz. Nemzedékvallató*, szerk. BALÁZS Imre József, Polis, Kolozsvár, 2001, 63–64.

⁶⁹ A Nagy Istvánnal szembeni elutasítást az magyarázhatja, hogy korabeli pozíciója a romániai magyar kánonban elsősorban nem művei irodalmi elismertségének szolgált, hanem politikai tevékenységének. A mélyszegénységből induló munkásíró ugyanis már az illegális munkásmozgalomnak is tagja volt, és már a két világháború közötti irodalmi tevékenységét is a Kommunista Párt akkori érdekeihez hangolta (1939-es *Külváros* című kötetében a szociografikus leírások közé ágyazta a Párt propagandaszólamait). A hírhedt doftanai börtönben együtt raboskodott az RKP vezéreivel. Ennek köszönhetően került a háború után magas pozícióba. 1948 és 1952 között a Bolyai Tudományegyetem rektora és tanára volt, noha sem doktorátussal, sem egyetemi végzettséggel nem rendelkezett (a pártiskolai képzéseket azonban minden bizonnyal neki is el kellett végeznie). 1952-ben kizárták a Pártból, majd 1954-ben rehabilitálták, és 1955-ben megkapta az Állami Díjat. Nagy István a rendszer egyik legfontosabb magyar írója volt. Nagy István (a hatvanas évek elején) szintén bizalmatlanul figyelte a Forrás-nemzedék és az őket támogató kritikusok „egészségtelen” avantgardizmusát.

S a befagyott ér mentibe
 a tücsök hazament, ime,
 és ült szobája padlatán,
 és gyűjtött dalra dal után,
 és elmondotta, hogy a hangya-
 életeknek ő a visszhangja,
 és visszhang-dalai a lelkek
 kuckóiban visszhangra lelnek,
 visszhangoktól visszhangos a világ,
 s az ő szavától hevül át
 minden, ami hevülni képes,
 mert ő szerfölött tehetséges.

A vers a tücsköt is ironikusan ábrázolja. A szöveg konkrét célzásként is olvasható, Szilágyi Domokos ugyanis 1960-ban egy – meglehetősen szemtelen – ajánlást írt a vers címe alá: „Szemlér Ferencnek, fiúi szeretettel.”⁷⁰ A *tücsök és a hangyának* tehát éppúgy Szemlér a „céltablája” – állapította meg Pécsi Györgyi –, ahogy korai, a szerző életében meg nem jelent *Bájjengzet-koszorú* című paródiájának.⁷¹ Ám tágabb értelemben is megállja a helyét: az állami művész karikatúrájaként is olvasható, akinek számára fontosabb a hatalom visszajelzése, mint a közönségé. A tücsök nemcsak a fejlődést énekli meg, hanem saját költői szerepét is, önmagát is dicsőíti. A zárlatban még inkább kidomborodik, hogy a tücsök számára legalább olyan fontos, hogy önmagáról, pózairól daloljon, mint hogy a hangyák közösségének szolgáljon. Az első versszakban megjelenő testvéri életet tücsök és hangya között így váltja fel az öntetszelgő főhivatalnok és az öntetszelgő költő csodálatos egyetértése.

Mint korábban említettem, a hangya államalkotó rovar, arisztotelészi terminussal: *zoon politikon*. A Szilágyi-versben e kifejezés mindkét lehetséges jelentése kimutatható, az antropomorf hangyák ugyanis nemcsak *társas*, de *politikai* állatok is. A hangya azért különösen alkalmas a társadalmi allegóriák építésére, mert olyan komplex, munkamegosztáson alapuló „szuperorganizmust” hoz létre, melyben a dolgozó biztosítja a boly élelemmel való ellátását és építkezését. Az ember számára a dolgozó hangya (már a *dolgozó*, a *királynő* és a *katona* megnevezések is az emberi társadalomból vett metaforák) kézenfekvően alkalmas arra, hogy a *szorgalom*, az *aszketizmus* és a *produktivitás* értékeinek képviselőjeként szerepelhessen az irodalmi művekben.

A hangya „dolgozója” kizárólag a közönség érdekében tevékenykedik, ezért a kommunista irodalom számára kifejezetten alkalmas volt, hogy az aszketikus, az individualizmust teljesen elvető és a közösségben feloldódó, ideális *munkás* allegorikus megjelenítője legyen. A hangya metaforája már a 20. század első felében szerves része a magyar munkásmozgalom gondolkodásának, hiszen az 1898 és 1945 között működő „Hangya” Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet az egész országra, sőt a határon túli magyar területekre is kiterjedve működött. A szövetkezeti hálózat

⁷⁰ Lásd Ágoston Vilmos tanulmányát itt: SZILÁGYI Domokos, *Visszavont remény*, 184.

⁷¹ PÉCSI Györgyi, *A hosszúversek Szilágyi Domokos korai költészetében*, Új Hegyvidék 2008/1–4., 193.

neve a hangya metaforáját a fenti értelemben használja, azonos értékeket társítva hozzá, mint *A tücsök és a hangya* aiszóposzi változatai, de még inkább, mint Salamon király példabeszéde a hangyaszorgalomról. A hangya – ebben a felfogásban – takarékos és előrelátó, magas szintű együttműködésre képes állat, amely jelzett tulajdonságainak köszönhetően vészeli át baj nélkül a nehéz időket.

A Bodor által fordított aiszóposzi és La Fontaine-féle változatok a hangyát természetes közegéből kiszakítva, magányosan élő lényként ábrázolják. A kommunista szellemiséggel érintkező költemények mintegy „visszahelyezik” a hangyát természetes közegébe, a bolyba, ezzel viszont még erősebben átideologizálják az allegóriát, melyben a boly (akárcsak a biológiai nyelvből származó metaforában) az emberi állammal azonosul. Ez a tendencia a legerősebben Sziklainál érzékelhető, azonban Szilágyi szövegben is jelen van. Ebben a kontextusban a tücsök és a hangya allegóriája a társadalmi munkamegosztás kérdésre reflektál. A tücsök (mely a természetben is magányos, „individualista” állat) továbbra is idegen test a hangyák munkásállamában, ugyanakkor idegensége ellenére is megtalálhatja társadalmi funkcióját, és a hangyaközösség hasznára lehet. Arra a biológiai tényre viszont, hogy a hangyáknak „királynője” is volna, ezek a szövegek nem utalhatnak, hiszen ez a monarchikus társadalmi rendszerek felé irányítaná az allegória értelmezését. Sziklai versében erről nem esik szó, Szilágyi költeményében viszont a (hímnemű) főhangya kerül a királynő helyére. Ezzel a megoldással a költemény a hangyák „matriarchális” államából patriarchálisat csinál, részben az államforma okozta bonyodalom megoldása, részben a korabeli társadalmi viszonyok közelebbi allegorizációja érdekében.

Szilágyi Domokos, bár versét nem közölhette, szóban nyilvánosan előadta. Hervay Gizella Szilágyi nonkonformista attitűdjének példaként tárja elénk az esetet: „Ő ünnepi évfordulón *A tücsök és a hangya* című versét mondta el.”⁷² Bár Hervay nem pontosítja, hogy mikor, hol és milyen alkalommal hangzott el a vers, kétségtelen, hogy előadása provokatív gesztus volt. Balázs Imre József szerint Szilágyi a kolozsvári magyar rádió egyik évfordulós ünnepségén mondta el költeményét,⁷³ a levelezés alapján az 1960-as év valószínűsíthető.⁷⁴ Szilágyi privát közegben is felhasználta versét a hatalom képviselőinek provokációjára. Egy 1962 márciusára-áprilisára datált, Méliusz Józsefnek szóló levelében említi, hogy Marosvásárhelyen az Igaz Szó főszerkesztőjének is előadta a szöveget: „[Hajdu] Győzőnek elmondtam a *Tücsköt meg a hangyá-t*.⁷⁵ Kínosan nyerített. Különbönb tud értelmes is lenni, ha akar. Csak ritkán akar.”⁷⁶ Érzékelhető elégedettséggel írja le, hogy sikerült kínos helyzetbe hoznia a sokak által félt és gyűlölt pártfunkcionáriust.

⁷² *Kényszerleszállás*, 99.

⁷³ BALÁZS Imre József, *Értelmiségi szerepkatalógus Szilágyi Domokos verseiben = Magány és árnyék. Egy Szilágyi Domokos nevű ember a Szekuritáté hálójában*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Láthatatlan Kollégium – Tranzit Alapítvány, Kolozsvár, 2008, 63.

⁷⁴ Egy 1960 szeptemberében kelt, családjának írott levelében Szilágyi Domokos szintén említi a verset: „Nagy sikert arattam *A tücsök meg a hangyával*, na so, azt mondták, tehetséges vagyok.” A megfogalmazás azt sejteti, hogy szüleit már korábban megismertette versével. (SZILÁGYI Domokos *Családi levelezése*, szerk. SZILÁGYI Kálmán, Szatmárnémeti, 2010, 72.)

⁷⁵ Szilágyi előző idézett levelében is ezt a címváltozatot használja.

⁷⁶ SZILÁGYI Domokos, *Visszavont remény*, 14.

Jellemző, hogy Szilágyi verse csak akkor jelenhetett meg nyomtatásban, mikor – a szocreál romániai egyeduralmának megszűnésével – már elvesztette közvetlen aktualitását, s mivel „csak” Szilágyi válogatott kötetébe kerülhetett be, Balázs Imre József kivételével általában a Szilágyi-értelmezők is figyelmen kívül hagyták ezt a nagyon is komplex problémákat felvonultató szöveget. Am a hosszú időn át mellőzött Szilágyi-vers társadalmi-politikai rekontextualizációjára és aktualizációjára éppen a közelmúltban került sor. A vers ugyanis az Amnesty International *Jogállam a zsebben* című kiadványában jelent meg, melyhez művészeket és jogászokat kértek föl, hogy egy-egy szabadon választott vers segítségével mutassák meg, mit jelent számukra a jogállam. A Szilágyi-vers Beck Zoltán rövid ajánlásával jelent meg egy szellemes illusztráció (Csordás Dániel képe) társaságában, melyen egy hatalmas hangya elem-lámpával világítja meg a befőttes üvegbe zárt, hárfát tartó, elegáns ruhába öltözött tücsköt. A grafika remekül illeszkedik Beck kommentárjához, aki a művész hatalomnak való kiszolgáltatottságát emeli ki aktualizáló olvasatában:

Kiszolgáltatottnak lenni – erről szól Szilágyi Domokos versmeséje. Mert az autonóm alkotó mégiscsak a hivatal előtt hajlong, igazol magyarázkodik, kérvényez. [...] Ha az alkotó kiszolgáltatott a hatalomnak, akkor az alkotó még csak udvari bolond sem lehet, annyi szabadsága sincs, mint Shakespeare bolondjainak. És ha a művészet nem autonóm, akkor a befogadó sem az. Ha a tücsök hajlong, a hangyáknak már annyi.⁷⁷

A kommentár azt mutatta meg, amire ez az elemzés önmagában talán nem lett volna képes, hogy a Szilágyi-versnek nemcsak történeti relevanciája lehet, s hogy nemcsak az antikvárius érdeklődés tárgya lehet, hanem nyitva áll egy másfajta olvasat előtt is. A hangyák szabadságának kérdésére rátapintani pedig azért lényeges, mert bár a Szilágyi-szöveg ezt a problémát közvetlenül nem fogalmazza meg, Kányádi Sándor egyik, a Szilágyi-versre válaszoló költeményében központi kérdéssé válik.

A tücsök mint disszidens: Kányádi Sándor

Kányádi Sándor *A tücsök és a hangya* című 1983-as datálású költeményében Sziklai Jenő és Szilágyi verseinek ellenfabuláját írta meg. Biztosra vehető, hogy Kányádi mindkét verset ismerte, ugyanis Sziklai mellett ő maga is szerepelt néhány szocreál versével a *Hazánk magyar költői* antológiában. Kányádi írásában – a *Sörény és koponya* kötet más darabjaihoz hasonlóan – önkritikus gesztusokat fedezhetünk fel, melyek a *Hazánk magyar költői* kötetben közöltekhez hasonló, szocreál darabokra vonatkoznak. Fontos kiemelni, hogy Kányádi az 1980-as évek során egyáltalán nem közölhetett verset Romániában, ebben az időszakban csak gyermekverseivel lehetett jelen az erdélyi magyar lapokban. A *Sörény és koponya* kötet verseit csak Magyarországra kicsempészve – természetesen nem postai úton eljuttatva – publikálhatta.⁷⁸ Szilágyihoz hasonlóan tehát ő is csak az államhatáron kívül közölhette először

⁷⁷ *Jogállam a zsebben*, szerk. NAGY Eszter, Amnesty International Magyarország, Budapest, 2021, 6.

⁷⁸ PÉCSI Györgyi, *Kányádi Sándor*, Kalligram, Pozsony, 2003, 137.

a tücsök és a hangya meséjének modern átdolgozását. Kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy Kányádi a cenzúra megkerülése végett nyúlt az allegorikus eszközökhöz, hiszen bár verseit Magyarországon közölte, a rendszer explicit bírálata ettől még súlyos következményekkel járhatott volna. Görömbei András azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az allegorikus áttételekre legfőképp azért volt szükség, hogy új esztétikai dimenziót teremthessen segítségükkel.⁷⁹ Észrevételét azzal szeretném kiegészíteni, hogy a fabula az ókor óta tradicionális műfaja a hatalomról való beszédnek, s Kányádi nagyon is tudatosan kapcsolódott ehhez a beszédmódhoz.

A *Szürke szonettek* című ciklus javarészt aiszóposzi fabulák újraírásaiból áll össze. Talán a fabula műfajának alacsony státusza magyarázza, hogy szellemes állatmeséi a kötet más verseihez képest mostanáig méltatlanul kevés figyelmet kaptak. Az Aiszóposz alakját is megidéző versek alapján nyilvánvaló, hogy Kányádi behatóan ismerte a műfaj történeti hátteret. Több mint valószínű, hogy olvasta Bodor András erdélyi magyar klasszika-filológusnak a Kriterionnál megjelent Aiszóposz-fordítását, s valószínűleg Sarkady János budapesti kiadású fordítása is eljutott hozzá. Minden bizonnyal az Aiszóposz-regénnyel is találkozott, s olvashatta a mesés életrajz modern, a 20. századi viszonyokra kikacsintó átdolgozását, Arnolt Bronnen *A púpos frigiai* című regényét.

Míg Szilágyi verse La Fontaine könnyed és játékos beszédmódját követi, Kányádi inkább Aiszóposz szikár és velős előadásmódját választja irányadónak. Az aiszóposzi beszédmódhoz való közelítés verseinek formavilágát is meghatározza: lemond minden költői díszről, nyelvi tűzijátékról, amelyek La Fontaine és Szilágyi meséiben még olyan hangsúlyos szerepet kaptak. A szonett nála nem a formaművészet megvilantásának eszköze, hanem – ahogy a cikluscím sugallja – mintegy tüntetőleg csupaszítja le a szonettformát. A szikár beszédmód és formavilág jobban illeszkedik verseinek témáihoz, hisz egész kötetét a tragikum hatja át, s az általa újraírt fabulák is a tragikum felé hajlanak. A *tücsök és a hangya* sem kivétel: tragikomikus művész-allegóriaként írja újra a mesét.⁸⁰

A tücsök és a hangya

megunta tücsök a hosszú téli
koplalásokat s hogy prózában versben
évszázadok sőt ezredek meséi
szerint mindig szégyenkeznie kelljen

elkezdte tanulmányozni a hangya
életvitelét s borzasztó dologra
dőbbsen rá ki mit gyűjt beadja
morzsáig beszolgáltatja a bolyba

⁷⁹ GÖRÖMBEI András, *Sörény és koponya. Kányádi Sándor új versei* = *Uó.*, *A szavak értelme*, Püski, Budapest, 1996, 177.

⁸⁰ KÁNYÁDI Sándor, *Isten háta mögött. Egyberostált versek és műfordítások*, II., szerk. TARJÁN Tamás, Helikon, Budapest, 2008, 65.

szolga az egyén hősi csak az ópusz
 állapította meg elszontyolodva
 s rajtam röhög a volt szolga ezópusz

s ti szabadnak hitt társaim azóta
 is rajtam fenitek léha nyelvek
 ki koplalok bár de szabadon cirpelek

Az irónia egyszerre irányul a társadalmi viszonyokra és a műfaji hagyományra, a tanulságra, amelyet a fabulának sugallnia kellene, és ami helyett az átdolgozás valami mást, váratlant nyújt. Kányádi verse előhívja az ókori irodalomból ismert értelmezési sémát, de csak azért, hogy mindjárt ki is billentse, így hozva mozgásba a hagyományhoz való visszanyúlás és a hagyománytörés dialektikáját. A vers, akárcsak a klasszikus aiszóposzi mese, helyzetrajzzal indul, ám ez ott kezdődik, ahol a régi fabula véget ér: a tanulságnál. Kányádi tücske művelt tücsök, ismeri a mesét, azonban nem elégedett a tanulsággal és a sorssal, amit a mese kínál neki.

A klasszikus aiszóposzi mesétől eltérően ebben a versben nincs dialógus, kizárólag a tücsök perspektívája érvényesül. A párbeszédet itt a tücsök kutatómunkája helyettesíti. Az ókori mesében a hangya kéri számon és kérdezi ki a tücsköt, itt viszont megfordulnak a szerepek, a tücsök vizsgálja ki a hangya életvitelét. Az aiszóposzi változatokhoz hasonlóan ez a vers is a hangya–földműves metaforát hívja elő. A tücsök a dolgos hangya életét kivizsgálva fedezi föl, hogy a klasszikus tanulság már nem érvényes: a hangyának nem javul meg az élete attól, hogy szorgalmasan dolgozik, ugyanis a beszolgáltatás mindentől megfosztja (kézenfekvő az allegória termelészövetkezetekre vonatkozathatósága). A tücsök itt sajátos, ideológiakritikus szerepbe kerül, hiszen világossá válik előtte, hogy a hangya értékrendje tévedés, s látszólagos szabadsága valójában a hatalomnak való kiszolgáltatottság.

A vers Aiszóposz személyét is megidézi. A görög mesében a tücsök neveti ki a hangyát, itt viszont Aiszóposz „röhög” a tücskön. Az Aiszóposz-regény groteszk figuraként rajzolta meg a mesemondó alakját, Aiszóposz fekete bőrű, púpos rabszolga, akinek külsején mindenki gúnyolódik. Bronnen modern regényének jeleneteiben önhitt és beképzelt emberek leleplezése után többször visszatér Aiszóposz diadalmas nevetése. Ha Kányádi versét a Szilágyi- és Sziklai-féle átdolgozások ellenfabulájaként olvassuk, a nagy görög mesélő röhögése nem másnak szól, mint az állami alkalmazott felfuvalkodottságának. A „röhögő” Aiszóposz fölényben van a tücsökkel szemben, azonban a tücsök azáltal, hogy megérti helyzetét és maga mögött hagyja a „hősi ópusz” zengését, fokozatosan leküzdí ezt a fölényt: végül ő maga veszi át Aiszóposz szerepét, saját történetének előadójaként.

A társadalmi és fizikai hátrányban lévő Aiszóposz eszességének köszönhetően vívta ki magának a szabadságot, s ügyes állatmeséivel megvédte városa (Szamosz) szabadságát, aztán Kroiszosz király tanácsadója lett. A tücsök a zárlatban Aiszóposzhoz válik hasonlatossá, ő is elindul a szabadság felé a múzsák adományának birtokában. A tücsök – akárcsak Aiszóposz – a nyelv fölötti uralom megszerzésével

főlénybe kerül a „léha nyelvüket” rajta köszörülő hangyákkal szemben. Kívívja a szabadságot, ám ennek ára van: a koplalás. Miközben a „szolga az egyén, hősi csak az ópusz” sor a szocreál kritikájaként olvastatja magát, a vers zárlatában egy olyan költői magatartás rajzolódik ki, amely mindenestől elutasítja az állami művész státuszát, még a kiszolgáltatottság és éhezés árán is. A tücsök álláspontja világos: semmilyen jóléti juttatás nem kell, ha egy hazug, elnyomó, kizsákmányoló hatalomtól származik. Ezért olvasható a vers a Szilágyi- és Sziklai-versek ellenfabulájaként: a tücsök nem a kényelmet élvező állami alkalmazott (akit persze Szilágyi sem dicsőít), hanem belső disszidens, kockázatvállaló, ellenzéki, ideológiakritikus karakter.

„Ép eszünkkel világítva a sötétben”

Orbán Ottó viszonyulása a népi–urbánus ellentétéhez

Bevezetés

Jelen írásban az Orbán Ottó által elfoglalt közéleti vitapozícióknak, álláspontoknak a szerző életművében különböző műfajokban, műnemekben való, különféle megjelenítési módjait kívánom megvizsgálni egy specifikus, konkrét eset kapcsán. Az alábbiakban Csoóri Sándor *Nappali hold* című, megjelenésekor jelentős botrányt okozó, illetve a humánértelmiség körében észlelhetően nagyfokú és heves elutasítást, felháborodást kiváltó esszéjére adott orbáni reakciót vizsgálom. Egyszeremind feltárni is kívánom Orbán Ottó gondolatmenetének, reagálása módozatainak és a Csoóri-írás által érintett, felszínre hozott témák kapcsán vallott elképzeléseinek az eszmei hátterét és összefüggéseit.

„a magyar szellemi élet rákfenéje”

Orbán Ottó és a népi–urbánus ellentét rendszerváltás előtti időszaka

Orbán Ottóra nemcsak alkotóként, hanem közíróként-értelmiségiként is jellemző volt, hogy állásfoglalásait, valamint állásfoglalásértékű nem-állást-foglalásait jelentős hangsúllyal, nagyfokú konzekvenciával igyekezett érvényesíteni.

Ilyen értelemben is beszédesek, lényegesek pályafutása során bizonyos kérdések tanúsított gesztusai. Megfigyelhető ez az átgondolt, tudatos viszonyulás verseiben a létező szocializmus melletti, explicit hitet tevés hiányában. De egyben, párhuzamosan, abban a kísérletében is, mikor a hatvanas évek közepén (ideiglenesen) a korabeli irodalomról szóló diskurzusba (értekező esszéíróként) belépve érvényesítette a kornak és közegnek megfelelő retorikát, zsargont, érvelési paneleket. E hozzáállás szintén visszaköszön a rendszerkritika azon válfajának alkalmazásában, amelyet a Tandori hangsúlyos és jelentésszerű politikizálásához, illetve Gergely Ágnes időben-térben (valóságkeretekben) távolító politikaviszonyához hasonlítható *A világ teremtése* eposzparódiájának nem radikális, de félreérthetetlenül regisztrálható rendszerkritikussága képvisel.¹

Orbán Ottó énkonstrukciója kialakításában érvényesülő, nagyszabású törekvése abban áll, hogy *egyazon* (autentikus) én megnyilatkozásaiként gondolta el és kívánta láttatni *egyaránt* versei, esszéi, de interjúi-nyilatkozatainak „énjének” szólamait is. Ebből következően érdemes az olvasás során észlelnünk e szerzői törekvés, prog-

¹ Vö. NYERGES Gábor Ádám, *Egy olyan apróság, mint az ég. Orbán Ottó A világ teremtése című műve és a hetvenes évek társadalmi valósága*, Kalligram 2019/3., 83–88.

ram érvényesítésének szándékát, melynek értelmében minden a köz számára készült megnyilvánulásában és közlésében ugyanazon individuum egységes gondolkodásának, identitásának, világlátásának reprezentációját kívánta nyújtani, ezen személy („Orbán Ottó”, a költő, illetve közszereplő értelmiségi) gondolati rendszerén belül elhelyezhető módon. Ezen az énszemléleti modellen belül érdemes tehát – ha nem is minden esetben egyenlő súllyal és jelentőséggel, de minden esetben a(z ilyen értelemben) teljesnek tekinthető Orbán-œuvre egészén belül – figyelemmel kísernünk egy-egy adott korban relevánsnak tekinthető, közérdekű problémára, kérdésre adott reakcióinak meglétét avagy nem-meglétét, illetve meggyőződésének, véleményének, argumentációinak árnyalódásait, változásait is.

A népi–urbánus ellentét kapcsán ilyen szempontból is sokatmondó, hogy bár Orbán Ottót bizonyíthatóan már pályakezdése első éveiben, tehát a hatvanas évektől foglalkoztatta a kérdés, mindennek az életműben első írásos nyomait 1980-ban találjuk. Mi több, éppen ez, az 1980-ban megjelent *Honnan jön a költő?* esszékötetbeli első tematizálás nyújtja annak visszamenőleges bizonyítékát, hogy Orbán számára nagyon is komoly relevanciával bírt ez a problémakör (még ha – a kilencvenes évekig – verstémaként nem is). Nem meglepő módon a Belvárosi Asztaltársaság kapcsán kerül elő a népi–urbánus ellentét, mégpedig nem egyik vagy másik oldal, hanem maga a szembenállás, annak mögöttes, politikai jelentései és kirekesztő jellege, illetve e megkülönböztetések és megbélyegzési formák totális elutasításának kontextusában. Mint írja: „Nem volt születési, származási alapon létrejött álközösség. A főváros és az ország többi része közti ütemkülönbséget mint ténynt mindannyian érzékeltük, de az erre a tényre épülő stratégiákat, az urbánus–népies ellentétet s főképp azt, amit ez takart – az alja elmék esetében mindkét oldalon egy némileg korszerűsített és a legújabb divatszínekbe öltöztetett fajelméletet –, a nevéen neveztük: gyilkos baromságnak.”²

Mint megfigyelhető, Orbán megfogalmazása a fenti idézetben látványosan a kívülállás (a kicsinyesnek láttatott ellentétben való felülemelkedés) pozícióját igyekszik deklarálni, gondosan ügyelve arra, hogy minden tekintetben egyenlőségjelet tegyen mindkét oldal „vétkői” közé, például „fajelméletet” emlegetve. Figyelembe kell venni azonban, hogy Orbán, mikor népi–urbánus ellentétet emleget, már nem szinkrón módon hivatkozik a leginkább az 1930-as években (Orbán Ottó 1936-ban született) kiélezettnek és meghatározónak tekinthető ideológiai ellentétre, hanem annak (kultur)történeti továbbélésére, a korban kibeszéletlen, féltabuként való jelenlétére, le származására utal, jelen idejű jelenség gyanánt. Ennek oka pedig az, amit összegző tanulmányában N. Horváth Béla is leszögez: „az 1948-ban hatalomra jutott politika ellenségnek tartotta a radikális polgári értelmiségként értelmezett urbánusokat s a népiek többségét, akiket a nacionalista, faji gondolkodás reprezentánsaként aposztrofált. Ugyanakkor e politika (természetéből következően) népiség és marxizmus feltételezett ideológiai szövetségére hivatkozva a népi tábor nem egy képviselőjével különbékét kötött, megpróbálván kiegyezésre készíteni őket, vagy legalább »útitársként« megnyerni. A szocialista rendszer kultúrpolitikája – noha egyes korszakaiban eltérő

² ORBÁN Ottó, *Honnan jön a költő?*, Magvető, Budapest, 1980, 35–36.

módon – *épp ezért* elhallgattatta a népi–urbánus szembenállást a maga diszkriminatív, más tekintetben viszont homogenizáló társadalom- és kultúrpolitikai céljainak megfelelően. Nem utolsósorban pedig azért, mert e vita – sokáig tabuként kezelt – egyik hangsúlyos eleme a zsidókérdés volt”³

Az Orbántól fentebb idézett bekezdés azon igencsak kis számú szöveghelyek egyike a rendszerváltás előttről, amelyekben (a nyilvánosság tudatos vállalásával) Orbán Ottó érdemben (és azt teljeskörűen konkretizálva) foglalkozik a kérdéssel. Ezen felül még a Kabdebó Lóránt által 1987–88-ban vele, a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtrára számára készített életinterjújában, tehát készültekor egyszerre a nyilvánosság elé, de nem azonnali megjelenésre (mondjuk úgy: csak *közvetetten* a nyilvánosság elé) szánt kontextusban tesz említést a problémakörről. Legelőször viccelve utal rá, mikor is névváltoztatása kapcsán jegyzi meg: „az Orbán valamiért megtetszett. Nem tudtam ennek a hátteréről, nem tudtam, hogy később majd az urbánus–orbánus viccre ad módot, meg egyáltalán, hogy ennek valami ilyenfajta vonzata is lehet”⁴ A beszélgetés későbbi szakaszaiban azonban a *Honnan jön a költő?*-ben olvashatóknál részletesebben és árnyaltabban is szót ejt ezzel kapcsolatos elképzeléseiről, ismételten a Belvárosi Asztaltársaság összetétele és szerveződésének alapelvei, illetve ismét a népi–urbánus szembenállás totális, elvi elutasítása kapcsán: „a társaságnak az összetételéből természetesen adódott, és a gondolkodásából meg egyenesen következett, hogy egy olyan hagyományrendszert, aminek a rossz működését ki-kí a bőrén is tapasztalhatta, nem akart elvállalni”⁵ Az idézet közvetlen folytatásában Orbán már retrospektív visszatekintésébe beleszővi a hajdani elképzelések értékelő összevetését is az interjú készültének (a beszélgetés ezt tartalmazó szakaszát 1988. február 9-én rögzítették) idejekor tapasztalható állapotokkal: „[A Belvárosi Asztaltársaság] Nem akarta folytatni az egész magyar szellemi életet megosztó, és amire mi nagy naivan azt hittük, hogy eltűnőben lévő, népies–urbánus ellentétet. Nem akarta vállalni, nem akarta folytatni, és főképp a saját körén belül egyszerűen nem akart eszerint viselkedni. Azt hiszem, ennek a nagy vállalkozásnak, nagy elszánásnak a sikeréről bőségesen tanúskodik a szellemi élet mai állapota. Arról is, hogy ez mennyire naiv volt. De arról is, hogy ez milyen életbevágóan fontos elhatározás lehetett.”⁶

Mint látható, a fenti szöveghelyen Orbán Ottó (a korabeli jelen perspektívájából) már egyértelműen kudarcba fulladt kísérletként, de a társaságra a hatvanas években jellemző szemléletet továbbra is pozitívan megítélve nyilatkozik a „régii” megosztottság fölszámolásának szándékáról. Korántsem lényegtelen az az időbeli egybeesés sem, hogy Orbán éppen egy a rendszerváltáshoz időben ilyen közel készült interjújában emlegeti több ízben és részletesebb kifejtettségi fokon is a problémát. Elvégre, ahogyan arra N. Horváth Béla is felhívja a figyelmet, a népi–urbánus ellentét „nem véletlen,

³ N. HORVÁTH Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom története, III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 172.

⁴ ORBÁN Ottó – KABDEBÓ Lóránt, *Szín pompás ostrom lángoló házakkal*, szerk., jegyz. NYERGES Gábor Ádám, Magvető, Budapest, 2016, 125.

⁵ *Uo.*, 202.

⁶ *Uo.*, 202–203. (Kiemelés tőlem – Ny. G. Á.)

hogy a szocializmus végnapjaiban lángolt fel újra, amikor ismét a társadalomátalakítás lehetősége és stratégiájának megválasztása merült fel.”⁷

Ugyancsak beszédes, hogy Orbán fent idézett gondolatmenete éppen Csoóri Sándor említésével folytatódik. Elvégre, a népi–urbánus megosztottságon felülemelkedni törekvő Belvárosi Asztaltársaság, bár Orbán Ottó 1980-as megfogalmazásából úgy tűnhet, a kérdés iránt *semleges felek* részvételével deklarálta volna ezen ellentétből való függetlenségét, valójában tagjaiban a nyilvánosság előtt deklaráltan vagy vélelmezetten, de egyértelműen egyik, illetve másik csoporthoz sorolt értelmiségiek között részvételét is magában foglalta, szimbolikus, jelentésszerű gesztus gyanánt is. A „népiek” táborának egyik reprezentatív, fontos alakjaként Csoóri Sándor jelenléte a társaságban, ilyen tekintetben, kulcsfontosságúnak volt tekinthető már akkoriban is, illetve a társaság törekvéseinek utólagos (legitimáló, tisztázó), orbáni magyarázatnarratíváiban is. Ugyancsak jelentésszerű gesztus Orbán részéről, hogy bár magát (folyamatosan hangsúlyozva) nem hajlandó e „szekértáborok” egyikébe sem besorolni, Csoórral való (ekkoriban még) egyetértőleges gondolkodását, szemléletük ebbéli párhuzamosságát éppen életútjaik kezdeti ellentétbe állításával megalapozva hangsúlyozza: „Most olvastam nemrégiben Csoórinak a legújabb tanulmánykötetét, benne ugyanazt, amit én itt hosszan meséltem, hogy a város és a vidék között – akárhonnan indult az ember, akár onnan indult, ahonnan én, akár onnan indult, ahonnan ő – Zámolytól Pestig éppolyan gyötrelmes és rázó volt az út, mint Pestről Hercegfalván át vissza Pestig”.⁸ Ez Orbán Ottó más szerzőkről való beszédének jellemző logikai eleme: látszólagos vagy tényleges ellentétek felmutatása *ellenére* kihangsúlyozott szellemi rokonságuk, egyetértésük afirmatív aláhúzása. A Csoórral való összehasonlítás, ebben a kontextusban, annak szemléltetésére szolgál, hogy a szerző bizonyítsa: pusztán a származás, a kezdeti szociokulturális meghatározottság nem *predesztinálnak* egy-egy alkotót, kötelező érvénnyel, „népi” vagy „urbánus” felfogásúnak, elvégre, mint jelzi is, más-más kiindulópontokkal, de részben vagy ebből a bizonyos szempontból mégis, külön-külön, ugyanolyan szemlélethez jutott el a vidéki származású és a közgondolkodásban népiként számontartott Csoóri és a más utat bejáró (kívülről semmiképp sem „népiként” percipiált) Orbán Ottó. Ahhoz azonban, hogy ez az (Orbán által) felvázolt analógia teljeskörűen működjön, annak az előfeltevésnek a belátása is szükséges az éppen nyilatkozó Orbán Ottó részéről, miszerint (legalábbis kívülről nézve, a közgondolkodás szerint) amennyire Csoóri „inkább” a népi, úgy ő pedig „inkább” az urbánus „táborhoz” sorolható szerzőnek tűnik. Ez az előfeltevés korántsem alaptalan, olyannyira, hogy az Orbán Ottó költészetét és gondolkodását az urbánus táborhoz közelítő olvasat a szerző pályakezdése óta jelen van. Mindennek – e mondjuk úgy, „pszeudo”- vagy „látens” urbánusságnak – Orbán Ottó, ahogy a Kabdebó-interjú egy másik pontján maga is regisztrálja (úgy hivatkozva „az úgynevezett urbánusok”-ra, mint amely közegnek „minden számítás szerint a legerősebb hátszágomnak kellett volna lennie”),⁹ teljes mértékig tudatában is volt – ezzel lényegében utólag igazolva

⁷ N. HORVÁTH, *I. m.*, 172.

⁸ ORBÁN–KABDEBÓ, *I. m.*, 203.

⁹ *Uo.*, 223.

is a Csoóri–Orbán-analógia alapját. Ennek fényében nem véletlen tehát, hogy Orbán Ottó e Csoórral képzett analógiájában magát a „látszólag urbánus”, „urbánusnak tűnő” ellenpontként tudja felmutatni a „népi” Csoórral szemben. Korántsem lényegtelen, hogy Dérczy Péter Orbán-esszéketét laudálva Reményi József Tamás is felmeríti ezt az Orbánról közkeletűen leolvasni szokott kódot: „A narodnyikok szemében világhi, de a magyar népdalhoz ő írja az elmúlt évtizedek legszebb versét.”¹⁰ Orbán tehát argumentációjában épp saját pozícióját Csoóriéval összevetve jut el ahhoz a konklúzióhoz, hogy ezek a leíró minősítések megtevésztők, félrevezetők és hamisak.

Ide kívánczik Orbán Ottó 1979-es, Csoóri Sándorról írt esszéje-íróportréja is, melynek bevezetését ugyanezen analógia mentén (s ha nem is direkt megnevezéssel, utalásaiban mégis egyértelműen adresszáva a népi–urbánus kérdést) indítja el Orbán: „– Csoóri?... *Sándor*, ugye?... aki olyan népies verseket írt az ötvenes években?... Ez a kérdés a hatvanas évek elején hangzott el a honi irodalom hadállásaiban városinak mondott és hivatalosan persze nem létező írói irányzat egyik buzgó, de a maga megítélése szerint hűvös tárgyilagosságra törekvő képviselőjének szájából... [...] A kérdéstől lassú zsibbadás fogott el, mintha érzéstelenítőként nyomták volna a bőröm alá a hazai irodalmi élet kábító elfogultságait. Tudtam, mert tudnom kellett, hogy más és nem is akármilyen helyeken Csoórit épp arról világosítják föl, hogy jó lesz vigyázni, mert azt, aki az egzisztencialista korpa közé keveredik, megeszik a modern disznók. És ha nem tudtam volna... Figyelmeztetés, mosolyba takarva, engem is ért: »egy ilyen művelt gyerek, mint te...« A megszűntnek nyilvánított háború makacsul folyt tovább. Különös módon még a más célokért vívó kritikában is, noha itt nem az elvek szintjén, csak a tunya gyakorlatban, mely az elsőül felkínálkozó jelzőt egyből végsőnek is vette, és azontúl nyakra-főre használta. Zámolyi születés, vonzalom a dalhoz, Illyés nyoma a szövegen; mi kell még egy törzskönyvezett népi sarjadékhoz? A majd két évtizedes, makacs erőfeszítésnek, mellyel két olyan egymástól *majdnem mindenben* elütő költő, mint Csoóri meg én, nem akart egymástól *mindenben* elütni, a kritikára tett hatása szinte semmi. Holott e kölcsönös igyekezetet nemigen lett volna szabad magánügynek vélni. Mivel nem volt az.”¹¹

Az esszé egy későbbi pontján (az urbánusság kategóriájának mint lehetséges ellenpontnak vizsgálatát ezúttal mellőzve) Orbán, Csoóri kapcsán, részletesebben is szól Csoóri általa vélelmezett viszonyáról a népművészethez, mely összhangban áll Orbán saját, népművészetrel kapcsolatos, más-más írásaiból kirajzolódva (részlegesen, de karakteresen) rekonstruálható álláspontjával. Valamint, egyszersmind, a „népi író” pozíciójával, szerepével kapcsolatban kialakult (mind „népi”, mind „urbánus” perspektívájú), leegyszerűsítő szemlélet, pozitív és negatív konnotációjú prekonceptiók ironikus dekonstruálására is törekszik: „Csoórinak visszatérő témái a népdal, népzene, népművészet, amiért egyesek két lábon járó zászlónak, mások meg kótyagos hátramoszdítónak tekintik őt. [...] Csoóri – különben tenyérnyi – lakásában víz-

¹⁰ REMÉNYI József Tamás, *Laudáció*. Dérczy Péter: Között. Orbán Ottó költészetéről, <https://www.artisjus.hu/artisjus-dijak/derczy-peter/> (Hozzáférés: 2022. november 11.)

¹¹ ORBÁN, *Honnan jön a költő?*, 211–212. (Kiemelések az eredetiben.)

öblítéses véce van, és a költő nem tenyészt birkákat. Csoóri azért választja tárgyául a nép művészetét, mert ez a tárgy izgatja; mert költői indulása és az indulást követő vergődés okán ekörül szerzett tapasztalatokat; mert ő ezen a szűrőn tudja átszűrni a világot. Csoóri nem a néprajz megszállottja, még kevésbé a gyöngyösbokrétás illúzióké. Őt a népművészetben az egyetemes művészet számára is hasznosítható tanulság, a népművészethez fűződő viszonyunkban korunk szellemi állapota érdekli.¹²

A Kabdebó-beszélgetés gondolatmenetében, a Csoórral felmutatott párhuzam után, Orbán ismét visszatér a Belvárosi Asztaltársaság elvi alapjainak ismertetéséhez. „Vidék” és „város” látszólagos ellentétpárjai után, ennek mintájára, hasonló retorikai ellentétezással köti Orbán ugyancsak a Belvárosi Asztaltársaság eszmei háttéréhez a „Kelet” és „Nyugat” közötti nem-választás szintén szimbolikus gesztusát: „És hát ez volt az a korszak, amikor ugyancsak egy kicsit naivan azt hittük mindannyian, hogy a világnak egy olyan megkülönböztetett pontján élünk, ahol most az igazán fontos dolgok történnek. Merthogy itt keveredik össze az egyszerűség kedvéért Kelet és Nyugat, a két világrendszer.”¹³ A Csoórral való hangsúlyos szembeállítás–párhuzamosság mentén történő összehasonlítás ezen a ponton ismét visszaköszön: „azzal foglalkoztunk, hogy mit kell egyszerűen a saját szakmánk folytatásához eltanulni. Hogy egy bizonyos pont után Eliot ismerete nélkül nem lehet sem olyan verset írni, amelyet én akartam, sem olyan verset írni, mint amelyet Csoóri akart.”¹⁴ Orbán Ottó ekkor, 1988 elején, summázatát adva a társaság törekvései eredményességének, három szempontból is elkeseredettségről, csalódottságról számol be. Egyrészt, működésük éveit összegezve, arra jut, hogy azok „meddő küzdelemben teltek el”.¹⁵ Másrészt (a „ma” perspektívájából) úgy ítéli meg, hogy a csoportot alkotó fiatal művészek, értelmiségiek (korabeli életvitelükkel is összefüggő) felszabadult szellemi pezsgése véglegesen elveszett érték: „Hát ez visszahozhatatlan. Visszahozhatatlan a fiatalság, visszahozhatatlan az az egész gondolkodás.”¹⁶ Ezen felül Orbán még egy szempontból is kudarcba fulladtnak ítéli meg nagyszabású vállalkozásukat, amennyiben már ekkoriban, tehát még a népi–urbánus (és számos további szellemi, politikai és irodalompolitikai) ellentétnek-megosztottságnak a rendszerváltás után történő, teljes nyíltságú kiéleződése és felerősödése előtt egy-két évvel is kibékíthetetlen, feloldhatatlan elvieszmei-világnézeti különbségeket regisztrál a huszonegynéhány évvel korábban még egy (laza szerveződésű) platformba tömörülő gondolkodók között: „Ma már nemigen tudnék háromnál többet, vagy maximum négy embert ezek közül úgy összehozni, hogy ne essenek azonnal egymás torkának, vagy egyáltalán leüljenek egy asztalhoz. Ami utólag is mutatja, hogy nem volt ez egy olyan szervezett csoport.”¹⁷

Mint a következő évek történéseinek ismeretében is láthatóvá válik majd, ez utóbbi csalódás, keserű tapasztalat válik a népi–urbánus ellentét kapcsán is Orbán narratívájának domináns elemévé.

¹² Uo., 220–221.

¹³ ORBÁN–KABDEBÓ, I. m., 204.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo., 205.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

Nappali hold, Napfogyatkozás

Orbán Ottó és a népi–urbánus ellentét a rendszerváltás után

1990. szeptember 5-én, a Hítel III. évfolyamának 18. számában jelent meg Csoóri Sándor folytatásokban közölt esszéje, a *Nappali hold* 2-es számú darabja. Az írás nyomán kialakult közéleti felzúdulás tekinthető a rendszerváltás utáni időszak egyik első, országos léptékű politikai botrányának.¹⁸ „Ennek három mondata miatt mintegy kétszáz cikk jelent meg akkoriban, zömmel Csoóri ellen. Az esszé megjelenése után két héttel először Gergely Ágnes lépett ki, aztán Kertész Imre, Fenákel Judit, Bárdos Pál és Vámos Miklós. A szövetségből nem, de az elnökségből és a választmányból kilépett Mészöly Miklós és Csoóri Sándor, a választmányból pedig Balassa Péter. Időközben megjelent az írószövetség elnökségének nyilatkozata, amelynek veleje így hangzott: »Mi, akik becsüljük és szeretjük őt, s tudjuk, mit tett az egyetemes magyarságért és az emberi személyiség szabadságáért, most nem osztozunk gondolatmenetében, következtetéseivel sem érzelmileg, sem logikailag nem azonosulunk«” – idézi fel az Írószövetséget megosztó politikai vitákat-botrányokat összefoglaló cikkében Tornai Szabolcs.¹⁹ A magyar értelmiség szinte egészét megosztó és az épp berendezkedő demokratikus viszonyok között odáig jóformán példa nélkülinek tetsző viharokat kavart esetet kiváltó esszéjét Csoóri a rákövetkező évben megjelent esszékötetének címadó darabjaként is közreadta.²⁰ Az inkriminált írás (illetve annak nagyjából két bekezdésnyi terjedelmű, nyíltan antiszemita passzusa) következtében kialakult helyzetre a szerző kötete előszavának „Záradék”-ában reagált, az alábbiaképpen: „A *Nappali hold* egyik írásáért a múlt évben – ne kerüljessük a szavakat – nyilvánosan megkövetkeztek. Száznolcvannál több írásban támadtak rám. Sokáig nem tudtam: kibírom-e a halálos közáport. Kibírtam. Sőt: a lázalmokkal kísért tapasztalataim mellett még egy-két ijesztő igazságra is ráébredtem. Így ébredtem rá arra is, hogy aki igaz szeretne maradni, annak bizony még attól se szabad visszahőkölnie, hogy egy-egy pillanatban igaztalanná válik. Mert néha épp a törés mutatja meg a szembenálló feleknek is a valóság drámai, illetve tragikus teljességét.”²¹

A *Nappali hold* megjelenése több szempontból is tekinthető a rendszerváltás utáni demokratikus berendezkedés jelképes-szimbolikus, önmagán túlmutató jelentőségű momentumának.²² Az előző rendszerben nyilvános fórumon nem közreadhatónak minősülő gondolatok megfogalmazásának lehetősége az 1990-es évek szólásszabadság-felfogásában évtizedek elteltével realizálódott először, s a Csoóri-írássra ilyen

¹⁸ A botrány, vita, reakciók és tiltakozások körülményeihez és lezajlásának dokumentációjához bővebben lásd MÁRKUS Béla, „Egy cikk, egy ország, egy álom”. *Kivonatos és hiányos emlékeztető egy vita történetéhez*, Alford 1991/7., 41–46.

¹⁹ TORNAI Szabolcs, *Nem gondolatrendőrség*, Heti Válasz 2004. március 11., 52.

²⁰ CSOÓRI Sándor, *Nappali hold*, Püski, Budapest, 1991.

²¹ *Uo.*, 6.

²² Nem véletlen, hogy Kovács Éva is az „indulatos népi–urbánus vita” főbb állomásai között említi a *Nappali hold* megjelenését e beszédmodot elemző tanulmányában: KOVÁCS Éva, *Indulatok a mai népi–urbánus vitában. Vázlat arról, hogy miért éppen népiként és urbánusként civakodik a budapesti értelmiség a rendszerváltás óta*, 2000 1994/8., 15.

értelemben a gyűlöletbeszéd-narratívák egyik első szimbolikus „szelepnnyitásként” is joggal tekinthetünk.²³ Kiváltképp, hogy (ahogyan ugyanezen időszakban Csúrka István esetében is) egy országos megbecsültségnek örvendő alkotótól eredeztethető a harmadik köztársaság korszaka antiszemitizmus-narratíváinak egyik első „minta-adó” megnyilvánulása. Ezen értelmiségi (tekintély)személyek közismertsége, megbecsülése és társadalmi státusza extra legitimációval ruházta fel a rasszista beszédmódok előretörését. A korábbi időszakok értelmiségi szereplehetőségeivel és -képével mindaddig összeegyeztethetetlennek tűnő magatartásminták tanúsítását és politikai pozíciók felvételének határátlépési gesztusát nyugodt szívvel minősíthetjük a maga korában társadalmisokk-értékű, kizökkentő erejű tapasztalatnak. Ahogy György Péter is megjegyzi: „Tény, hogy az antiszemita beszéd minden szabad társadalomban jelen van, és 1989-ben mindössze annyi történt, hogy azt, amit addig *sub rosa* mondtak ki, hirtelen ki lehetett nyomtatni. De a zsidó kulturális identitás sem létezhetett volna ugyanezen sajtószabadság nélkül. Az 1989 utáni liberális demokrácia keretei között magától értődő volt a szabad önmeghatározás retorikája: a megszállott antiszemitáktól eltekintve senki nem vonta kétségbe azt, hogy a nyilvánosságban szabadon lehet beszélni zsidókról és a holokausztról. Az 1989-ig láthatatlan, szubkultúrának sem nevezhető nem zsidó zsidó lét hirtelen láthatóvá lett, s – amúgy mélységesen igazságtalan módon – fenyegetően nagynak, összetettnek tűnt. Csoóri Sándor *Nappali hold* című – finoman szólva is erősen vitatható – esszéje említésre méltó fejezete e szorongással teli vitának. A zsidó tapasztalat megjelenése kulturális pánikhoz vezetett egy olyan ember esetében is, aki hosszú évtizedekig élt egy olyan közegben, értelmiségi szubkultúrában, amelyben értelmezhetetlen lett volna mindaz, amit 1990-ben leírt.”²⁴

Mindazonáltal Csoóri megnyilvánulása nem csupán az éppen kialakuló magyar demokratikus rendszer közbeszéde és -gondolkodása tekintetében járult hozzá az antiszemita beszédmódok normalizálásához. Esszéjének egyik meghatározó témája ugyanis „nemzeti” és „modern”, „népi” és „urbánus” bonyolult viszonyrendszere volt. Az e fogalmi keretben zajló diskurzust pedig, melynek gyökerei már a vita harmincas évektől 1945-ig bezárólag tartó időszakában is mélyen összefonódtak az antiszemitizmussal, végképp nehezen szétválaszthatóvá tette attól. Elvégre a népi–urbánus ellen-

²³ Figyelemre méltó módon említi a Gerő András által antiszemitizmussal vádolt Romsics Ignác és a rendszerváltás utáni antiszemitizmus kapcsán kelt írásában Bojtár Endre is az Élet és Irodalom hasábjain, hogy: „Szellemi életünkben egykori barátom, Csoóri Sándor 1990 szeptemberében megjelent gyalázatosan bűnös esszéje (*Nappali hold*) tette a nemzeti *bonton* részévé a zsidózást, ahogy feléjük mondják: a zsidókról való *töprengést*. (A Csoóri-apológéták – Görömbei Andrásról Szirák Péterig – unalomig ismételtetett válasza a Csoórit ért vádakra, hogy ugyanis azok a szövegösszefüggésükből kiragadott idézetekre épülnek, azóta is vissza-visszatérő »érvük« az antiszemita-védnököknek. A baj csak az, hogy ők viszont az egész vita legszélesebb kontextusáról feledkeznek el, arról a kontextusról, amelyet a több millió áldozat képez.) [...] A szólásszabadság helyreállításával, vagyis mindjárt a rendszerváltással egy időben újjáéledt és fokozatosan felerősödött az antiszemitizmus is.” BOJTÁR Endre, *Antiszemita vagy-e?*, Élet és Irodalom 2012/30., 11.

²⁴ György Péter, *A holdbéli zsidó. Kik azok a magyar zsidók, és mit jelent a képviselőtű(n)k?*, Magyar Narancs 2014/37. <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-holdbéli-zsidó-91696> (Hozzáférés: 2022. november 11.)

tét kvázi-tabujellegének feloldódásakor a kérdéskör egyik legelső nagy nyilvánosságot kapó megtárgyalását (a „vita” újraindítását) keretezte át „nemzeti”–„magyar”–„népi”, illetve „idegen”–„zsidó”–„urbánus” fogalmainak összekapcsolásával.

Mi több, ennek az asszociatív, illetve diszkurzív összekapcsolásnak megszilárdításában is jelentős gesztus volt, hogy Csoóri (két évvel a *Nappali hold* első, folyóiratbeli változatának²⁵ és egy évvel az azt kibővítve magában foglaló, azonos című esszékötetnek a megjelenése után) a Csurka István alapította, indulásától fogva a magyar sajtópaletta talán leginkább szélsőjobboldali kiadványában, a Magyar Fórumban közölt „előadásrészleteket”. A *Miért népi és miért nemzeti?* cím alatt megjelenő írásban a „népi” kultúrának azon – a romantika korszakából eredeztethető – felfogását mondja újra (egyszersmind az ilyen levezetések logikájának elmaradhatatlan elemeként hivatkozva a bartóki örökségre is), mely szerint az afféle ősi letéteményese volna valaminő önazonos, nemzeti folytonosságtudatnak – ezúttal a „nemzeti-nemesi” kultúrának nem ellentétéként, hanem kvázi-komplementerfogalmaként. Az írás nagyjából feletáján érkezik el Csoóri gondolatmenete mind a nyílt(abb) politizálás bevezetéséhez, mind a „két világháború között” lejátszódó „borzalmas félreértésekhez”, melyekből a „népi–urbánus ellentétet” eredezteti. Mint írja: „Az urbánus–népi ellentétek a két világháború között mérgesedtek el, igazából ezt a talányt kellene megfejteni, de erre nemigen találunk vitapartnereket. Itt kezdődnek az igazi gondok és tragédiák, melyek már életünket is – bizonyos értelemben – meghatározzák”.²⁶ Csoóri Balaskó Jenő által lejegyzett előadásszövegében,²⁷ megcáfolni kívánva azokat az „elméleteket”, melyek szerint „az urbánusok eszmeközpontúak, univerzalisták, a népiek pedig egy nemzet központúak [sic!], és kizáró természetűek”,²⁸ arra következtetésre jut, miszerint: „ugyanaz a veszély leselkedik a magyarságra is, mint arra a zsidóságra, aki elfeledkezett önmagáról. Otthonosnak kell lenni a nyelvben, a hagyományban ahhoz, hogy igaz gondolatok születhessenek. Aki ellöki magától a történelmet, annak nem lehetnek szerves, organikus gondolatai. Ez az én nagy bajom azzal a politikusi réteggel, amelyik politikát csinál úgy, hogy csak logikailag gondol végig valamit, de egyáltalán nem teszi ezt történetileg. S ha ez így van, akkor mindegy, hogy milyen ideológiát képvisel: nemzetellenesebbé válik inkább előbb, mint utóbb.”²⁹ A szövegben Csoóri Illyéssel folytatott beszélgetésére hivatkozik („Egyszer megkérdeztem Illyéstől, hogy milyen viszonyban van a zsidósággal?”),³⁰ s felidézése szerint Illyés erre válaszul elmondta, hogy „1933-ban, amikor megírtam a Pusztulás című baranyai beszámolómat az egykéről, a falu ellehetetlenüléséről, másnap ezek a barátaim támadtak meg. Hevesi András, Zsolt Béla, Ignó és a többiek. Nem értettem, mi történik. Azt

²⁵ CSOÓRI Sándor, *Nappali hold* (2), Hítel 1990/18., 6.

²⁶ CSOÓRI Sándor, *Miért népi és miért nemzeti?*. Részletek Csoóri Sándor előadásából, Magyar Fórum 1992/22., 5.

²⁷ Ennek utóéletéhez lásd még: KÖNCZÖL Csaba, *A völgy elefántja*, Népszabadság 1992/139., 21.; BALASKÓ Jenő, *Akinek rinocéroszbőre van...*, Magyar Fórum 1992/30., 5.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

hitték, hogy mert én félttem a magyarokat, azért én ellenük vagyok.”³¹ Emellett Csoóri a népi–urbánus kérdés kapcsán érvényesíti retorikájában a „magyar” (és „magyarokat féltő”), illetve „zsidó” kategóriák egymással való szembeállítását. Ezen tartalmi elemek, valamint a megjelenés helye, illetve a (népi-)nemzeti hagyományok és történelem figyelmen kívül hagyásának vádjával leírt „nemzetellenesség” bélyege, továbbá Csoóri státusza és presztízse teremtette együttes kontextus újabb komoly lépést jelentett a népi–urbánus kérdés rendszerváltás utáni reinkarnációja és a szélsőjobboldali-antiszemita diskurzus egybeforrásztásában.

Ebben a (csak részben) új kommunikációs térben végleg nehezen kivitelezhetővé vált a későbbiekben népi és urbánus ellentétéről nem a Csoóri-féle diszkurzív alapok mentén (akár azokkal egyetértve, akár éppen azok ellen érvelve) megnyilvánulni. Elvégre, éppen a Csoóri-féle konnotációk meghatározó jellege miatt, ezen jelentés-modifikációk jobbra megkerülhetetlennek bizonyulnak a gyakorlatban (mindmáig); míg a megelőző időszakokban az „urbánus” kifejezés csak bizonyos, szándékolt esetekben válhatott a „zsidó” fogalmi szinonimájává (hasonlóan olyan, kontextuálisan egyértelműen fordítható nyelvi kódokhoz, mint az „idegen” vagy a „kozmpolita”), innentől fogva nemigen lehetett megkerülni azt a jelentéstöbbletet, mellyel a Csoóri-esszé véglegesen összeforrásztotta e kifejezések fogalmi értékét. Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni Kovács Éva megállapítását is: „A népi érvelés napjaink indulatos vitájában gyakran antiszemita; aki urbánus, az zsidó, illetve aki zsidó, az urbánus, tehát nem-magyar. *Déja vu*-érzéseink ilyenkor szokatlanul felerősödnek, hiszen a harmincas évek népi–urbánus vitájának is volt antiszemita vonulata (vö. Németh László mélymagyar–hígmagyar ellentétpárját, vagy Szabó Dezső »zsidó arzén, német cián« hasonlatát), nemcsak retorikájában, hanem olykor politikai programjaiban is.”³²

Csoóri hosszú és számos kérdéskört érintő *Nappali holdjának* különböző pontjain, melyek között kiemelt jelentőséggel bír a botrányt kiváltó rész rövid felsorolásának Orbán-emlétese, hivatkozik (rendre – kontextuálisan – pozitív előjellel) Orbán Ottóra is. A *Nappali hold* inkriminált és országos felzúdulást kiváltó bekezdését ezen a ponton teljes terjedelmében idézem:

Élnek, miért is ne élnének sokan az országban, akik unják az örök magyar sirámoikat: Mohácsot, Nagymajtényt, Világost, Trianont és még ezer másféle csapást. Lehet is unni őket – ettől, persze, még nem tűnnek el a megoldhatatlan gondjaink közül. Különös, de addig, amíg a magyarsághoz természetes módon lehetett idomulni – akár beleolvadással, akár szellemi azonosulással –, ezek az öröklött magyar nyavalyák nem zavarták, nem idegesítették – legalábbis érzékelhetően nem – például a századok óta velünk élő svábokat, cipszereket, sőt még a kiegyezés után betelepült zsidóságot sem. Adyt Hatványk, Révész, Jászik, Ignatusok állják körül, s képességeik szerint osztozkodnak is gondjaiban. Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó

³¹ Uo.

³² Kovács, *I. m.*, 18.

pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságbán. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalokat is megtanulta. A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. Természetesen mindig voltak és lesznek is Szerb Antalok, Radnótiak, Sárközi Györgyök, Vas Istvánok, Harag Györgyök, Orbán Ottók, Konrád Györgyök, Faludy Györgyök és Zala Tamások, de ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag „asszimilálni” a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobbantót ácsolhatott magának, amelyet eddig még nem ácsolhatott soha.³³

Hogy Orbán – számos pályatársához és az egykori Belvárosi Asztaltársaság más tagjaihoz, mint például Mészöly Miklóshoz³⁴ hasonlóan – e körülménytől függetlenül is reagált volna-e (esszényi részletességben) korábbi barátja megnyilvánulására, nem tudható, de jelen gondolatmenet szempontjából nem is releváns. Sokkal inkább az, hogy *Napfogyatkozás* című írásának bevezetőjében ezt a „megszólítást” jelöli meg ezen általa korábban látványosan került témakörben való, nyílt és részletes állásfoglalás megjelentetésének közvetlen kiváltó okaként: „Csoóri közreadta egy újabb írását, és az írás nyomán támadt forgószél tölcserében ott pörgött az én nevem is. Kétségkívül megszólítottak.”³⁵

Orbán Ottó első reakciója a Népszabadság 1990. október 1-i számában a *Nappali hold, avagy nappali sötétség* cím alatt közzétett körkérdésre³⁶ – melyben Csoóri esszéjének vonatkozó passzusa mellett Mészöly lemondásának apropóján is kérdeztek értelmiségieket (további nyilatkozók: Csoóri Sándor, Bíró Zoltán, a Hitel akkori főszerkesztője, Sánta Ferenc, Mándy Iván, Karig Sára és Esterházy Péter) – adott válasza volt.³⁷ Orbán kifejtettebb, részletesebb állásfoglalását³⁸ tartalmazó

³³ CSOÓRI, *Nappali hold* (2), 6.

³⁴ Mészöly 1990. szeptember 29-én, a Magyar Nemzetben közzétett nyílt levelében mond le az Írószövetség társelnöki és választmányi tagsági tisztségei alól: „Ahol az egyetemes emberi értékek, jogok, erkölcsi normák torzult hierarchizálása egyáltalán felmerülhet, ott én nem vagyok otthon, helyem ott nem lehet, ott önérettel és méltósággal magyarnak sem érezhetem magamat. [...] Mostani elhatározásomat Csoóri Sándor elnökségi tagtársamnak a Hitelben (1990. szeptember 5.) megjelent írása érlelte meg.” Mészöly Miklós, „... Ott én nem vagyok otthon”. *Címzett a Magyar Írók Szövetsége elnöke és elnöksége*, Magyar Nemzet 1990/229., 11.

³⁵ ORBÁN Ottó, *Napfogyatkozás = Uó., Cédula a romokon. Esszék és egyéb arcátlanságok*, Magvető, Budapest, 1994, 12.

³⁶ POGONYI Lajos, *Csoóri is lemond? Nappali hold, avagy nappali sötétség*, Népszabadság 1990/230., 5.

³⁷ Uo.

³⁸ A *Napfogyatkozásban* Orbán egyszersmind indirekt indoklását is adja, miért érezte szükségét, hogy a „hírlapi véleményserék” nyújtotta lehetőségeken felül is kifejtthesse álláspontját: „Vérivó vámpírok viadalában, amivé ez az elmégesedésre amúgy is hajlamos vita a hazai politikai körülmények nyomorúságos vermében lett, a remény a meghallgatásra a hírlapi véleményserék szintjén szinte semmi. A felek ismerni vélik és már csak túl jól képesek érteni egymást; előbb vágnak, utána számolnak.” ORBÁN, *Napfogyatkozás*, 14.

esszéje először 1991 elején jelent meg a Kortársban (a keltezés alapján a szöveg két héttel a Népszabadságnak adott első nyilatkozat után véglegesedett, 1990. október 15-én), majd az 1994-ben megjelentetett, *Cédula a romokon* című esszékötetében is helyet kapott.

Orbán Ottó *Napfogyatkozás* című esszéjét szembeötlő és lényeges *mentegetőzési* gesztussal („Eredetileg Kiss Ferenc Csoóri-könyvéről készültem írni... [...] Aztán minden másként történt.”)³⁹ kezdi. Ez korántsem független attól, hogy a (tágan értelmezett) népi–urbánus ellentéttel (még hozzá annak antiszemitizmustól – ez esetben végképp – elválaszthatatlan összefüggésében) kapcsolatos ilyen részletességgel és konkretizálási szinten korábban semmilyen más írásában nem foglalkozott. S mint korábban említettem is, ezeket a hangsúlyokat, melyeknek elhelyezésével-elosztásával Orbán Ottó láthatóan már kommunikációsaktus-szinten is kommentálni törekedett egy-egy kérdéskört, nagyon is tudatos elgondolások mentén jelölte ki a szerző. (Ez esetben, például, vélhetően azt igyekezve szemléltetni, hogy maga a téma *méltatlan* a bővebb kifejtésre, illetve hogy jellemzően maga az emlegetés gesztusa is hozzájárul e meghaladni kívánt vita-ellentét gerjesztéséhez és folytonos újratermel[ő]d]éséhez.) Úgy vélem, emiatt érezhette szükségesnek Orbán, hogy magyarázatát adja, miért is látta szükségesnek ez alkalommal mégis egész esszényi terjedelemben reagálni (a morális-etikai szükségszerűsége felül), *személyes* érintettsége révén is, Csoóri *Nappali holdjára*. Orbán, említett érintettségével összhangban, *személyes*⁴⁰ (és ironikus) hangon kezdi esszéjét, felidézve Csoóri Sándorral való megismerkedésüket: „Rettenően dekadens volt, legalább annyira, mint a gyermektápszerek dobozán látható, erőtől duzzadó csecsemők”.⁴¹

Csoóri asszimilálódásra vonatkozó kijelentéseire Orbán az alábbi történeti levezetéssel reagál: „A valóságban a több értelemben is nemes fogantatású, nemzeti liberalizmus nyitott teret a zsidóságnak, részint emberségből, részint számításból, minthogy műve betetőzéséhez hiányzott a számottevő hazai polgárság, mire a zsidóság zöme kitörő hazafisággal, kevésbé ironikusan szólva őszinte azonosulási szándékkal és buzgó polgárosodással válaszolt, mely vállalkozása persze meghozta a zsidóságnak is a maga hasznát, ahogy nagylelkűségéért a nemzet is besöpörte a magáét.”⁴² A szigorúbb értelemben vett művészetelméleti kérdéskörben Orbán egyik (más alkalmakkor is fontosként hangoztatott) meggyőződését ismétli (ezúttal a népi [„hagyomány”] és urbánus [„modernség”] fogalmak asszociációs áthallásával is): „Csakhogy addigra [a világháború idejére – Ny. G. Á.] már hagyomány és modernség végzetesen átjárták és átittatták egymást; újra és újra a magunk húsába hasítunk a sebész-késsel, ha megpróbáljuk őket szétválasztani.”⁴³

³⁹ Uo., 12.

⁴⁰ Csoórihoz kötődő barátságára éppen a *Nappali hold* megjelenése évében, 1990-ben kelt, az akkor hatvanéves Csoórinak dedikált versét (*Egy barátsággra*) felidézve is hivatkozik – igaz, sajátos, jelentésmódosító önkomentárral megtoldva: „...van fontosabb is, mint a véleménykülönbség». Van. Lenne.”

⁴¹ ORBÁN, *Napfogyatkozás*, 12.

⁴² Uo., 15.

⁴³ Uo., 15–16.

Orbán e kérdéskörrel kapcsolatos – Csoóri megnyilvánulásával szemben deklarált, de általános érvénnyel is felmutatni kívánt – etikai állásfoglalását az alábbi három kérdésben foglalja össze: „a nagy kérdés épp az, hogy képesek vagyunk-e végre fölfogni ezt? 1956-nak azt a jelentését, hogy egyszer megint egy emberként kelt föl a nép? Az erdélyi magyarság újabb sorsfordulataiban rejlő leckét, hogy a *zsidókérdés világában zsidó az, akit zsidószámba vesznek?* S hogy az ősbűn mindig a nem a helyén használt jelző, a népirtás csak következmény?”⁴⁴ Orbán a későbbiekben előbb a nemzeti jelleg mint konstrukció (tehát létező, de – legalább részben – mesterségesen előállított narratíva/narratívák) és „a” kultúra (és nyelv) mint különböző befolyásoló szándékok ellenére is, elidegeníthetetlen jellegéből fakadóan, azoktól függetlenül létező és alakuló képződmény fogalmait törekszik a maga felfogásában definiálni: „A kultúra bölcsebb, mint védői és művelői; erőszakos beavatkozásunkat föltűnés nélkül elhárítja, és folytatja a maga bonyolult anyagcseréjét, melynek során ugyanaz mást jelent másutt.”⁴⁵ Orbánnak ez a (némiképp miszticizáló, kultikus) szemlélete a (például ideológiai szándékok mentén) alapjaiban nem átalakítható-befolyásolható, „önműködő”, organikus kultúra (művészet, tudomány) képzetéről számos versében és egyéb írásában, nyilatkozatában is tükröződik. Ez esetben azonban a kontextus is egyértelműsíti: nem csupán „a kultúra” általános érvényben elgondolt, magasztos-kultikus orbáni víziójára vonatkozik a deklaráció, hanem a (Csoóri gondolatmenetének számos elemében is tetten érhető) akár „nemzeti”, akár „népi” szempontból vett kisajátító (például „magyar” és „idegen” kultúrák harcának tételezése) avagy érték-hierarchizáló („tisztá” „magyar” kultúra és „idegen” hatások) attitűdökkel szemben vett, elvi állásfoglalás gyanánt is. Mindazonáltal Orbán a kultúrát, bár intakt (erősebb, „bölcsebb”) az azt „kívülről” (tehát: ideologikus elképzelések mentén) alakítani-szabályozni kívánó szándékoknak⁴⁶ ellenállni képes fogalmi képződményként írja le, ezen „önműködést” éppen „olvasztótégely”-jellegében ragadja meg. A kultúra orbáni képzete tehát éppen hogy számos hatás által befolyásolt, így folyamatos alakulásban elgondolható képződmény, s éppen ez a vonása szavatol azért, hogy ne legyen egyetlen irányelv, kurzus vagy politikai törekvés által maradéktalanul gyarmatosítható, kisajátítható: „A vegytiszta kultúra paranoiás lázálom. Az egészséges irodalom, mint az anyaméh: engedékenység és világhódítás.”⁴⁷ Az e mondatpárral lezáruló, első gondolati egység után Orbán ugyanazon erkölcsi alapállást érvényesíti a (lehetséges)

⁴⁴ Uo., 16. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁵ Uo., 17.

⁴⁶ Orbán még ebben az esszéjében is helyet szorít annak, hogy a „posztmodern” (felfogásában: egy elvont filozófiának a művészet és műértelmezés területére „berolakodó”) hatásjelenlétének a politikai ideológiák kulturális térhódító törekvéseihez való hasonlatosságára is utaljon. Lásd az esszé egyik korábbi szakaszában, melyben Csoóri esszényelvét éppen az (ezúttal csak – az Orbán-szövegüniverzumon belül – egyértelműnek tekinthető utalással leírt) „posztmodern” korszakának vélelmezett kulturális deficitjével szembeállítva laudálja: „Egy agyonideologizált korszak filozófiai műszavaktól fuldokló, esetlenül elvont szövegeléséből valósággal kiragyogtak az ő emberi nyelven előadott gondolatfutamai.” Uo., 14.; „Posztmodern” és politikai irányzatosság sejtetett párhuzamai találkoznak a *Napfogyatkozás* ezen mondatának szintén, beazonosíthatóan mindkét szempontból is értelmezhető mondatában: „Az irodalomban csínján kell bánni a receptírással.” Uo., 18.

⁴⁷ Uo., 19.

párbeszéd kereteit etikai alapon meghúzva, amely (egyebek mellett) a népi–urbánus ellentéttel kapcsolatban korábban tanúsított „szóra sem érdemes”-attitűdjében is megmutatkozott.

Kertész Imre a *Nappali holdra* adott reakciója⁴⁸ kapcsán fejti ki az alábbi gondolatmenetet, mely egyben (mint Orbán legtöbb portréja és jellemzése, szintén) önleírás is – ez esetben annyiban, amennyiben Orbán költészeti és gondolati életművének is egyik legfőbb jellemzője, hogy afféle szellemi-etikai origójának a holokauszt utáni létezés-léttapasztalat lehetőségeinek kérdései tekinthetők. Az alábbi pár sorban a szerző oeuvre-jének egyik legpontosabb körülhatárolását adja e felfogásának-értelmezésének, Kertész kapcsán: „Kertész Imre regényvilágának főhőse az az egyembernyi üres tér, melyet valaha – Auschwitz előtt – az ember, a magyar, a zsidó, a Kertész, az Imre nevekkkel illettek, s melyet most – Auschwitz után – nem hívnak sehogy, mert már egy karra tetovált számnak sem hívhatnak. A testtelen töprengés téje az, hogy ez a *most* vajon *most* és *mindörökké-e*? Az évek során ez az üresség telik meg a folytonos földidézéstől és értelmezéstől fölforrósuló, majd testhőmérsékletűre hűlő szenvedéssel, melyet már csak Kertész Imrének hívnak, aki annyi törekeny és halandó, emberi szabadságot testesít meg változatos helyszíneken föltűnő, túlzott szívélyességgel és harsány röhögések mögé bújtatott lényével, amennyit ez létezésével az egyetemes ürességből kiszorít. Azokkal, akik ennek a saját maga által teremtett lénynek a feltétlen, megengedem, indulatos ragaszkodását a maga szabadságához »túlreagálásnak«, »zsidó túlérzékenységnak« minősítik, ugyan miféle eszmét cserélhetnénk? Velük nincs beszélhivalóm.”⁴⁹

Orbán ezen a ponton (számos más helyen is megírt, elmesélt) parabolisztikus család- és származástörténetét újramondva, zsidó apja és nemzsidó anyja szimbolikus dualizmusában láttatja saját indentitását,⁵⁰ úgy értelmezve származásnarratívájában munkaszolgálatos édesapja halálának történetét, hogy „tágabb értelemben használva a rokonság fogalmát, az anyám rokonai verték agyon az apámat”.⁵¹ E szimbolikus narratíva és ön-eredettörténet ahhoz a (szintén) szimbolikus deklarációhoz vezet, miszerint „nem vagyok hajlandó apám és anyám közt választani”.⁵² Valamint ahhoz a kijelentéshez, melynek értelmében „hogyan jön ahhoz nemhogy Csoóri Sándor, a barátom, de a világ bármely népe vagy akár a magasságos úristen is, hogy ebben a kérdésben helyettem döntsön?”⁵³ Orbán azonban, miközben a teljes morális elutasítás gesztusával él, Csoóri gesztusát egyszersmind „ártatlan értetlenség” gyanánt értelmezi. Csoóri Sándorral (mind a gondolkodóval, mind személyes ismerősével, barátjával) való, mindezek fényében megváltozott viszonyában is hangsúlyosan a megértés empátiikus szándékát kívánja érvényesíteni (kérdő retorikával töprengve, mi vezethette e „még közszereplőként is kedves embert” a *Nappali holdban* olvashatók meg-

⁴⁸ KERTÉSZ Imre, *Nem tűröm, hogy kirekesszenek*, Magyar Hírlap 1990/225., 3.

⁴⁹ ORBÁN, *Napfogyatkozás*, 19–20. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁰ „Tudathasító tanulságaként nem határozhatom meg magamat Egynek, csak Kettőnek a kozmikus nullával szemben.” *Uo.*, 20.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Uo.*, 21.

⁵³ *Uo.*

írásához) – mint jelzi is, nem Csoóri viselkedésének apológiájaként vagy annak elítélése helyett, hanem azzal, a megértés szándékával, kiegészítve: „A többség csak a hibás okfejtést látta, a ködben tilosba tévedt gondolkodót. Én egy úzótt, fuldokló embert.”⁵⁴

Orbán azonban – összhangban valamennyi közéleti aktuitású verse logikájával is – a „konkrét esetet”, ezúttal tehát Csoóri antiszemita gondolatmenetét univerzálisabb értelmezési tartományban (is) érvényes saját meggyőződése, gondolatai, eszmei alapvetései kifejtése kiindulópontja gyanánt használja. Mint a „zsidó” szó/fogalom komplikált jelentései, kontextusa, asszociációi és használata kapcsán kijelenti: „Auschwitz óta az a szó, hogy »zsidó«, véresen és égetten hever a porban. Többé nem lehet egy szó a többi közül. Nem érintheti más, csak aki maga vallja magát zsidónak, és akit természetesen éppúgy megillet minden emberi jog, mint mindenki más. [...] Eszünk ágában sincs azt gondolni, hogy zsidókkal kapcsolatos kérdésekről ezután csak zsidó gondolkozhat. De azt igenis állítjuk, hogy ezekről a kérdésekről többé nem szólhatunk a kívülálló helyzetéből, mert ilyen helyzet nincs. [...] Nem tehetünk úgy, mintha nem tudnánk, hogy más zsidónak lenni és más zsidónak minősülni. Az egyik oldalon Mózes áll, a másikon dr. Mengele. Zsidónak vallani magunkat nem azt jelenti, hogy zsidóvá kell lennünk, vagy filozemitává, hanem annak fölismerését, hogy világunkban az ember mint olyan *potenciális zsidó*. Bármelyikünk ébredhet arra, hogy mától fogva nincs rá vadászati tilalom. E tárgykörben a tisztesség tehát csak belülről szólhat, érintettként, tudva – ez a legkevesebb –, hogy milyen mély a kút, melybe belenéz. S hogy az ő itt mindig azt is jelenti: én. Nincs itt mit kibeszélni, újragondolni, átszabni”.⁵⁵

Orbán Ottó Csoórral kapcsolatban az alábbiaképpen „von mérleget”. Egyrészt Csoóri teljes (odáig elkészült) életművének beható ismerete, másrészt a mélyreható személyes ismeret közös halmazára támaszkodó meggyőződéssel jelenti ki: „Csoóri Sándor *természetesen* nem antiszemita”.⁵⁶ Orbán, ezen írásában (gondolatmeneteire, érveléseire általában is jellemző módon) hangsúlyozottan törekszik rá, hogy lehetőleg több perspektívából és ne elhamarkodottan, elsődleges érzelmi felindulásától vezérelve ítélkezzen. Csoóri írása esetében nem relativizálja a *Nappali holdban* leírtak többszörösen problémás voltát, ezzel egyidőben viszont méltányosságra, arányosságra törekszik, nem eltagadva Csoóri munkásságának, életművének és általában vett teljesítményének érdemeit sem. „Ne legyintsünk rá arra, amire nem lehet rálegyinteni, hogy Csoóri esszéjének két bekezdése a szerző szándékától függetlenül sokakon mély sebet ütött; de ne is ülünk föl egy jó messzire látszó, magas lóra, lándzsánkat rázva, hogy szemet szemért, fogat fogért! Annál is kevésbé, minthogy itt nem egy törzsi háborúról van szó, hanem jóval többről; nem két bekezdésről, hanem az írás egészéről, Csoóri érvelési módjáról, egész érvrendszeréről. Tágabbra vonva a kört: mindannyiunk magyarságképéről”⁵⁷ – írja.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo., 24–25. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁶ Uo., 25. (Kiemelés tőlem – Ny. G. Á.)

⁵⁷ Uo.

Írása konklúziójában némiképp pátoszos idealizmussal *párbeszédre*, együttműködésre és együtt gondolkodásra szólítva tesz javaslatot egy olyan kooperatív szemléletre, melyben osztozva, elképzelése szerint, Csoóri Sándor (általa vélelmezett) nézetei, gondolkodásmódja, szemlélete (melynek *egészére* nézvést tehát nem tartja reprezentatívnak a *Nappali hold* inkriminált részeiben megfogalmazottakat) is inkorporálhatónak bizonyulhatna: „Nem épp eddigi életműve kötelezi-e Csoórit arra, hogy kimondja a magyar költészet soron következő, hagyományos, örült »mégis«-ét; hogy hát akkor szedjük össze magunkat, és tegyük helyettük, ami tőlünk telik? Együtt, mert másképp nem megy. Jól semmiképp sem – csak egy olyan, a mainál higgadtabb és a maga minden árnyalatát becsülni tudó társadalomban, melynek demokrácia iránti igénye nem merül ki abban, hogy egymást hörögve gyilkoló csoportjai egymást kölcsönösen *tisztelt uraimnak* szólítsák. Nem hiszem, hogy ne találhatnánk meg egymás kezét. Ép eszünkkel világítva a sötétben, amíg újból elő nem bukkan a nap.”⁵⁸

Mint a fentiekből is kitetszik, Orbán Ottó a Csoóri-írásra adott reakciójában sem foglalkozik (közvetlen direktséggel adresszáva azt) magával a népi–urbánus ellentéttel. Ennek oka nem csupán a témától való relatív „távolságtartása”, hanem, úgy vélem, az, hogy az általa egyébként sem részletes kifejtésre méltóként számontartott téma jelentőségében eltörlül antiszemitizmus, „magyarság”, „zsidóság” és az ezekhez kapcsolódó, vonatkozó kérdések és problémakörök súlyossága mellett.

Egyszersmind, meggyőződésem szerint, mindazon szemléleti szempontok és érvelésminták, elvi maximák, melyeket Orbán Ottó a *Napfogyatkozásban* lefektet, a népi–urbánus ellentétre is vonatkoztathatóak. Különösen annak fényében, hogy bár Orbán direkt konkrétsággal nem tér ki a kérdésre, ahogy Csoórinál is elválaszthatatlan gondolatmenete más pontjaitól e probléma, úgy az Orbán-esszében is (bár Orbánéban inkább univerzalitás–provincialitás oppozícióinak fénytörésében) mindig lényeges hangsúllyal jelenik meg a problémakör: „Arany vagy Ady? Életkorunk vagy alkatunk még föltétetheti velünk e kérdést, de eszünkkel akkor is tudnunk kell, hogy a magyar költészet bármelyikőjük nélkül sántítana.”⁵⁹

A Csoórival mint a személyes ismerőssel, alkotótárral és (ezektől szintén elválaszthatatlanul) egyszersmind a „népi” tábor vezető alakjával való nyílt konfrontációvállalás azonban a későbbiekben (mint az látható is lesz) olyan belső határátlépési gesztusnak bizonyult Orbán gondolkodásrendszerében, mely költészetét is érintő, tematikus változásokban is regisztrálható következményekkel járt.

„*van fontosabb is, mint a véleménykülönbség?*”

A korábban emlegetett csalódásélmény, az Orbán utólagos megítélésében már naivként megítélt szándék (a népi–urbánus ellentét felszámolásáé) illuzórikusnak bizonyulása Orbán Ottó két rendszerváltás után keletkezett versének kontextusába is beépül (több-kevesebb direktséggel), méghozzá e műveket egymás után (egyazon évben)

⁵⁸ Uo., 27.

⁵⁹ Uo., 18.

megjelent két verseskötetbe foglalva. Az 1992-ben előbb megjelent *Egyik oldaláról a másikra fordul; él* kötetben találjuk a direktebb-konkrétabb verses reakciót,⁶⁰ mely kontextuálisan kapcsolatba hozható Orbán „belépésével” (tehát: a *Napfogyatkozás* esszé közzétevésével) a népi–urbánus ellentét újrafellángolása kapcsán kialakult társadalmi párbeszéd szimbolikus terébe. A már címében is részben állást foglaló – a téma kisszerűségét hangsúlyozó – vers (*Urbánusok, népiesek; kinek a csontjai ezek?*) kötetbeli kontextusa is igencsak beszédes. Közvetlenül előtte a pártoskodás, (világ- és bel)politikai csatározások jelenségét (univerzális távlatból: „egy csillagközi jármű ablakából”) kisszerűnek láttató („falusi tömegverekedésként” leíró) mű (*Az idegen szemével*) olvasható (melynek lesújtó látletét Orbán, erőteljes gesztussal élve, Kelet-Közép-Európa specifikus jellemzőjeként pontosítja-módosítja). Közvetlenül utána pedig, szintén hangsúlyos gesztussal, egy Csoórinak szentelt vers (*Egy barátsággra*) következik.

Mindezek kontextusa többletjelentéssel ruházza fel az „urbánusok, népiesek” problematikájáról való megszólalás, Orbán költészetében odáig jóformán előzmény nélkülinek tekinthető tematizálás gesztusát. Ez által ugyanis Orbán szerkesztési megoldása lehetővé teszi (mi több, fogalmazhatunk úgy is, hogy *sugalmazza*) azt az interpretációt, melynek keretei közt a népi–urbánus ellentét is odaérthető „az emberfaj hő vérenek e helyi lobbanásai” közé, melyeket „a Kelet-Közép-Európa címszó takart s takar”, tehát egy tágabb értelmezési tartományban vett, lehetséges szemléletet is felkínál, miközben az *Egy barátsággra* közvetlenül utána való elhelyezésével egyben konkretizálja-szűkíti is a lehetséges értelmezések körét, viszonylagos nyíltsággal kapcsolva Csoóri Sándornak egyszerre személyével és hírhedt esszéjében képviselt nézeteivel kapcsolatban kialakult (eddigre) ambivalenssé vált viszonyát is a kérdéskörhöz.

Az *Urbánusok, népiesek...* felütésében Orbán (összhangban korábbi, e kérdéskört tematizáló megnyilvánulásaival) elsődlegesen az abszurditás jelenségét emeli ki: „A magyarsághoz tárgyilagos képzelőerő kell.” E „tárgyilagos képzelőerő”, tehát „a magyarságra” jellemzőként beállított, bizonyos vonások felfogásához szükséges kritérium azért szükséges, mert („a Sorsistennő” tevékenysége folytán) „csak szálldos, ami szilárd lényegünk lehetne, a sokféleség”. Orbán verses argumentációinak a sokszínűség-sokféleség igenlése és propagálása általánosságban is visszatérő, lényeges eleme, egyszersmind a népi–urbánus probléma kapcsán is alapvető attitűdjeként tételődik: e megosztottságot éppen azért láttatva értelmetlen, botor és felesleges ellentétképezés gyanánt, mivel a vélt vagy valós „népi(es)” és „urbánus” világszemléleti,

⁶⁰ „Reakcióról” beszélve fontos distinkciót kell tennem: a kötetből kiemelt három vers közül, datálásuk alapján, pusztán az *Egy barátsággra* keletkezett a *Nappali hold* közzétételével azonos évben, 1990-ben, a másik két vers, tehát az *Urbánusok, népiesek...* is az azt megelőző évben, 1989-ben, tehát nyilvánvalóan nem Csoóri akkor még meg sem jelent esszéjének hatására íródott. Azért említek e helyütt mégis *reakciót*, mert az 1992-ben, tehát nem csupán a *Nappali hold*, hanem immáron a *Napfogyatkozás* közzérése után megjelent kötetek belső szerkezetében való elhelyezés gesztusa, tehát a kötet szerkesztés, a versek elrendezésének speciális kontextusa (e versek laza szekvenciaként való egymás mellé helyezése) viszont már egyértelműen reakció-, reagálásértékű és az alkotó részéről tudatosként regisztrálható szándékot jelent.

kulturális és (szűkebb értelemben) irodalmi jegyek és jellemzők különbözőségének meglétét Orbán üdvözlendő, mivel hogy: egyaránt értékes jellemzőkként, nem pedig egymással versengő (versengésre kielezett), kizáró narratívák alapjaként szemléli. A versszöveg (címe után) először az imént idézettre következő sorában konkretizálja, miféle sokféleség lényeggé válása helyetti „szálldosásának” problémájáról szól direktbben. Az egyik oldalt szimbolikus jelölőjeként népi hangszerrel („ütőgardon”), a másikat (némiképp meghökkenítő választással – figyelembe véve Orbán rendszeresen és vehemensen deklarált averzióit az így jellemzett szellemi irányzat[ok]kal szemben) pedig „a német műszavait suvickoló filozófiá”-val megjelenítve. Ebben a kontextusban azonban (s ez igen ritka eset Orbán verseiben) a „német műszavakkal” operáló filozófia nem ellenséges (noha a semleges tárgyilagossággal megjelenített „népi” jelölővel szemben karikírozva ábrázolt) szellemi közegként jelenik meg. A kettő közötti különbség organikus és művi, egyszerű(bb) és bonyolult(abb) minőségeknek a kultúrában betöltött szerepét egyaránt elfogadó és egyenlő fontosságúként hangsúlyozó összevetésében nyilvánul meg. A sokféleség tagadása ugyanis, állítja a vers, csakis elkerülhetetlen (ebben a kontextusban: kultúraromboló, -csonkoló) értékvesztéssel járhat együtt. Ennek szemléltetéséhez Orbán Bartók alakját (illetve életművének, kulturális hatásának) kétféle, sarkító (mivel hogy: kisajátító), s így egyaránt elégtelen lehetséges értelmezését hozza fel példa gyanánt: „a mocskos polgárháború” (tehát a népi és urbánus közötti választás kikényszerítése, erőltetése) „Bartókból hátizsákos népzenezt csinál vagy töketlen modernet”. Mindkétféle kisajátítás (melyek esetében Orbán ismételten semleges minősítéssel jellemzi „hátizsákosként” a „népi” verziót, miközben ismételten gúnyos-kifigurázó stílusértékkel „töketlenként” a „modern”, tehát urbánus lehetőséget) a művészi teljesítmény, a kulturális érték csonkulásához-csonkításához, tehát meghamisításához és rombolásához vezet a vers logikai levezetésében. Ennek oka pedig, hogy mindkét lehetséges esetben egy szándékosan leszűkítő-kizáró kulturális identitáskonstrukcióba való beleerőltetés, amit meghagyni enged egy „szabad” és „teljes” életmű egészéből, nem más, mint „a géniuszból a felét, hogy zsebbe férjen...” Orbán e kétosztatúságot, választási kényszert „népi” és „modern” minőségei közt, patológiás súlyosságú pszichés kondícióként jellemzi, „katonán” mániaként és „skizofrén” hasadtságként. Mindeközben e minőségek (együttes és egyenlő fontosságúként megítélt) meglétét olyan magától értetődő, természetes jelenségeként mutatja be, mint amilyen az egészséges emberi test anatómiája. *Választani* ezen lehetséges értéknarratívák között pedig olyan felesleges és vérfagyasztóan morbid, abszurd értelmetlenségű képzetnek tűnik föl a vers értelmezésében, mintha az embernek (miközben égi a háza) két karja között kéne választania.

E versszituáció, az értelmetlen választásnál fontosabb közös vonások, az egymással (értelmetlenül) versengő identitásnarratívák kultúrharacánál előbbre való együttlétezés fontosságának hangsúlyozása a Csoórihoz írt vers gondolati kiindulópontja is. Orbán, régi barátjához szólva, éppen azt emeli ki három évtizedes ismeretségük történetéből leszűrt, lényeges belátásként, hogy „van fontosabb is, mint a véleménykülönbség”. A vers, Csoóri és Orbán alakjainak összevetésében, ezúttal is a sorsközösség élményét, a hangsúlyozott különb(öző)ségek mellett is fellelhető párhuzamossá-

gok, rokon vonások és tapasztalatok (relatív) közösségképző erejét hangsúlyozza ki („minden mozdulatunkból süt a háború és a sebzett szegénység”). Egyben Orbán (egyéni és, ezzel párhuzamosan, gyakran közösségi-generációs absztrakciós szintre is kiterjesztett)⁶¹ ifúságnarratíváinak jellemző tapasztalatát jeleníti meg a vers zárlatában: a „szép reményű”, ifjú és naiv („loboncos”), „helyi lángész” csalódás-, kudarc-, illetve kiábrándulásélményét. E negatív élmény akár a címben is kiemelt barátsággal kapcsolatos, keserű tapasztalatnak, akár a két barátot egyaránt a soraiban tudó Belvárosi Asztaltársaság különféle kulturális megosztottságokon felülemelkedni, azokat felszámolni törekvő ambíciójának – akár e két értelmiségi sorsának és egymáshoz való viszonyának fénytörésében is megfigyelhető – sikerületlenségével is kapcsolatba hozható: „zöld dzsungel és kolibrifütyt helyett kopár szikföld, sívó homok”.

⁶¹ Akárcsak *Az alvó vulkán* számos versében. A kötet számos darabja és koncepciója elemzéséért lásd NYERGES Gábor Ádám, „Jó vicc. Az életünk múlik rajta”. *Orbán Ottó verses pályareflexiói az Alvó vulkán című kötetben*, Prae 2018/4., 117–135.

Diametrális ellentétek versus árnyalt „szellemi térkép-vázlat”

A múlt század eleji irodalmi modernség elbeszélhetőségének néhány aspektusáról¹

Lengyel Imre Zsolt tanulmánya összetett képet nyújt a 19–20. század fordulójának irodalmi diskurzusában újságírás, közönség és irodalom bonyolult – átalakulóban lévő, sőt krízishelyzeteket teremtő – viszonyrendszeréről, melyet elsődlegesen a piacosodással is kapcsolatos hazai dilemmák kontextusában, irodalmi diszkussziók és viták fényében tárgyal.² Tanulmányának nem titkolt szándéka, hogy árnyalja azt az öröklött, olykor felületes tézisrendszert, melynek értelmében e viszonyrendszer a „haladónak”, polgárinak vagy prokapitalistának tekintett „modernség”, illetve az antiliberálisként és antikapitalistaként felfogott „nemzeti konzervativizmus” szembenállásában, korabeli ütközésében lenne csak leírható. A szembenállás szervezte narratíva valóban megkerülhetetlennek látszik a korszak szellemi térkép-vázlataiban,³ kizárólagosnak azonban semmiképp sem tarthatjuk. A szerző első mondataiban maga jelöli ki írása tulajdonképpeni célját: „ahhoz a kérdéshez kívánok hozzászólni, hogyan lenne érdemes a 19. és 20. század fordulójának irodalomtörténetét elbeszél- ni.” Tanulmánya konklúziójában pedig ekképpen összegez: nem modernség és pre- vagy antimodernség diametrális ellentéte mentén, hanem „a tágabb értelemben vett modernség” – mint összetett folyamat – „inherens ellentmondásainak egyre fokozódó (és egyre több zavart és feszültséget okozó és egyre kreatívabb vagy kétségbeesettebb feloldási kísérletekhez vezető) kiéleződésére figyelve látszik termékeny módon elbeszélhetőnek”. A szerző tehát helyesen óva int e diametrális ellentétek kritika

¹ A dolgozat a *Homogenizáció, diametrális ellentétek vagy árnyalt „szellemi térkép-vázlat”* című tanulmány rövidített, átdolgozott változata. (Megjelent: *Műfordítás és más extrém sportok. Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi – MAJOR Ágnes – SZÉNÁSI Zoltán, Reciti, Budapest, 2022, 53–72.)

² LENGYEL Imre Zsolt, *Újságírás, közönség, irodalom. Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa a piacosodással kapcsolatos dilemmák kontextusában*, It 2022/1., 15–36.

³ Zuboly (Bányai Elemér) kifejezése. Vö. ZUBOLY, *Előszó = A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Révai és Salamon, Budapest, 1909, 2.

nélküli átvételétől, ugyanakkor számonkér olyan koncepcionális tételeket, melyekről úgy véli, egy készülőfélben levő új akadémiai irodalomtörténet sajátja lesz vagy lehet, s amely így az említett (világnézeteket ütköztető?) ellenpólusokat éltetné csak tovább, csekélyebb figyelmet fordítva az egyéb tényezőkre, köztük a piacosság bizonyult és gyakorlati viszonyrendszerére. Ebbéli igyekezetében sajnálatosan félrelvassa egyik tanulmányom⁴ néhány passzusát.⁵ A tőlem idézett mondatok ugyanis éppen nem arról szólnak, mint amit ő összességében tulajdonít nekik, s legalább annyira erősíthetik argumentációját, mint amennyire óhatatlanul figyelmeztetnek szellemi, világnézeti pólusok végső eltávolodására a vizsgált periódusban.⁶ Nézzük mindezt kicsit távolabbról.

Mind a *Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachjával* foglalkozó, a szövegkiadást kísérő, említett tanulmányom, mind más, a korszakkal foglalkozó írásaim alapvetésként rögzítették, hogy az irodalmi és művészeti modernség egy összetett, „többarcú, több irányból összeérő és mozaikszerűen összeálló jelenség”, melynek nem szabad egyetlen homogén tömbként megjelenítenie a mai értekezők előtt. Az ominózus évkönyv megjelenésének évében egy korábban is érlelődő, ha tetszik „egyre fokozódó”, kardinális polémia „elvadult”.⁷ E csúcspontjához érkező vitasorozat különböző intenciójú törekvéseit, egybemosódó szólalmait magam kritikusan idéztem, ám ez nem zárja ki azt a tényt, hogy az említett évkönyv egy meglehetősen harsány és felületes homogenizáció utólagos lenyomatát adta. A kötethez 1908 karácsonyán írt szerkesztői bevezetőben Bányai Elemér nem véletlenül hangsúlyozta ugyanis, hogy „az irodalomban a modernség körül dul az öldöklés”. Ő maga akarta árnyalni az

⁴ BOKA László, „Szellemi erupció” – és hadi készülődések... A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja = A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum, Budapest, 2016, 17–43. (Reprint kiadás)

⁵ Lengyel szerint „a tanulmány szerzője ezt a szembenállást a korabeli szituáció egyetlen releváns szervezőelveként kezeli.” LENGYEL, I. m., 26. Csakhogy jómagam eleve csupán egyetlen bő félvérről beszéltem, s nem az előző évtizedek egészéről, ugyanakkor az ehhez hasonlatos homogenizációknak a felüleltségét kárhoztattam. Tanulmányom 2018-as, kötetbe foglalt közlésekor, illetve annak bevezetőjében pedig még inkább ezt hangsúlyoztam. Vagyis a modernnek, az újítók, a „fiatalok” korabeli sokszínű törekvéseinek, egyéni és csoportos ellentéteiknek, belső törésvonalaiknak az utólagosan egybemosó tendenciáira figyelmeztettem, de ugyanígy a tradicionalistának és konzervatív értékeltő kritikának (és indokainak) az árnyatlan bemutatását is helytelennek mondtam. Egyetlen érvényes vagy kizárólagos szervezőelvről pedig a korabeli viszonyok leírhatóságát illetően az idézett tanulmányom szót sem ejtett. Sőt, „leegyszerűsítő képletek”-ről, illetve „az irodalmi értékektől meglehetősen távol eső” ellentétpárokról beszéltem. Bővebben lásd itt: BOKA László, *Peremek és középpontok. Tanulmányok a 20. század első felének magyar irodalmáról*, Balassi, Budapest, 2018, 7–10.

⁶ Az 1908-as esztendő második fele kiemelt jelentőségű a modern irodalom hazai térhódítási folyamatában, intézményesülési fázisai és vitapozíciói megszilárdításában. A modern poéták csoportos, generációs jelentkezése ekkortól – közvetlenül vagy közvetett módon – javarészt politikai vélemények kereszttüzébe került. Ezért írtam, hogy 1908 ősze végső, „igazi fordulópontot jelentett korábbi és későbbi, elmúlt és elkövetkezendő viszonyában, eltérő irodalomszemléletek addig többnyire csak latens versengésében, mi több, olvasói táborok és szerkesztőségi holdudvarok értékelveinek a megfogalmazásában, kikristályosodásában”. BOKA, „Szellemi erupció”, 17.

⁷ N. Pál József kifejezése. Lásd N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos esztétorténeti pozíció természete és következményei*, University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs 2008, 163. (Spectrum Hungarologicum 1.)

„ágyúk zenéjében” „megindult ütközet” ellenére a túlzó, a moderneket megbélyegző hangokat. Ebben az előszóban mindazonáltal Zuboly egyáltalán nem említett piacosodási szempontokat, annál inkább beszélt „a mai társadalmi és irodalmi világnézet háborús mozgalmainak kétféle visszatükrözéséről”.⁸ Az *Almanach* egy, a politikai hangok által is generált, épp „kettészakadó” irodalmi mezőt diagnosztizált, „szembenálló irányzatok” feszültségeire mutatott rá, amelyek átmeneteire, finomhangolt részeire, előzményeire és/vagy idővel változó intencióira, esetleges belátásaira (nem beszélve a legkülönbözőbb csoportos szándékok mögött az egyéni alkotói útkeresésekre) a korabeli „csatazaj” okán nagyon sokan később sem mutatkoztak kellően fogékonynak.

Nincs vitám alapvetően Lengyel Imre Zsolttal, aki hozzám hasonlóan azt állítja: a modernnek felületesen összemossott tábora(i) s a nemzeti tradicionalizmust, illetve a konzervatív irodalomszemléletet védelmezők szintén messze nem egységes fórumainak erőltetett szembeállítását nem mindig teszi produktívá a korabeli viszonyok hiteles átlátását, mából történő leírhatóságát főként – teszem hozzá én – az 1908 előtti bő két évtizedet tekintve. A mitizáló narratívák nem csupán az „ellentábor”, vagyis az akkori nyilvánvaló konzervatív többség vagy az általuk támogatott, netán a saját értékrendjükben még megtűrtnek, elfogadhatónak mondott „fiatal” szerzők szerepéről való tudomást-nem-szerzést, negligálást táplálta évtizedekkel később is, így a marxista irodalomszemléletben, hanem mert e szemlélet a Nyugattal párhuzamosan induló új, modern kezdeményezések kérdéskörét is csupán „a lábjegyzet körébe” utalta – jegyzi meg Gintli Tibor.⁹ Legutóbb Kappanyos András tért ki arra, hogy a diszkurzusformációk, amelyek mentén látszólag (de csak látszólag!) változatlan és továbbélő diametrális ellentétek feszülnek, „maguk sem aktorok, mintsem inkább olyan közegek, amelyek gyakran vegyülnek, hibridizálódnak”.¹⁰ Modernség és konzervativizmus tágabb összefüggésrendszerében mindez az *elbeszélhetőség* felől kap igazi tétet. Az alábbiakban ezért amellet igyekszem csupán érvelni, hogy miért s mennyiben lehet jogos, illetve hol árnyalendő mindaz, amit Kappanyos a (Lengyel által is emlegetett) koncepciótanulmányában megfogalmazott,¹¹ illetve további argumentációkkal szolgálni ahhoz, hogy az elkerülendő homogenizációs szólamokon és diametrális ellentéteken túl, az 1908 ősztől 1909 végéig terjedő hónapok miért jelentettek többszörös fordulópontot elmúlt és elkövetkezendő viszonyában.

Az általam különösen jelentősnek tartott két esztendő cezúra-jellege mellett fontos azt is hangsúlyozni, hogy a korabeli irodalmi mező jelenségeinek hiteles vizsgálatakor, tehát a század eleji irodalmi modernség megragadhatósága és árnyalt tárgyalása esetében legalább hét szempont egyidejű figyelembevételére van szükség. Ezekben nyilvánvalóan a sokszínű és eltérő irodalomeszmények és alkotói gyakorlatok ténye

⁸ ZUBOLY, *Előszó*, 2.

⁹ GINTLI Tibor, *A 20. század első felének magyar irodalma = Magyar irodalom*, főszerk. Uő., Akadémiai, Budapest, 2010, 641.

¹⁰ KAPPANYOS András, *Kartográfiai módszer az irodalomtörténetben*, *Literatura* 2022/2., 195–204.

¹¹ Lásd KAPPANYOS András, *A modernség változatai. Koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz*, ItK, 2019/1., 9.

mellett a különböző világnézetek és ideológiai álláspontok; a generációs szemléleti különbségek; a korszak aktuális intézményesülési folyamatai és a megváltozó intézményesség-koncepciók; az egyes „táborokon belüli” rivalizálás avagy együttműködés kérdésköre; valamint a centrum–periféria, tehát a főváros–vidék szembeállítás; továbbá piaci, gazdasági és terjesztési faktorok együttes jelenlétével kell számolni. Ez a hét szempont természetesen egymással szervesen összefügg, élesen szétválasztani lehetetlen lenne őket, minthogy ezekben az irodalmi siker és divat, a propaganda és ellenpropaganda bonyolult kérdéskörei is meghúzódnak, akárcsak az önmenedzselés vagy a korlátozás, a cenzúra aspektusai, melyek a kulturális és irodalmi emlékezeten végzett „munkát” is fedik.

Úgy sejtem, Kappanyos a hazai modernitás térnyerésében egyszerre feltételezte a 19. századi piaci, infrastrukturális keretek továbbélését, s ebben a modernség intézményes(ülő) térnyerését, fokozatos beilleszkedését e gazdasági sémába, ugyanakkor a szerves folyamatszerűség mellett kétségkívül a radikálisabb világnézeti különbségek és érdeksérelmek ügyeit is tematizálta, kiemelve, hogy „a századvégre akadémizmusra csontosodott nemzeti konzervativizmus” mintegy önmaga ellen dolgozott. „Halálos ellenséget látott a modern irodalomban, és ellenállásával járult hozzá a kialakulásához.”¹² Ha a kialakuláshoz magához nem is, annak intézményes felléptéhez, vagyis a kirekesztések okán kényszerűen elkülönülő saját fórumok megalakításához, a hosszú távú stratégia kialakításában s fokozatos térnyerési folyamataiban pedig saját olvasói bázisának a megteremtéséhez bizonyosan. A kialakulásnak számos más, társadalmi s egyéb tényezői voltak, de a fogalmazás itt legfeljebb árnyalendő, semmiképp sem elvetendő.¹³

Fontos újfent hangsúlyozni, hogy a „moderneket elleni agitáció” (a nem egy ízben kormányzati támogatással is zajló ellenpropaganda) hazai viszonylatokban 1908 előtt még viszonylag „takaréklángon égett”.¹⁴ 1908–1909 fordulóján viszont egy addigra elodázhatatlanná váló poétikai, szellemi és piaci kód- illetve paradigmaváltás összetett folyamataiban a harci retorikák kerültek túlsúlyba. Döntő változást e téren semmiképp sem a Nyugat megjelenése, mintsem inkább *A Holnap* első antológiája (és 1908 őszén a mögötte megalakuló új Irodalmi Társaság fellépése) hozott. Az említett év szeptemberétől rendszeressé vált a gúnyos, élcelődő, majd egyre erőteljesebben elutasító, sőt gyűlölködő hangnem a hivatalos, kormányzati napilapok és a konzervatív irodalmi fórumok hasábjain, ami egy (újabb) csoportos fellépésnek (a fővárosi mellett immár egy vidéki fórum megjelenésének), vagyis az intézményesülő modern irodalomnak szólt. Ezek révén a nemzeti konzervativizmus legtöbb szószólója – hosszú távon legalábbis – valóban önmaga ellen dolgozott.

¹² Uo.

¹³ Mindezt – egyelőre – számonkérni már csak azért sem lenne produktív, mert egy koncepciótanulmány értelemszerűen nem láthat még rá a végeredményre, csupán kijelölni kíván vizsgálati pontokat adott korszakhatárokon belül, amelyekről viszont, ha a helyzet megkívánja, menet közben természetesen el is térhet: a vizsgálódási kör kiterjedtségén, arányain éppúgy lehetséges állítani, mint annak fókuszán, élességén.

¹⁴ Vö. N. PÁL, *I. m.* 161.

Az elutasítás egyik legfőbb mértékegysége sokáig Ady provokatívnak minősíthető költészete és publicisztikája volt, amiért az „adyzmus” legalább 1904-től datálható vádja, benne kiemelten az érthetetlen, beteges, magyartalan jelzőkkel a közbeszéd szintjén, 1908-at követően (a csoportos fellépés következtében) kiterjesztődött – a költő ifjabb társai legnagyobb ellenkezésére – egy teljes generációra. A lejárata az epigonság igaztalan tételeivel is bővült ekkortól. A korábban leginkább csak „ködösnek”, érthetetlennek nevezett Ady mellé sorolt poéták a nyelvi kódváltás látványos igénybejelentésén túl 1908 őszétől nemzedékszerűen is kitagadottakká váltak, idegen minták követőiként lettek megbélyegezve.¹⁵ A nyers ellenállás és a kiátkozás, „a megismeréstől is tartózkodó kerek tagadás”¹⁶ jellemezte *A Holnap* fogadtatását is. 1908 őszétől országos támadás indult ellenük, Rákosi Jenő 1908 decemberében közölt többkolumnás elítélő cikkében pedig az új tömörülés kapcsán egyenesen „erkölcsi, szellemi és művészi kórság”-ról beszélt. Érvei aligha irodalomesztétikaiak voltak. A fiatal poéta – jellemzése szerint – „mind lenézi [saját] hazáját és faját”, sőt, véleménye szerint merengő tekintetük¹⁷ is (az antológiában közölt, Rákosi szerint „kellemetlen és affektált” miniatűrrajzok, „kompromittáló” bemutatásuk alapján) fáradt, sápadt, kimerült, dekadens tekintetek, „mintha [mind] nyitott szemmel aludnék vagy az álom birkóznék vele s már-már leteperi”. E felvezetés után Rákosi kitért arra, hogy verseik pedig továbbra is érthetetlenek, sőt, az azok elé írt prózai bevezetők (a szerkesztő Antal Sándor révén) mindegyike is érthetetlen, így egyáltalán nem a jövőt képviselik ők, csak a Ma elfajzottjai, összességében pedig így jellemezhetők: „mintha mind Petőfi *Őrültjéből* inspirálták volna magukat.”¹⁸

Dutka Ákos már Rákosi decemberi sommás ítéletét megelőzően, az 1908 szeptembere óta folyamatosan duzzadó ellenpropagandát látva írta le, hogy az új poéták olyan „tehetségek, akiket érkezésük idején egyenkint örömmel fogadott a magyar irodalom. De mikor egy gárdába tömörülve az új idők érkezését dokumentálták, fegyverbe szállott ellenük a tekintélyek egész csapatja. Ma tehát komoly és őszinte esztétikai értékelésről szó sem lehet.”¹⁹ Öregek és fiatalok, konzervatívok és modernnek ekkortól mesterségesen mélyített szakadékaira, de részben ekkor alakuló érdekszférákra, kampányok és ellenkampányok összetett helyzetére is figyelmeztető példa lehet, hogy a viták előtt (1908 nyarán) maga az Új Idők is szemelvényeket közölt

¹⁵ Például: „Szó, ami szó, ezek a mi fiatal magyar uraink francia növendékek. Ott van, Párisban ilyen irodalom.” RÁKOSI Jenő, *A Holnap*, Budapesti Hírlap 1908. december 20., 2–3., illetve: RÁKOSI Jenő, *Holnaposokról és modernekről = Almanach 1909*, 163–169.

¹⁶ Horváth János kifejezése. Véleménye szerint nem az egyes művek „irodalmi és politikai értelmének szétkülönítése; ízlésbeli és stílusbeli újdonságának ingerültség nélküli meghatározása” történt, „hanem a legrosszabb, [...] a megismeréstől is tartózkodó kerek tagadás. [...] Eleve az volt, hogy amit Adyék csinálnak, egyrészt hóbort, másfelől gonosz elfajultság, de az irodalomtörténetnek semmi köze hozzá.” Vö. HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, Budapest, 1910.

¹⁷ *A Holnap* első kötetében Honti Nándor művészi litográfiái vezették fel a költőket bemutató prózai portrékat. A litográfiák sorában a teljesen ismeretlen Babits esetében (ismertebb fénykép híján) fekete madarak szerepeltek, a többieknél valós fotográfiákat alakított litográfiákká a művész. Az eredeti litográfiákat ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.

¹⁸ RÁKOSI, *A Holnap*, 3.

¹⁹ DUTKA Ákos, *A Holnap = Almanach 1909*, 119.

a nagyváradi „készülő antológiából” – melyet a Singer és Wolfner bizományában terjesztettek! –, mint ahogyan annak szerzőit (többek közt Dutka Ákost, Juhász Gyulát) rendszeresen közölték ma konzervatívnak mondott lapok már az 1908-at megelőző években is. Rákosi láthatóan egy teljes generációról akart ítéletet mondani. Oda sorolta *A Holnap* költőihöz Oláh Gábort is, mondván, ő is fiatal titán, aki „a *holnapot* munkálja.” Oláh nyilvános válaszában aztán nem győzött magyarázkodni, s e visszás ítélet alól kibújni, magát határozottan nem a holnaposokhoz sorolni, azok vélt céljaiktól, vallott értékeiktől pedig távolságot tartani. (Ez bőszítette csak igazán Juhászékot, akik előzőleg meghívták Oláh Gábort is, Kosztolányit is az antológiában szerepeltetendő poéták körébe.)

Arra, hogy a tekintély és az irodalmi autoritás milyen széles olvasói bázist jelentett a tárgyalt korszakban, s mindez milyen fokon jelentett elsődleges ízlésorientációt és befolyásolást, most csak egyetlen példával élnek, rögtön az említett Rákosi-cikket követően, a Bácskai Napló 1908. december 25-i lapszámából. Ebben Mamusich József anélkül, hogy bármit is tudott volna a Nagyváradon megalakult új irodalmi csoportosulásról vagy annak céljairól, nem csupán átvette Rákosi legfőbb argumentumait, hanem meg is toldotta azokat. Hasonló hangnemű és színvonalú cikkeket tucatjával lehetne idézni a kor országos vagy helyi napilapjaiból, melyek az élclapokhoz hasonlóan úgy mondtak sommás véleményt vagy gúnyolódtak az egyes alkotók személyén, elvein vagy ismerni vélt életvitelükön, hogy kritikájuk tulajdonképpeni tárgyát, magukat a költeményeket kézbe se vették. A megbélyegzések és az erkölcsi kioktatás hangjai mellett a homogenizáló szólalmok miatt is érdemes idézni (a karácsonyra időzített) cikk zárlatát:

Modernek! A ti lényetek nem isteni, a ti lelketek nem költői lélek. A ti énekléstek ordítás, a ti dalolástok üvöltés. És amint ti megvetitek mindazt, ami nekünk szép és nemes, ami előttünk szent, azonképpen megvetünk mi titeket.²⁰

A nyilvánvalóan eltérő kulturális-poétikai paradigmákon és költészeti orientációkon túl e sorok révén könnyedén belátható az is, hogy az irodalmi tekintélyek sommás véleményét szinte azonnal átvette a korban számos vidéki orgánus, legfőképp azok, amelyek társadalmi felforgató erőt vagy az erkölcsi züllés veszélyét akarták belelátni a fiatal(abb) poéták csoportos megnyilatkozásaiba. A Budapesti Hírlap főszerkesztőjének verdiktjeit (s mellette Beöthynek, Apponyinak s más közéleti tekintélyeknek, illetve irodalmi társaságok szószólóinak a véleményét, Kenedi Gézának, Szabolcska Mihálynak, Bársony Istvánnak, a Göröcsöni Dénes álnéven az Alkotmány és a Katolikus Szemle hasábjain író Friedreich Istvánnak fulmináns cikkei, vagy a nagyváradi Tiszántúl katolikus lap moderneket rendszeresen ostorozó írásait) készpénznek vette saját olvasótáboruk. Schöpflin Aladár nem véletlenül írta 1908 forrongó őszének-telének ilyen és hasonló írásait látva,²¹ hogy egy olyan időszakban, amikor közönség

²⁰ MAMUSICH József, *A modern költők*, Bácskai Napló 1908. december 25., 2.

²¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar író*, Nyugat 1908. november 1., 310–315., illetve: SCHÖPFLIN Aladár, *Öregek és fiatalok = Almanach* 1909, 172–179.

és irodalom eleve szétválni látszott, s minden literátus ember ezen a válsághelyzeten siránkozott, „az előkelő irodalmi stallumokból mennydörgő előkelőségek” beláthatnák, hogy az „élő irodalom” hibáinak szerkezeti okai vannak. E szerkezeti okok részben a Lengyel által is említett megváltozott (piaci krízisbe került) viszonyrendszerre hívják föl a figyelmet, de cseppet sem nélkülözik az eszmei, világnézeti ellentéteket, diametrális viszonyokat. Schöpflin azzal zárta írását, hogy a kor irodalmi hatalmaságai helyesen cselekednének, ha „legalább nem riasztanak el” az irodalom új jeleseitől az olvasókat „szószék, iskola és egyéb rendelkezésükre álló eszközök segítségével”.²² Az elriasztás azonban láthatóan sikeresnek bizonyult, legalábbis egy jó ideig. Fenyő Miksa a Nyugat 1909. évi első számában ezen eseményeket követően írta ismert, *Hadi készülődések* című cikkét, válaszképp Rákosinak, melyben nem csupán megvédeni igyekezett a modern poétákat, de egyúttal azt is sérelmezte, hogy Rákosi „a mai irodalom megítélésénél” ezt az antológiát látta csak jónak „értékmérőül venni”.²³ Schöpflin pedig még Rákosi kritikája után, decemberben írt levelet Adynak, s ebben nem csupán arról adott számot, hogy „nagy harc készül ellenünk”, s „a publikum előtt nagy tekintéllyel bíró emberek zárt csatarendben való felvonulása” a modern irodalmat pártolók kicsiny csoportját úgy visszavetheti, „hogy tudja isten, meddig nem tudunk feltápáskodni”, hanem (*A duk-duk affér* hullámverései s *A Holnapról* a Nyugatban közölt felületes, az epigonság tételét is kiélező kritika után) azt is felrótta Adynak, hogy az újítók emberei között a széthúzás is megjelent.²⁴ A Kappanyos által is említett hibridizáció jelei tehát már itt is megmutatkoztak, de ezekben a hónapokban messze kitakarta őket a (látszólag csak) két tábor harsány polemizálása.

Tévedés ugyanakkor azt feltételezni, hogy csupán Antal Sándor túlzó, olykor provokatív bevezetője²⁵ ingerelte volna fel Rákosit az első *A Holnap* antológiából. Antalt magam is intrikusnak neveztem más tanulmányaimban, aki a maga társadalmi elgondolásai, céljai kidomborításához (később nyíltabban szocialista világmépéhez) is felhasználta valamelyest a fiatal szerzőket, verseik elé írott szöveges portréit pedig maguknak a költőknek sem mutatta meg. Rákosi Jenő mindazonáltal 1909 tavaszán a második (immáron Kollányi Boldizsár szerkesztette) kötetéről sem volt jobb véleménnyel, sőt:

Nem tudom, súlyos hanyatlás-e ez a második kötet, vagy csak azért tesz olyan visszataszító benyomást rám, mert a második. Kettőt nem bír el az ember ebből

²² Uo.

²³ FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések*, Nyugat 1909. január 1, 48–51.

²⁴ „Kedves Ady, olvasta Rákosi Jenő Holnap-cikkét? Úgy érzem, s gyanítom, nagy harc készül ellenünk, akik meg akarjuk csinálni az új magyar irodalmat. Hallom, a Kisfaludy Társaság nagygyűlésén Beöthy készül folytatni, amit Rákosi megkezdett, s bizonyára lesznek mások is, akik szekundálnak nekik. A lehető legrosszabbkor támadnak ránk [...] Meg is vagyunk hasonolva: a Nyugat támadása a Holnap ellen, a maga Duk-duk cikke, meg más dolgok olyan zavart és széthúzást támasztottak a között a nagyon kevés ember között is, aki becsületesen fogja fel a dolgokat – az ellentábor vagy nagyon jó taktikus, vagy fene nagy szerencséje van, hogy most szervezi a rohamot.” SCHÖPFLIN Aladár – ADY Endrének, 1908. december vége = SCHÖPFLIN Aladár *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. BALOGH Tamás, Pannónia, Budapest, [é. n.], 51–52.

²⁵ Lásd ANTAL Sándor, [*Cím nélkül*] = *A Holnap*, Holnap Irodalmi Társaság, Sonnenfeld ny., Nagyvárad, 1908, 8–9.

a fajtából. Akik az első kötetben hóbortosaknak látszottak, itt már maniakusoknak nézzük. Ott még remélhette az ember, hogy tehetségük ki fog vergődni megrendült idegrendszerük okozta hallucinációikból, itt már rendszert csinálnak őrültségükből és öntudatos kultuszt üznek belőle.²⁶

Talán e néhány példa is kellően szemlélteti a modernnek körüli „öldöklés” révén a „táborok” (s részben generációk) közötti szakadékok elmélyítését, ahogyan a felületes homogenizálást és a merőben nem esztétikai alapú ítéleteket is, melyek döntő többsége aktuálpolitikai vagy nemzetkarakterológiai tényezőkre építette argumentációját, s sokkal kevésbé figyelt és hivatkozott a korábbi évekhez hasonlóan az átalakulóban lévő irodalmi rendszer piaci faktoraira.

Nem kevésbé lényeges az előzmények tekintetében, hogy a nemzet felemelkedéséért és a nemzeti mint nyelvközösségi irodalomért küzdők egykorú csoportosulásai (vagyis a „nem túl távoli rokonságban álló paradigmák”) egy idő után valóban szembe kerülhettek egymással az irodalom és a művészet „piacosítása kapcsán” is. Csakhogy merőben más volt a helyzet 1895-ben, mint bő egy évtizeddel később! Rákosi maga is az akadémizmus ellen lázadó ifjúból lett fokozatosan konzervatív kánonvédő, aki e piaci koordinátarendszer előnyeit sokkal inkább kihasználta, mintsem szenvedte esetleges hátrányait. Vele ellentétben még Ábrányi Emil is jóval megengedőbb volt a legújabb irodalom értékelésekor. Igaz, ő eleve a nemzeti elem helyett az egyénit és az általános emberit juttatta érvényre költészetében, amivel jelentősebb hatást is kifejtett a 19. század végének ifjúságára. Az új irodalomról szólva 1908-ban ezt írta *Almanach*-beli cikkében: „Hogy legnagyobb részük nem gyökeredzik a klasszikussá vált nemzeti hagyományok talajában, hogy nemzeti érzésektől, nemzeti formáktól néha egészen távol állanak, és az a haladás, a mit a kultúrában képviselnek, nem a régebbi fejlődés egyenes folytatása: ez igaz. De a modernség világszerte mindenütt ezzel az okozattal jár.”²⁷ Cikke végén, konklúziójában mindehhez azt is hozzátette, hogy ha esztétikai minőségben egy új törekvés elégséges és jó (vagyis a fiatalok a rájuk jellemző szabadságvágyukkal úgy élnek, hogy „gondolatban, formában, stílusban nagy gazdagságokat halmoznak össze”), s mindez „magyarul van megírva”, ami mégis a legfontosabb, akkor az „az egész magyar nemzetet táplálja majd fényes dicsőséggel.”²⁸ A közvélemény döntő része viszont – akárcsak Rákosi és Beöthy – ekkoriban még nem tartotta elégségesnek a magyar nyelven történő megnyilatkozást ahhoz, hogy azt a magyar irodalom szerves részének, értékének tekintse. Sokkal inkább várt el (az említettek írói szerepértelmezését és az előző század hagyományait követve) a tollforgatóktól valamiféle nemzeti, anyanyelvi, szuverenitási küzdelemben való harcot, építő társadalmi aktivitást.

Lehetséges maradt-e mindezeket követően a közönség ízlésére (és közvetetten a piac önszabályozó mechanizmusaira) bízni az értékítéletet a 20. század első évti-

²⁶ –ő [RÁKOSI Jenő], *Verseik*, Budapesti Hírlap 1909. május 20., 1–5.

²⁷ ÁBRÁNYI Emil, *A legújabb irodalom = Almanach* 1909, 106.

²⁸ Uo.

zedének végén is? Meglehet, Rákosinak sokáig a megváltozóban lévő viszonyrendszer közepette is természetes maradt, hogy a piacon elért siker (s ez alatt hangsúlyosan hírlapirodalmat is értett) a művészi érték és minőség biztos és megfellebbezhetetlen indikátora, csakhogy a helyzet egyáltalán nem ezt mutatta már 1908-ban. Az *Almanach*-ban közölt Alexander Bernát-írás (*Kritika és közönség*) épp azt taglalta, hogy a hírlapirodalom és a szépirodalom régi bensőséges kapcsolata már a múlté, de ehhez hozzájárult többek között „a magyar irodalmi kritika hallatlan tespedése” is.²⁹ A kiadók tanácstalannak, márpedig ma „független kritikai lapot senki sem mer indítani”. Eközben ráadásul „kis irodalmi társadalom vagyunk” – jegyezte meg –, ahol „dicsérni és gáncsolni” egyaránt nehéz. Még nagyobb gond, hogy „a közönség irodalmi ízlése annyira megromlott, hogy a kritikában is csak a botrányt keresi”, ez legfeljebb az a szint, ami a napilapok ingerküszöbét is eléri. Az olvasóközönség tehát egy hosszú folyamatban vagy elidegenedett a könyvtől, vagy pedig „sejtelve sincs róla” mi az igazi mérce. „A könyvet divattá kell tenni [újra]”,³⁰ zárta fejtegetését az *Almanach* nyitó írásában Alexander Bernát. A mércét az „elidegenedett”, illetve az újonnan formálódó olvasóközönség számára is elsődlegesen egy-egy irodalmi tekintély hangzatos véleménye és a vezető orgánumaikban hangoztatottak adták. Mindez burkoltan irodalmi nevelést, ízléskondicionálást jelentett, melyre számos folyóirat (így a Nyugat is) korán ráébredt. Hatvany – aki jól látta, hogy az egykori hírlapirodalom és a kötetforma szépirodalom között nem konfliktusos, hanem szinergikus viszony is lehetséges – eleve azon munkálkodott, hogy az (új) irodalmi folyóiratok e (piaci, szellemi) rést töltsék ki. Schöpflin korábban idézett, a Nyugatban közölt gondolatmenete a rendszerszintű problémákról majd fél évvel később, Hatvany Lajos 1909-es írása fényében válik jelentőssé, abban egyetlen, monopolhelyzetű új műhely és kiadó szándékait, irányait is előrevetítve. A Nyugat több szempontból is fontos, júniusi, tematikus Ady-számában közöltek értelmében ugyanis:

Bármily nagy hatalom is az ujság, bármily áldásos lehet is irodalmi téren való hatása – mégis a közönség művészet felé vezetését, ujság csak mellékesen űzheti. [...] Az irodalmi nevelés, az irodalmi folyóirat dolga. [...] [ez] ama közegek dolga [...], kiknek az új írőkkel szemben, új közönség teremtésére új kötelezettségeik vannak.³¹

Ezt képviselte Ignotus is: „a Nyugat minden szavának és vállalkozásának második főtörekvése az, hogy [...] olvasói az írók iránt türelemre szokjanak; hogy ne a maguk gusztusát keressék”³² Az ízlésmanipulálás egyre fontosabb, tudatosan vállalt szerepét minden oldalon ezen évek krízishelyzetei világították meg. Ezek közt nem feledhető az sem, hogy a korabeli olvasóközönségnek még a fővárosban is csupán alig pár százaléka rendelkezett olyan számottevő jövedelemmel, amely révén nemcsak eseti, hanem rendszeres könyvvásárlásra gondolhatott.

²⁹ ALEXANDER Bernát, *Kritika és közönség* = *Almanach* 1909, 8.

³⁰ Uo.

³¹ HATVANY Lajos, *Indulás*, Nyugat 1909. június 1., 553, 551.

³² IGNOTUS, *Író és közönség* = Uő., *Kísérletek*, Nyugat, Budapest, 1910, 104–106.

A már ezt megelőző, összetettebb és több irányból táplálkozó válságérzet meghatározó okait keresve Lengyel azt sugallja, hogy egyáltalán nem arról van szó, amit a korszakról szóló bevett narratívák állítanak, miszerint a „nemzeti konzervatív” szövszólók a maguk intézményi hátterével a fiatal irodalmat levegőhöz jutni sem engedték. A helyzet nyilvánvalóan összetettebb, ezt vélhetőleg senki sem gondolta kétségbe vonni. (Elegendő itt az egy emberöltő alatt drasztikusan lecsökkenő analfabéták számára s a fokozatosan kiszélesedő olvasóközönségre gondolni, mindezzel fordítottan arányosan pedig a szükségszerű ízléscsökkenésre, a részben a szórakoztatóiparba beolvadó írásművészet önállóságának piaci korlátozottságaira, az alkotói szabadságfokok kiszolgáltatottságára, a sajtó révén az írók tömeges kulturális bér munkássá válására, boldogulási lehetőségeire, a főváros vonzerejére stb.) A korabeli konzervativizmus képviselőinek, illetve a nyomtatott kultúripar tekintélyeinek véleményűslya a piaci lehetőségek, sikerek tekintetében mindazonáltal annak „ön szabályozó” mozgása mellett sem zárójeljelezhető. Részben igaza lehet ugyan Kosztolánczy Tibornak,³³ aki szerint a primer alkotói szabadság érvényesülni látszott már azáltal is, hogy valaki(k) nyomdafestékhez jutott(ak), csak hogy ez az argumentáció arról a lényeges momentumról látszik megfélekedezni, miszerint az irodalmi siker és távlatosan a kánonba való bekerülés egy összetett rendszertörténet következménye, amelyben nem a pusztá megjelenés (tehát a publikálás) ténye lesz a döntő. Ez, mondhatni, szükséges minimumfeltétel, afféle küszöb, de semmi több. Arra pedig, hogy milyen egyéni kompromisszumokra volt mindehhez is szükség (még az egyszerre istenített és szapult Adynak is kilincselnie kellett 1908 őszén is fővárosi kiadóknál *Az Illés szerkerén* verseinek megjelentetéséért) számos korabeli kijelentést felidézhetünk, melyek az irodalmi (és piaci) siker, tehát beérkezés és divat kérdéskörét taglalták. Schöpflin még az elmérgesedő polémiák előtt amellelt érvelt, hogy „A boldogulás nem az írói értékeken, hanem mellékes dolgokon fordul meg.”³⁴ Még korábban, 1908 kora nyarán írta Ady első, Nyugatban közölt könyvkritikájában (Dutka Ákos második verskötetéről), hogy „az már igazán nem a literatúra titka, hogy ki érkezik valahova előbb, zajosabban és hatóbban”.³⁵ A történelem példáira visszatekintve pedig maga Rákosi is elismerte, hogy „van, aki csak évszázadok múlva jutott tehetsége jogaihoz”.³⁶

A kapcsolódó értelmezések a primer kritikai recepcióban s a közönség „kondicionálási” lehetőségei, egy-egy szellemi műhely vallott elvei, világ- és irodalomszemlélete sikeresen vonzhatott vagy (az ellenükben megnyilvánuló kampány, olykor „karaktergyilkosság” révén) elriaszthatott potenciális új olvasókat. A *Holnap* két kötetét alig olvasták eredetiben, az élc lapok és a gúnyolódó, karikírozó írások ugyanakkor

³³ „Kevésbé vitatható, hogy a századelő Magyarországn bárki – a legtágabb értelemben véve – bármilyen szépirodalmi művet megírhatott és megjelentethetett (eltekintve azon esetektől, ha irományával az elfogadott társadalmi, erkölcsi vagy együttlélési normák erőszakos megváltoztatására szólított volna fel, ámbár ez utóbbi törekvések korlátozása nem feltétlenül a primer alkotói szabadság meg regulázását jelentette volna).” KOSZTOLÁNCZY Tibor, *Gyulai Pál utolsó nyilatkozata. Kontextus, újságírói morál, homály*, Irodalomismeret 2018/1., 17–18.

³⁴ SCHÖPFLIN, *A magyar író*, 314.

³⁵ ADY Endre, *A föld meg a város. Dutka Ákos verses könyve*, Nyugat 1908. július 1, 718–719.

³⁶ RÁKOSI, *A Holnap*, 3.

tömegesen közkézen forogtak.³⁷ A Független Magyarország ugyan 1908 szeptemberétől melléjük állt, afféle fővárosi orgánunk lett, s rendszeresen közölte a Társaság célkitűzéseit, illetve szemelvényeket a hét poéta egyes verseiből, de ez egyetlen volt a kor Budapestjének negyven (!) napilapjából. A második antológiát (*A Holnap új versei*) nem vidéken, hanem a fővárosban adta ki a Deutsch és Társa, nagy, legalább 1500–1700-as példányszámban, a kiadó vezetője viszont az óriási anyagi fiaskó után így vonta le a tanulságot: „A kár mindenesetre megvan és azon tapasztalatom is, hogy magyar szépirodalmi könyvet kiadni lehetetlen.”³⁸

Miközben tehát a harci retorika erőteljesen érvényesült minden oldalon az adott esztendőknben,³⁹ a változó, átalakulóban lévő viszonyrendszerben egy új olvasóközön-séggel is számolnunk kell, amelynek a meggyőzésére elsődlegesen ideológiai s csak másodlagosan irodalomesztétikai kampányok indultak. A közegek hibridizációja ettől – vagy épp ezért is – még érvényes és szem előtt tartandó. Ha mindezt a szű-kebb irodalmi élet vonatkozásaiban szemléljük, akkor is nyilvánvaló, hogy nem csak két oldal és egyetlen törésvonal létezik. A vélt vagy valós közös „ellenség képe” össze-kovácsoló erő lehet egy ideig, a viszonyrendszer azonban szinte minden elemében vál-tozó képletet mutat, különböző érdekütközések, egyéni sérelmek, szimpátiák terén is. Míg korábban a hivatalos tekintélyek konzervatív esztétikájának tükrében eleve a modernség csak mulandó válságjelenségeként tűnt fel, 1908-tól a helyzet alapvetően változott meg. Ekkortól a modernség stabilizálódni látszott, hangadókra, támoga-tókra, biztosabb fórumokra s részben már saját közönségre is talált. Megjelent ekkor-tól az Adyért folyó konkurenciaharc is, 1908–1909 fordulóján ezzel párhuzamosan pedig már a „modern” jelző kisajátítása is téttel bírt, feltűnt *A Holnap* és a Nyugat – mint fórumok – burkolt rivalizációja, illetve újfent kiéleződött főváros és vidék régi-új ellentéte is a centralizált–decentralizálandó irodalmi élet vitájában. Juhász vagy Balázs Béla éppúgy viszolygott a fővárostól (és gyakorta a modernebb irodalom fővárosi tekintélyeitől is), mint Ady. Osvát nem csupán Kemény Simon felületes kritikájának adott teret lapjában *A Holnap* első kötetéről, hanem ugyanekkor nem fogadta el közlésre Lukács György dicsérő cikkét, mely végül a Huszadik Században jelent meg. Helyszúke miatt nem térek ki részletesebben arra, hogy kezdetben még a „haladóbb” szellemiségű polgári radikális elitben is gyakorta értetlenség vagy egye-nesen ellenszenv fogadta Adyt, s hogy mindez pár év alatt milyen változásokon ment át. (A *Még egyszer*ről írott Gellért Oszkár-féle dicsérő kritika közlését szintén nem vállaló Osváttól, a csak a *Vér és aranytól* „megtérő” Hatvanytól át egészen a fiatalabb

³⁷ Lovász Károlynak még egy kisebb paródiakötetet is megérte kiadni Budapesten. Lásd *Holnapután kiskedden. Modern poéták verses könyve, melyből a nyájas publikum megtudja mimódon pöngetik a lantot Magyarhon új dalosai*, szer. Lovász Károly, Kertész József könyvnyomdája, Budapest, 1909.

³⁸ Lásd Kemény Miksa levelét Kollányi Boldizsárnak. Idézi: KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, IV., Akadémiai, Budapest, 1990, 201–203.

³⁹ Erre tehát a marxista irodalomtörténet-írás a maga ismert retorikájával legfeljebb csak rájátszott. Az *Almanach* bevezetője és közölt szövegei előszeretettel használtak harci retorikát. Mikorra az meg-jelent, 1909 januárjában már Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság ülésén újfent harcot hirdetett, úgy, mint egy évvel korábban is, Ady pedig (akinek a Beöthy elnöki megnyitójában elhangzottakról Hatvany vitte meg a hírt a Három Hollóba) ezt követően írta meg *A harcunkat megharcoltukat*.

nemzedékig és véleményeikig: Babitsig, Kosztolányiig, Oláh Gáborig. E szereplők viszonya Adyhoz közismerten többszörösen összetett volt).

A tekintélyek ellen, vagyis a kánonvédők és a hegemoniájuk ellen „lázadók” és a „kegyüket keresők” tétele más egyéni életutak felől is árnyalandó. Nemcsak Oláh Gábor sietett az új generációból leszögezni már 1908 decemberében, hogy ő Rákosi Jenő feltétlen híve, hanem a fiatal Babits is tudta, hogy meg kell adni a császárnak, ami a császáré. Miután neve a nagyváradi antológia révén országosan is közismertté vált, s miután annak zajos fogadtatását (az elítélő kritikai hangok mellett a dicsőítőket is) „a hányásig ízléstelennek” mondta magánleveleiben, immáron a Nyugat könyvkiadó által megjelentetett debütáló kötetét az elsők között küldte szívélyes dedikációval Rákosi Jenőnek.⁴⁰

E viszonyulások tehát nagyon is változ(hat)tak, módosul(hat)tak az említett évek, évtizedek során, vagy ha nem, azokat személyes ellentétek, emberi gyarlóságok, habitusbeli vagy hiúsági kérdések éppúgy terhelték, mint ahogyan háttérükben eltérő költészetszemléleti okokat, anyagi érdekeltségeket, egyéni vagy csoportos érdeksérelmeket, nyílt vagy burkolt rivalizációt is találunk mozgatórugókként. Mindez a képlet „táborokon belül” ugyanúgy érvényes, mint a nyilvánvaló szellemi, ideológiai szembenállásokban. 1908-tól sokszoros törésvonalak mentén bonyolódik a képlet, alkalmi szövetségek köttenek és újabb, korábban súlytalan vagy teljesen ismeretlen szereplők kerülnek ideig-óráig rivaldafénybe, de láthatóan ez sem adhatja vissza mindazt a szövevényes kapcsolati hálót és viszonyrendszert, melyet túl a meglévő piaci kereteken és infrastruktúrán, a két táborra lecsupaszított harci arzenál sejteni engedne.

Az egykorú s nem túl távoli rokonságban álló irodalmi csoportosulások, műhelyek és társaságok eltérő stratégiáinak a hiteles feltárása, különbözőségük, árnyalataik helyes megvilágítása, a sajtó- és művészeti kapitalizmus, illetve a piachoz és a közönséghez való viszony szempontja valóban nagyobb súlyt érdemel. Ugyanakkor, ha a piac- és közönségorientált szempont lehet is olyan fontos, mint a konzervatív–modern (sokszor valóban elnagyolt) eszmei és irodalomszemléleti binaritása, utóbbi nagy valószínűséggel ez akkor sem szüntetheti meg, nem írhatja fölül. Az akadémizmusra csontosodott konzervativizmus, amely húsba vágó érdeksérelme okán is ideológiai ellenkampányt folytatott, valóban halálos ellenséget látott az új irodalomban. Előbb negligálta, később határozottan korlátozni kívánta a „moderneket” térnyerését, rontotta azok hitelét. Azokra nem egyszerűen kiegészítő, színesítő új irányként tekintett, hanem szubsztitúciósként, saját kanonizált nyelvezetére, nemzeti és irodalmi értékeire veszélyesként, ezért felléptükben az irodalmi életen túl társadalmi felforgató erőt és végső értékevalvációt vizionált, saját, többségi olvasótáborát folyamatosan ezzel riogatva. Ellenállásával tehát egyfajta átmenet helyett egy kieroszakolt csatazajban „járult hozzá” az „újítók” egyre szervezettebb fellépéséhez, szándékaik és értékelveik minél pontosabb körülírásához, saját intézményeik létrehozásához, ezáltal pedig egy új olvasói-befogadói réteg megszervezéséhez.

⁴⁰ Idézi: RÓNA Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*, Balassi, Budapest, 2013, 43.

Az irodalomtörténeti narratívát íróknak mindenkoron tudomással kell bírniuk e szellemi térkép minden egyes szeletéről, törekedniük kell a még feltáratlan foltok feldolgozására, ugyanakkor tudniuk kell mindezt összefüggően láttatni is. A képletes várvédők és a várak ostromlók egyaránt színes osztagai ugyan messze nem egy homogén hadosztályt és nem is kézivezérelt alakulatokat jelentenek, a „csata” azonban az irodalmi mezőn, végeredményét tekintve az utókor, tehát a mai közönség szemében két fél összeütközéseként lesz leginkább ábrázolható, elmesélhető, akkor is, ha a történetet regélők egyéni sorsokról, meghasonlásokról, sértődésekről, sőt árulásokról is bőven tudomással bírnak. Választott perspektívájuk akkor lehet hiteles, ha képesek maradnak minél több árnyalatot és átfedést érzékeltetni, s a tárgyalt időszak összetettségének megfelelően nem egyszerű bináris oppozíciókban gondolkodni. A hazai irodalmi modernség nem egyetlen szátra felfűzhető, s nem is csupán egy arcéllal bíró eseménysor. Egy olyan komplex kánontörténet, mely politikai-társadalmi-művészeti-piaci szegmenseiben is hálózatosságában szemlélendő, vagyis messze több egymással szembeszegülő, egymást időben váltó paradigmáknál, több mint jelentős alkotók és írói csoportosulások (illetve a körjük épülő intézmények: lapok, kiadók, irodalmi társaságok) eltérő irodalom- és/vagy nemzetszemléleti vitasorozata. Ezek összességében valamiképpen, melyben a generációs, az ideológiai, a nemzeti, az intézményes és óhatatlanul a piaci-sikerességi szempontok is eltérő értékrendeket és messze nem konstans érdekszövetségeket (vagy rivalizálásokat), s többnyire nem is végleges vagy kibékíthetetlen ellentéteket fedtek. Az ekkor jelentkező új tehetségek idővel javarészt megtalálták helyüket a magyar irodalom átalakulóban lévő rendszerében, így vagy úgy sikeresen felküzdötték magukat „az artikuláltság fokára”.⁴¹ Hogy ez aztán mennyire jelentett hosszabb távon állandósuló, legalábbis stabilnak tekintett kánoni pozíciót, annak tárgyalása már egy újabb tanulmány kereteiben lenne kifejezhető.

⁴¹ Hauser Arnold kifejezése. Vö. HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, Gondolat, Budapest, 1982, 544.

Új adatok József Attila romániai kapcsolatrendszeréhez

Bár József Attila testi valójában sohasem járt sem Kolozsvárott, sem másutt Romániában, úgy vélem, mégis jelen volt és van itt.¹ Írásomban a családtörténeti vonatkozásokat, a költő társas és munkakapcsolatait és költészetének kortárs romániai recepcióját érintem.

Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiája első kötetében egész fejezetet szentel családtörténeti kutatásainak. Figyelembe véve, hogy a költői életműben is megjelenik ez a téma, semmiképpen nem tekinteném érdeklődését öncélú biografikus nézőpontnak. Kigyűjtöttem azokat a verseket, melyekben az apa nem csupán költői kép vagy eszköz, hanem identitásjelző szerepben áll. Az első kettő 1922 nyarán íródott: „Ősapámnak bús fia lettem én is. / Rám örökségnek csak a Név maradt már, / S én köszöntlek: ím kiiszom Nevedre” – *Rövid óda a kelő naphoz*. „Fakó köntösben, hősizin menlován, / Álomban, éjjel, itt jár Ősapám, / Ruhája egyszerű, diszt nem visel, / De nagy szemében őserő tüzel.” – *Ősapám*. Az 1925-ös *Szélkiáltó madárban* apja nevében mondja, hogy „El is megyek innen a tengeren túlra”. A két legismertebb az 1928-as „Nemzett József Áron, / a szappanfőző, aki már / a Nagy Óceánon / szagos füveket kaszál”, és az 1936. júniusi *A Dunánál*: „Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az. / Anyám szájából édes volt az étel, / apám szájából szép volt az igaz. // Mikor mozdulok, ők ölelik egymást. / Elszomorodom néha emiatt – / ez az elmulás. Ebből vagyok. »Meglásd, / ha majd nem leszünk!«... – megszólítanak. // Megszólítanak, mert ők én vagyok már; / gyenge létemre így vagyok erős, / ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál, / mert az összejtig vagyok minden ős – / az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik: / apám- s anyámmá válok boldogon, / s apám, anyám maga is ketté oszlik / s én lelkes Eggyé így szaporodom!” S végül 1937 júniusából: „Csak most értem meg az apámat, aki a zengő tengeren nekivágott Amerikának.”

Szabolcsi kutatásainak kiindulópontja a költő születési, és szüleinek házassági anyakönyvi kivonata volt, melyek egy-egy példánya az 1950-es években bekerült a budapesti Irodalmi Múzeum Kézirattárába.² Érdekességként említem, hogy a József Attila születését bejegyző anyakönyvvezetőt Kosztolányi Alajosnak hívták, aki

¹ A tanulmány a 2022 áprilisában, Kolozsvárott rendezett *Egy (közép)európai... – József Attila és a romániai kultúrák* című konferencián tartott előadás szerkesztett változata.

² Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, József Attila-gyűjtemény: Palliumcím: *József Attila születési anyakönyvi kivonata*. Jelzet: JA 1045; [*József Attila szüleinek házassági anyakönyvi kivonata*.] Jelzet: JA 357. Kiállítva az eredeti anyakönyvek alapján, lásd Fővárosi Levéltár XXXIII. 1a. Polgári anyakönyvek másodpéldányai. Faksimile: „*És ámulok, hogy elmulok*”. *József Attila iratok*, összeáll., bev. VARGA Katalin, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 3.

Kosztolányi Dezső nemeskosztolányi őseinek leszármazottja. A házassági kivonat feltünteti a házasságok és szülei adatait is. Eszerint a vőlegény, aki 1871. március 4-én született Féregyházán,³ József Áron görögkeleti vallású 29 éves szappanossegéd, kinek apja néhai József Rista, az ő lakóhelye Fönlak,⁴ anyja néhai József Ristáné született Birisin Paula, az ő lakóhelye pedig Ikloda⁵ volt. Mindhárom helyiség akkoriban a magyarországi Temes vármegyéhez tartozott, ma mindhárom Romániához tartozik, s az első kettő közigazgatásilag Arad megyéhez. Szabolcsi mindezen adatoknak személyesen akart utánajárni, s 1957 zord telén – a kolozsvári Abafáy Gusztáv kalauzolásával – egy hónapig járta a Bánságot, újabb adatokat, dokumentumokat, orális forrásokat keresve. Útjáról – nagy szenzációt keltve – menet közben is többször tudósítottak a magyar és a román lapok,⁶ ő maga pedig hazaérkeztekor azonnal beszámolt eredményeiről a Népszabadság karácsonyi irodalmi mellékletében. Féregyházán a görögkeleti egyházi anyakönyvben megtekintette a bejegyzést József Áron születéséről. Iosifu Aron néven anyakönyvezték, apja Iosifu Rista, anyja Paulina Birisiu, s két keresztszülőjének is román hangzású neve volt: Joan Rusu és felesége, Maria, kiknek lakhelye Saitin. Azaz Sejtény, írja Szabolcsi, de a keresztszülőkkel a továbbiakban nem foglalkozik. Még közli, hogy sem a féregyházi, sem a környékbeli más falvak anyakönyveiben nem lelte nyomát a Iosifu-család egyéb tagjainak, s szerinte a nagyanya vezetékneve valójában nem is vezetéknev, hanem foglalkozás, és románul bérest, uradalmi cselédet jelent.⁷ A filológiai hűség kedvéért pár adatot pontosítanék, illetve kiegészítenék. Az egyik a nagymama neve. Úgy vélem, hogy az anyakönyvben is Birisin szerepel, mint a házasságlevélen, s nem Birisiu, a kézírásos szövegi „n”-t, „u”-nak nézni téves olvasat. A másik a Josifu családnév, mely Szabolcsinál következetesen „Iosifu”-ként szerepel.⁸ Egy román irodalmár – Eugen Jebeleanu – még Szabolcsi bánsági kutatóútja előtt egy cikkében közölte az anyakönyvi bejegyzés faksimiléjét a Gazeta Literarában,⁹ ahol egyértelműen látszik, hogy a családnév kezdőbetűje „J” és nem „I”, továbbá a nagymamának a vezetékneve Birisin. Utánanézttem a szónak, s kiderült, hogy ilyen román szó nem létezik. Egy közeli hangzásút és jelentésút találtam: a „birjar”-t, ami a bérkocsis. A birisin egyedül törökül jelent valamit, mégpedig azt, hogy „valaki”. A nagyapa nációja is kérdéseket vet fel. Jebeleanu írásában arról is értekezik, hogy a Rista szerinte nem keresztnév, hanem vezetéknev. Mivel azonban négy hivatalos irat is keresztnév helyzetben tünteti fel a nevet, s a szerző román, felmerült bennem,

³ Mai neve Firiteaz.

⁴ Mai neve Fenac.

⁵ Mai neve is Ikloda, magyar neve Iklód.

⁶ DÁNOS Miklós – PINTÉR Lajos, *Új adatok, új felvetések. Hol élt, hová vándorolt József Attila apja. Őszi riport Craiováról*, Előre 1957. december 5., 2.; K. J., *Új döntő adatok II. Megoldódott a József Áron-titok*, Előre 1957. december 11., 2.; [szerző nélkül, az MTI bukaresti tudósítójától], *Megtalálták Temesvárott József Attila apjának legutolsó lakóhelyét*, Népszabadság 1957. december 12., 6.

⁷ SZABOLCSI Miklós, „Nemzett József Áron...”. *József Attila apjának élete és halála*, Népszabadság 1957. december 25., melléklet, 4.

⁸ Lásd még: SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése*, Akadémiai, Budapest, 1963, 10–13.

⁹ Eugen JEBELEANU, *Legaturi romino-maghiare. In preajma a douazeci de ani de la moartea lui József Attila*, Gazeta Literara 1957. október 17., 8.

hogy ötletének talán az a háttere, hogy ilyen román keresztnév nem volt használatos. S valóban, kiderült, hogy a keresztnév valójában szláv, a Hristivoje egy változata.¹⁰ A nagyapa szerb vagy szlovák származásának eshetőségét a keresztszülők faluja is alátámaszthatja, figyelembe véve, hogy leggyakrabban rokonok vállalnak ilyen szerepet. Šeitint – vagy szerbül Sajtint – a török hódoltság után szerbekkel telepítették be. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint szerbnek már senki nem vallotta magát, lakosainak egy része viszont szlovák volt. Azt mondhatnók, hogy ezeknek a dolgoknak a József Attila-életmű szempontjából semmi jelentősége nincs, hiszen amilyen tényről a költő nem tudott, az kis eséllyel befolyásolta líráját és gondolkodását. Bár, hogy az életünket hogyan befolyásolja az, hogy kik voltak az őseink, erről Bulgakov *A Mester és Margaritájának* egy kulcsjelenete jut eszembe: „a származás kérdése a legeslegbonyolultabbak közé tartozik ezen a világon. [...] Nem túlzok, ha ezzel kapcsolatban a pakli kártya megkeverésének szeszélyes véletleneire utalok. Vannak dolgok, amelyekben mit sem számítanak a rendi különbségek, sőt még az országhatárok sem.”

Úgy vélem, mindezeknek a költő is tudatában lehetett, s ez esetben e pár sor: „török, tatár, tót, román kavarog / e szívben, mely e multnak már adósa / szelíd jövővel – mai magyarok!” – nemcsak a költői, hanem a tényleges identitástudat tükröződéseként, akár szoros olvasattal is értelmezhető.

Második témám a költő társas és munkakapcsolatai. Mózes Huba szerint a „román–magyar irodalmi kapcsolatok egyik leggazdagabb, legbeszédesebb” fejezetét éppen József Attila nyitotta meg román versfordításaival.¹¹ Kemény G. Gábor egy visszaemlékezésben arról beszél, hogy Anton Straka szerepe nemcsak a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok terén volt jelentős, hanem nagy tervei voltak József Attilával „mint a szomszédnépi líra tolmácsolójával”, s ő szervezte meg azt is, hogy a költő Baltá Moise budapesti román követségi sajtóattasétól kapjon nyersfordításokat.¹² Moise 1919 és 1939 között húsz éven át látta el hivatalát – „a budapesti sajtóattasék doyenja volt és budapesti működése alatt nagy szolgálatokat tett kormányának a román–magyar kapcsolatok kiépítése terén is” – írta róla a temesvári Déli Hírlap, abból az alkalomból, hogy a titkárt kormánya pozsonyi román főkonzullá nevezte ki.¹³ József Attila román műfordításait először a Népszava közölte 1933 és 1935 között, a kolozsvári Erdélyi Helikon és a Korunk 1934-ben, a Szép Szó 1936 és 1937 között, végül a költő életében utoljára a Brassói Lapok 1937-ben. Az érdeklődés köl-

¹⁰ Stoll Béla a *Szegényember szeretője* jegyzeteiben említi ugyanezt a néveredetet: »Az első két sorban a költő a Krisztoforosz-legendát értékesítette. [...] Az is lehet, hogy apai nagyapja, Josifu Rista is eszében járhatott; a Rista ugyanis a Krisztoforosz szerb megfelelője. (Vujicsics Marietta szíves közlése.) József Attila ismerhette nagyapja nevének etimológiáját, s azt is tudta, hogy magyarul Kristóf. 1932. okt. 31-én írja Etelka nővérének, aki gyereket várt: »A kicsi neve: Makai József Attila legyen, esetleg Makai Attila Áron – de Kristóf sem rossz.«” JÓZSEF Attila *Összes versei*, III., szerk. STOLL Béla, Balassi, Budapest, 2005, 121.

¹¹ Mózes Huba, *Múzsák testvérisége = József Attila és a román költészet. Kétnyelvű kisanológia*, vál., előszó Uő., Kriterion, Bukarest, 1972, 5.

¹² Lásd BEKE György, *Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar-román irodalmi kapcsolatokról*, Kriterion, Bukarest, 1972, 281–282.

¹³ Déli Hírlap 1939. november 9., 6.

csönössé 1935-ben vált, amikor Octavian Șireagu különleges kétnyelvű antológiát szerkesztett, melybe József Attila *Megfáradt ember* című versét is beválogatta. Jelen ismereteink szerint ez volt és itt jelent meg az első románra fordított József Attilavers, egyetlenként a költő életében. A *Noua lirică ardeleană – Új erdélyi líra* című kötet román költőket mutat be magyarul és magyar költőket románul – Ion Valerian előszavával és Iona Tănțaș portréillusztrációival.¹⁴

József Attila kéziratgyatékát tanulmányozva egy olyan román irodalmár nevére bukkantam, akit a szakirodalom eddig még nem kapcsolt össze a költővel. Ő Ion Chinezu. Fennmaradt és a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi József Attila néhány noteszét, melyekbe neveket, címeket, találkozásokat jegyzett fel. Az egyik egy fekete bőrbe kötött, 10×15 cm-es, fémkapcsokkal összefűzött kockás füzetecske, melybe csak fekete ceruzairással jegyzetelt a költő.¹⁵ Sajnos egyetlen évszám sem szerepel benne, de kétségtelenül 1936 és 1937 között vezette, mert szerepel benne a Szép Szó és a Siesta Szanatórium, s a nevek, címek is erre az időszakra jellemzők. A legtöbb bejegyzés idejét ennél pontosabban meghatározni teljes bizonyossággal azért lehetetlen, mert úgy tűnik, hogy a költő nem egymás után írta tele az oldalakat, hanem össze-vissza, ahol éppen kinyílt, oda jegyzetelt. Egyetlen feljegyzés dátumát lehet szinte napra pontosan beazonosítani, mely a 7. lapon szerepel. A szövege a következő: „Bartók Béla / 1-647-56 / Csalán út 27. / délben ½ 1-kor” majd alatta „este ½ 9-kor”. A bejegyzés első része 1936. december 9-e előtt nem sokkal, az esti találkozóról szóló pedig biztosan 10-én került bele a füzetbe, hiszen ismerjük a költő a találkozói idejének áttevését kérő – keltezett – levelét.¹⁶

A román irodalmárról szóló bejegyzés – a 15. lapon – csak ennyi: „Prof. / Ion Chinezu / Cluj / Revista Gând Românesc”. A vele szemközti oldalon is van írás, melyet szintén ideidézek, hátha orientálja a datálást: „Dr Porosz / Ambrusné / Vilmos cs. út 31.” Alatta pedig csak ennyi: „Szép Szó”. A folyóirat szerkesztősége 1937 elején költözött a Mária Valéria utcából a Vilmos császár út 28. szám alá,¹⁷ a 31. a szemközti ház volt. A hölgy talán az új gépirókiasszony lehetett, de ez csak feltevés, róla sajnos csupán annyit sikerült kiderítenem, hogy lánykori neve Halpern Sarolta, született 1903-ban Szegeden, és korábban Hódmezővásárhelyen lakott.¹⁸

Visszatérve Chinezura – a két világháború között, és utána 1947-ig – román részről az egyik legfontosabb szereplője volt a román–magyar irodalmi kapcsolatok építésének. Gáldi László 1947-ben így jellemezte őt: „Chinezu igen komoly és sú-

¹⁴ *Noua lirică ardeleană*, întocm. de Octavian Șireagu, cu 25 portrete de Iona Tănțaș și o prefață de Ion Valerian, Cluj, Transilvania, 1935. A *Megfáradt ember* román címe: *Om obosit*, a vers fordítója Octavian Șireagu, lásd a kötet 156. oldalán.

¹⁵ Jelzet: JA 478. Palliumcím: [*József Attila notesze*]

¹⁶ JÓZSEF Attila *Levelezése*, s. a. r. STOLL Béla, Osiris, Budapest, 2006, 487.

¹⁷ „A SZÉP SZÓ kiadását és terjesztését január folyamán a Cserépfalvi kiadóvállalattól átvette a Pantheon Irodalmi Intézet R. T. [...] A SZÉP SZÓ szerkesztősége és a kiadóhivatal ezentúl a Pantheon helyiségében lesz. Budapest, V., Vilmos császár út 28. I. emelet.” *A Szép Szó a Pantheon kiadásában*, Szép Szó 1937/2., címloldal verzó.

¹⁸ Közlemény a holtta nyilvánításáról. A Hódmezővásárhelyi járásbíróság 5.060/1949. számú rendelete, lásd Magyar Közlöny 1949. április 10., 4. A Pesti járásbíróság 120.238/1950 számú rendelete, lásd Magyar Közlöny 1950. február 16., 120.

lyos egyéniség, magyar kérdésekben jóformán minden honfitársánál jobban tájékozott.”¹⁹ Több tanulmányt is írt az erdélyi magyar irodalomról és jelentős a fordítói munkássága is. Az irodalomtörténész, műfordító és diplomata 1894-ben született Marosszentannán. Elemi iskolába itt járt, s a marosvásárhelyi katolikus gimnáziumban érettségizett, majd elvégezte a balázsfalvi teológiai akadémiát. Egyetemi tanulmányai első két félévét a budapesti egyetemen végezte. Az 1917–1918-as egyetemi almanach Chines János néven tünteti fel a bölcsészkar hallgatók között.²⁰ Majd a bukaresti egyetemre járt, s ott diplomázott 1920-ban. Ezután öt évig Marosvásárhelyen, majd Kolozsvárott volt gimnáziumi tanár. Bölcsészdoktori címét a kolozsvári egyetemen szerezte. Dolgozatának témája az erdélyi magyar irodalom volt. A disszertáció alapján írt *Aspecte din literatura maghiară ardeleană: 1919–1929*²¹ című tanulmányát a Societatea de Măine című folyóirat közölte folytatásokban 1929–1930 között, majd 148 oldalon kötetben is megjelent.²² 1930 és 1932 között a párizsi Sorbonne tanára. Visszatérve Kolozsvárra, tanított az egyetemen és egy gimnáziumban is. Amikor 1940 őszén Észak-Erdélyt a bécsi diktátum átadta Magyarországnak, kolozsvári román főkonzullá nevezték ki. 1943 és 1944 között a budapesti román nagykövetség kulturattasséja. 1944 novemberében a Gestapo Németországba deportálta. 1945 októberében tért vissza Romániába, és 1947-ig a Külügyminisztériumban dolgozott, majd nyugdíjazták. Ezután csak fordítóként dolgozhatott, s azt is csak álnéven²³ tehette. 1966-ban halt meg.

József Attila bejegyzése – „Revista Gând Românesc” – a Chinezu által alapított és szerkesztett irodalmi folyóiratra utal, mely 1933 és 1940 között jelent meg Kolozsvárott. A folyóirat példányait áttanulmányozva azonban nem leltem fel oldalain semmilyen József Attilával kapcsolatos publikációt. Viszont a Szép Szó két írása is foglalkozik egy a Gând Românescben megjelent cikkel.²⁴ Petranu Coriolan a Gând Românesc 1936. februári számában Bartók Bélának az erdélyi román és magyar népzene kapcsolatait tárgyaló tanulmányait bírálja, azzal vádolva Bartókot, nemzeti elfogultságból állítja, hogy a román népzene egyes elemeket a magyarból vett át. A Szép Szó először Keszi Imre, majd Bartók Béla reagálását közli az 1936. július–augusztusi és az 1937. április–májusi számban. Ez alapján a noteszbejegyzés talán nem is a költő és a román irodalom relációjában, hanem József Attila lapszerkesztői tevékenysége, illetve Bartók Bélával való találkozásának indíttatása és témája tekintetében fegyelemre méltó.

¹⁹ Gáldi László egyetemi tanár jelentése a VKM X/B. üo. részére romániai útjáról = GÖNYEI Antal, *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből. 1945–1948*, Téka, Budapest, 1988, 527. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez 8.)

²⁰ *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem almanachja az MCMXVII–MCMXVIII. tanévre*, Kir. M. Tudományegyetemi ny., Budapest, 244.

²¹ *Erdélyi magyar irodalom szempontjai, 1919–1920*.

²² Ion CHINESU, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană. 1919–1929*, Editura Revistei „Societatea de Măine”, Cluj.

²³ P. Mureșanu, Andrei Aldea és Alexandru Aldea.

²⁴ Petranu CORIOLAN, D. *Béla Bartók și muzica românească*, Gând Românesc 1936/2., 120–125.; Keszi Imre, *Bartók Béla vagy a közép-európai megértés útja*, Szép Szó 1936./6., 271–276.; Bartók Béla, *Válasz Petranuék támadására*, Szép Szó 1937/3., 263–272.

Arról, hogy nem csak a fentiek miatt szerepel a bejegyzés a noteszben, biztosabbat Ion Chinezu hagyatékának tanulmányozása eredményezhet. A hagyaték létezéséről az Utunk egy irodalomtörténeti újdonságokat ismertető 1967-es kis híre tudósít, ily módon: „a Revistă Tomis legújabb számában Cornel Regman publikálja és ismerteti Pavel Dán eddig elveszettnek hitt Naplóját. A kéziratot Ion Chinezu hagyatékában találta meg a kutató.”²⁵ Mire hozzájutottam a Tomis hivatkozott számához, Balázs Imre József és Paul Cernat segítségével kiderült, hogy a bukaresti irodalmi múzeum²⁶ őrzi a hagyatékot. Ennél közelebb azonban mostanáig nem jutottam hozzá.

Harmadik témaként néhány adalékkal szolgálok József Attila romániai jelenlétéhez és kortárs recepciójához. Számos írása itt jelent meg először, némelyik egyedül itt. Verseit beválogatták antológiákba, s több folyóirat is állandó szerzőjeként számított rá. Baráti társaságához sok Erdélyből, Partiumból, Bánságból elszármazott író, költő, szerkesztő tartozott, de az ott élők közül is sokakkal jó kapcsolatot ápolt, levelezésben állt.

Először a Franyó Zoltán szerkesztette aradi Genius című folyóirat említi nevét, több alkalommal is, a Magyar Írás számait szemlélve.²⁷ Raith Tivadar – a Korunkban, 1926-ban – a 20. század magyar irodalmát összefoglaló esszéjében hívja fel a figyelmet a huszonegy éves költőre. Ugyanekkor bukkan fel a neve először az *Új Kelet* című lapban is. Az *Ellenzék* című kolozsvári napilap többször is említi, s 1928 januárjában mint „Budapesten élő, székely származású poétát” mutatja be, nemzedékének egyik legtehetségesebb tagjának nevezve. Verset tőle a Pásztortűz közölt először 1928 februárjában, négyet is,²⁸ egy rövid bemutatás kíséretében.²⁹ Kritika a Korunkban jelent meg róla először 1929 júliusában.³⁰ A *Fiatallak* antológia kapcsán, 1930 nyarán az Erdélyi Helikon őt is felkérte, hogy nyilatkozzon a magyar irodalom hivatásáról gondolkodó ankétján. Kutatásaim szerint József Attila neve több mint 110 alkalommal bukkan fel romániai magyar lapokban 1924 és 1937 között, a költő haláláig – a már említett lapokban rendszeresen. De a legtöbbször a Brassói Lapok ír róla, 1928-tól fogva 50 lapszámban. Egy-két alkalommal pedig a következőkben is előfordul: Keleti Újság, Erdélyi Futár, Erdélyi Szemle, Ifjú Erdély, Kolozsvári Tükör, Ellenőr, Ex Libris.

Végezetül arról, hogy rábukkantam néhány olyan cikkekre, melyek a költő kortárs olvasottságáról és értékeléséről szóló ismereteinket gazdagíthatják. A Keleti Újság által készített interjúkról van szó, Ormos Iván temesvári költővel 1930-ban és Nagy István kolozsvári drámaíróval 1937-ben. A kérdésre, hogy kortársaik közül kit említenének, Ormos így válaszol: „Az új magyar költők közül szívesen olvasom József

²⁵ Utunk 1967. október 6., 8.

²⁶ Muzeul Național al Literaturii Române

²⁷ [szerző nélkül], *Magyar revük*, Genius 1924. július, 52.; augusztus, 118.

²⁸ *Üvegöntők; Nyolcesztendő lányok; Mikor az uccán átment a kedves; Megfáradt ember*, Pásztortűz 1928/2., 37.

²⁹ [szerző nélkül], *József Attila*, Pásztortűz 1928/2., 46.

³⁰ NÁDASS József, *Nincsen apám, se anyám*, Korunk 1929. 7–8., 597.

Attila, Illyés Gyula, Szentimrei és Bartalis verseit.”³¹ Nagy István pedig úgy, hogy a „mai magyar írók közül Móricz Zsigmondot, Illyés Gyulát és József Attilát olvasa”.³² Érdekesség, hogy a két névsor csak József Attilában és Illyés Gyulában egyezik meg. Illyés pedig úgy nyilatkozott az Erdélyi Helikonnak 1930-ban, hogy a „költők közül, akiket ismerek: Erdélyi Józsefet, Déry Tibort, Szabó Lőrincet, Berda Józsefet, Fenyő Lászlót, Fodor Józsefet és József Attilát szeretem.”³³

³¹ [szerző nélkül], *Erdélyi műhely. Erdély magyar írói elmondják min dolgoznak, mit olvasnak*, Keleti Újság 1930/1., 11.

³² –Ács, *A fellegvári nyomortanyától – a színházig*, Keleti Újság 1937. április 12., 9.

³³ *Fiatl magyarok ankét*, Illyés Gyula hozzászólása, Erdélyi Helikon 1930/1., 30.

„Író lettem, tehát agitátor”

Berkesi András első két regényének kontextusához¹

Az „érzések tisztulása”

Berkesi András első regényei – az 1958 legelején megjelent *Októberi vihar*² és folytatása, az egy évvel később publikált *Vihar után*³ – jól példázzák a pozícióját megszilárdítani igyekvő Kádár-kormány azon kezdeti törekvését, amely a forradalom leverését követő megtorlásokkal egyidejűleg a lakosság ideológiai indoktrinációjára irányult. Az 1956 októbere óta eltelt rövid időszak rendszerhű elbeszélésére azonban nem lett volna lehetőség a tények tendenciózus elferdítése, egy alternatív közelmúlt-koncepció megteremtése nélkül, amelyben a propaganda „hagyományos” eszközei (elsősorban a sajtó és a különböző pártkiadványok) mellett kiemelt szerep hárult a fikciós irodalomra is.⁴

Az *Októberi vihar* az első, de messze nem az utolsó olyan magyar regény, amely az „ellenforradalom” napjait – egészen pontosan az október 25-étől november 4-éig tartó bő egy hetet – az MSZMP korai narratívájának szellemében jeleníti meg. (A *Vihar után* cselekményideje pedig november 4-étől a következő év tavaszáig tart.)⁵ Meglátásom szerint a korai Berkési-regények legfőbb tétje nem annyira a megtörtént események rendszerpárti „újrajátszása” és a bűnösök kijelölése – hiszen erre a korabeli tömegmédiá már ekkor is sokkal hatásosabb eszközökkel rendelkezett –, mint inkább a felkelés leveréséért és „a béke helyreállításáért” küzdő szereplőkkel való érzelmi azonosulás elérése vagy kikényszerítése az olvasókból. Az *Októberi vihar* és a *Vihar után* leglényegesebb mozzanatai nem a megjelenítés, hanem az értelmezés síkján keresendők: valójában nem az a fontos, hogy a narrátor éppen milyen eseménysorokat ábrázol, hanem hogy milyen módon viszonyulnak hozzájuk az általa mozgatott figurák. Berkési 1956-reprezentációinak „hozzáadott értékét” a hatalom szempontjából

¹ A dolgozat az *Adalékok Berkesi András „írói” pályakezdéséhez* című tanulmány átdolgozott, jelentősen bővített változata. (Megjelent: *Műfordítás és más extrém sportok. Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi – MAJOR Ágnes – SZÉNÁSI Zoltán, Reciti, Budapest, 2022, 159–165.)

² Első megjelenés: BERKESI András, *Októberi vihar*, Zrínyi, Budapest, 1958.

³ Első megjelenés: BERKESI András, *Vihar után*, Zrínyi, Budapest, 1959. A dolgozatban a Magvetőnél megjelent, a két regényt egy kötetben közlő kiadásra hivatkozom: BERKESI András, *Októberi vihar. Vihar után*, Magvető, Budapest, 1970.

⁴ Vö. ANGYALOSI Gergely, *Az „ellenforradalom” képei*, *Alföld* 2007/3., 56–61.

⁵ A *Vihar után* kéziratban fennmaradt színopszisa szerint a második rész zárójelenete az 1957. május 1-i felvonulás lett volna, a konszolidáció sikerességét és a Kádár-kormány népszerűségét bizonyítandó. (*Októberi vihar*, II. kötet: *Vázlat = PIM Kézirattár*, Berkesi András-hagyaték, V. 5580/87/26.) Az eredeti elképzelés végül nem valósult meg, a történet Török László tárgyalási jelenetével, pontosan meg nem határozott, de májusnál egyértelműen korábbi időpontban zárul.

az jelenthette, hogy a közelmúlt⁶ történéseihez fűződő „helyes” és „helytelen” érzelmi viszonyulások tárházát mutatták fel a korabeli olvasóknak – ehhez a szférához pedig a propaganda egyéb műfajainak eleve nem volt hozzáférése. Jól érzékelteti az *Októberi viharral* kapcsolatos várakozások jellegét az első kiadás Kerék Antal által írt fülszövegének egy mondata: „Érdemes elolvasni [a regényt], tisztul a fej és tisztulnak az érzések általa.” Berkesi egy 1961-es interjújában hasonlóképp nyilatkozik irodalmi törekvései céljáról és remélt hasznáról:

Az embereket meggyőzték a tényeink, a forgácsolóban és az öntödében. Értelmük elindította őket, vissza a szocializmushoz. Valami azonban az előre tartó gondolataik mögött elmaradt. A szívük. Meg kellett nyernem az érzelmeiket is. Éreztem, ehhez az érvelés élőszóban, kevés. Szükség volt valamire, ami hat az érzelmekre, azokat is megragadja, sőt magával ragadja és elviszi újra a szocializmushoz.⁷

Az „érzések tisztulása” és az „érzelmek megragadása” jegyében Berkesi regényei különböző viszonyulásmódok által fémjelzett típusszereplőket vonultatnak fel, akikhez minden esetben hangsúlyosan pozitív vagy negatív értéktársítások kapcsolódnak. Ez nem jelenti azt, hogy a pozitív szereplőknek egyáltalán ne lennének negatív tulajdonságaik, hiszen a regények éppen arról szólnak, hogy a forradalom álcájában fellépő ellenforradalom hosszabb vagy rövidebb ideig még a legbecsületesebb fiatalokat is képes volt rossz útra téríteni. A narrátor azonban minden szereplő esetében értékeli a negatívumok és (ha vannak ilyenek) a pozitívumok arányát, és végül az összes regényalakról egyértelműen megállapíthatóvá teszi, hogy a „tisztességes emberek”, az „ellenforradalmárok”, avagy a „megtévesztettek” közé sorolandó-e. A regények elsődleges célja tehát – véleményem szerint – az 1956 októbere óta történetekhez való „helyes” viszonyulási mód bemutatása, ezzel összefüggésben pedig a felvázolt identitásminták egyértelmű kategorizációja. Egyszerűbben fogalmazva: a regények jól érzékelhetően elfogult, de saját bizonyosságában megkérdőjelezhetetlen elbeszélője implicit módon, elkötelezettsége folyamatos demonstrálásával az olvasó tudtára adja, hogy milyen gondolatokat és milyen érzéseket kell belőle kiváltaniuk a színre vitt eseményeknek, szereplőknek.

Míndez nemcsak a rendszer számára bírt nagy jelentőséggel, hanem személyesen Berkesi András számára is, aki írói identitásának fedezetét részben saját 1956-os szerepvállalásában jelölte meg. A sajtóvisszhang tanúsága szerint már az *Októberi vihar* megjelenésekor köztudomású volt, hogy a könyv szerzője fegyverrel harcolt az ÁVH oldalán 1956 októberében,⁸ kvázi személyes legitimációt adva ezzel a műben leírtaknak. Feltűnő vonása mindkét Berkesi-regénynek – persze nem függetlenül

⁶ Sőt, inkább a jelen: hiszen az *Októberi vihar* publikálásakor alig több, mint egy év telt el a regényben tárgyalt eseményekhez képest.

⁷ SIMON Gy. Ferenc, *Író, aki minden nap válaszol*, Magyar Ifjúság 1961. július 26., 6.

⁸ Szécsi Lajos például az *Októberi viharról* szóló recenziójában (Berkesi életrajzának rövid ismertetésekor) megemlíti, hogy az író „[a]ktívan harcol az ellenforradalom ellen.” Szécsi Lajos, *Októberi vihar*. Berkesi András regénye, Élet és Irodalom 1958. április 4., 9.

a Kádár-kormány korabeli nyilvános kommunikációjától –, hogy komoly erőfeszítéseket tesznek a hivatalosan 1956. november 7-én feloszlott, a forradalom leverésében mégis komoly szerepet játszó⁹ Államvédelmi Hatóság tisztjeinek empatikus ábrázolására, illetve az országszerte uralkodó karhatalomellenes hangulat bagatellizálására. Az „államvédelmisták” a fent említett, regénybeli viszonyulási módok közül egyértelműen a pozitív póluson található: ők azok, akik – dacolva az ellenük indított, hazug lejárató propagandával – vállalják, hogy megvédik hazájukat az „ellenforradalmi” fenyegetéstől, még azon az áron is, hogy a felheccelt lakosság igazságtalanul bántalmazza a szervezet tagjait. A régivel sok tekintetben folytonos új karhatalom¹⁰ iránti bizalom növelése kulcskérdés volt mind a Kádár-kormány önlegitimációja, mind a saját múltját az „államvédelmi krimi”¹¹ újdonsült műfajának segítségével tisztára mosni igyekvő Berkesi András számára. Dolgozatomban Berkesi sajátos „államvédelmista írói” identitásának és első regényei empatikus ávós-ábrázolásainak az összefüggéseit, az írói indulás életrajzi hátterét és lehetséges motivációit vizsgálom.

A származás problémája

Annak rekonstruálásában, hogy melyek voltak Berkesi András önreprezentációjának legfontosabb összetevői írói pályakezdése idején, a művek mellett egyrészt szerzőjük sajtóbeli jelenléte és megítélése, másrészt a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatékban fennmaradt dokumentumok lehetnek a segítségünkre. Ez utóbbiak közül különösen fontosnak tartom a hatvanas évek elején, különböző alkalmakból írt rövid önéletrajzokat, amelyek rávilágítanak, hogy Berkesi az életének mely mozzanatait hangsúlyozta, és melyeket igyekezett homályban tartani írói imázsának megalkotása során. Takács Tibor hasonló módszert alkalmazott Harangozó Szilveszter ÁVH-tiszt önéletrajzainak elemzésekor, megállapítva, hogy a korszak önéletrajzai – mint sajátos „beszédaktusok” – elsősorban a befogadó közeg (tehát a dokumentumot kézhez kapó hivatalos szerv) elvárásaihoz igazított közlések értelmezhetők, az általuk kirajzolt életútbeszélés pedig jelentős mértékben az uralkodó társadalmi ideál attribútumai mentén jön létre.¹² Az alábbiakban a hagyatékban fennmaradt, hatvanas évek eleji Berkesi András-önéletrajzok által láttatni kívánt Berkesi András-képet állítom párhuzamba az ugyancsak ekkortájt keletkezett regényekben megjelenített identitásmintákkal, valamint a szerző sajtóbeli (ön)reprezentációjával.

⁹ Erről bővebben lásd: TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián, *Elbocsátott légió? A BM állambiztonsági testületének személyi állománya 1956–1963*, Rendészeti Szemle 2006/10., 5–33, különösen 7–14.; illetve PINTÉR Tamás, *A megszüntetve megőrzött Államvédelmi Hatóság = Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*, szerk. GYARMATI György, Történeti Hivatal, Budapest, 2000, 211–237.

¹⁰ Vö. TABAJDI–UNGVÁRY, *I. m.*, 26.

¹¹ Vö. KAPPANYOS András, *Maci Laci és az Angyal = „Lelkünkre így ül ez a kor”. Magyar irodalom és kultúra az elképzelt és a megvalósult szocializmusok korában*, szerk. REICHERT Gábor – SZÉNÁSI Zoltán, Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, Tatabánya, 2022, 129–130.

¹² TAKÁCS Tibor, *Az ávós mint szöveg. Harangozó Szilveszter = Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor – HORVÁTH Sándor – VALUCH Tibor, Argumentum, Budapest, 2010, 79.

Egy 1960. április 8-ára datált önéletrajzában Berkesi így mutatja be származási körülményeit: „Budapesten születtem 1919. november 30-án. Szüleim munkások voltak. Magam is a felszabadulás előtt hosszú évekig textilgyári munkásként dolgoztam”.¹³ Egy pár hónappal későbbi – a lapon olvasható, idegen kéztől, feltehetően Berkesi titkárától származó feljegyzés szerint egy irodalmi lexikon szerkesztőinek felkérésére, augusztus 5-én írt – dokumentum ekképp bővíti a fenti információkat: „Gyermekkorom és ifjúságom – éppen úgy, mint a többi munkásgyermeké – nehéz és küzdelmes volt. Még nem voltam 15 éves, amikor az egyik óbudai textilgyár munkása lettem.”¹⁴ Egy 1961 májusára keltezett – egy bulgáriai utazás alkalmából a fogadó fél számára írt – önéletrajz kombinálja a fenti két változatot: „Budapest egyik munkáskerületében, Óbudán születtem, 1919. novemberében és ott éltem a munkások között 30 évig. Gyermekkorom, ifjúságom – éppen úgy, mint a többi munkásgyermeké – nehéz és küzdelmes volt. Még nem voltam 15 éves, amikor a közeli textilgyár munkása lettem.”¹⁵ A munkásszármazás érdemként való feltüntetése, akárcsak az ötvenes évek elején, egy évtizeddel később is magától értetődött egy ilyen jellegű dokumentumban. Takács Tibor gondolatmenetét követve mindennek közlésében nem az volt a fontos, hogy a befogadó számára kiderüljön, Berkesi valóban munkásszármazású-e vagy sem – egyébként e téren nem teljesen egyértelmű a helyzet: egy jóval későbbi, 1986-ban írt önéletrajza pizkozatában az író megemlíti, hogy édesapja egy időben altiszt volt a Pénzügyminisztériumban¹⁶ –, hanem az, „hogyan ezt az identitáskategóriát milyen jelentéssel ruházza fel.”¹⁷ Abban a közegben, amelyhez Berkesi András ekkor a szavait intézi, a munkásszármazás értéket képvisel, a polgári, gazdag paraszti, arisztokrata stb. származás pedig gyanút kelt. Ez a szemléletmód az *Októberi vihar* és a *Vihar után* karakterábrázolását is – már-már parodisztikus módon – meghatározza.

Azon, persze, nem sok csodálnivalót találhatunk, hogy a két központi szereplő, Bruckner Erzsébet és Török László munkás- illetve parasztszármazású (Erzsébet édesapja tizenkilences párttag, aki még 1957-ben is balról opponálja az új kormány intézkedéseit; Lászlót pedig ugyancsak Brucknerék nevelték egészen fiatalkorától kezdve, a fiú azonban faluról érkezett a Józsefvárosban élő munkáscsaláddhoz). Ennél lényegesebb, hogy a narrátor a jellemábrázolás részeként kezeli egy-egy szereplő családi hátterét, vagyis már eleve ellenszenves figuraként látta azt, aki nem teljesen „makulátlan” a származását illetően. Az ellenforradalom előkészítésében amerikai megbízói parancsára szerepet vállaló Csatai Károlyról például már első feltűnésekor megkapjuk az implicit narrátori ítéletet:

A Finomműszerek Gyárának dolgozói most biztosan nem ismernének rá. A csendes, udvarias raktárosból egyik napról a másikra céltudatos, energikus „forradalmi”

¹³ *Életrajz, gépirat*, 1960. április 8. = PIM Kézirattár, V. 5580/86/1.

¹⁴ *Életrajz, gépirat*, 1960. augusztus 5. = PIM Kézirattár, V. 5580/86/2.

¹⁵ *Életrajz, gépirat*, 1961. május = PIM Kézirattár, V. 5580/86/4.

¹⁶ *Életrajz, kézirat*, [1986. február 6. után] = PIM Kézirattár, V. 5580/67/34. mell.

¹⁷ TAKÁCS, *Az ávós mint szöveg*, 79.

vezető lett, aki határozottan utasít, magyaráz, agitál, verekszik, ordít, mikor mire van szükség. A régi volt. Újból a Cegléd környéki földesúr, a parasztokat becsapó ellenzéki képviselő, a nagy taktikus, aki mindig tudja, mikor kell hangot váltani.¹⁸

A narrátor innentől kezdve – minden további magyarázat nélkül – időnként „a földesúr”-ként hivatkozik Csatayra, holott még a regény alternatív valóságában sem merül fel annak a lehetősége, hogy bármit is visszakapjon elvesztett birtokaiból. Földesúri mivolta nem aktuális társadalmi státuszát, hanem személyisége lényegét határozza meg. Berkesinél a nem megfelelő családi származás determinálja a negatív szereplők jellemrajzát,¹⁹ így a fentihez hasonló néhány mondatos, az elbeszélői elfogultságot a legkevésbé sem palástoló, indulatos jellemzések minden esetben kijelölik az olvasó által felveendő nézőpontot. Még egy példa erre a *Vihar után*ból:

Süveges gyűlölte a kommunistákat. Ennek oka az volt, hogy apját, vitéz Süveges Ignácot negyvenötben felakasztották, mert az öreg Süveges, mint tartalékos őrmester, „hadakozott” Ukrajnában a polgári lakosság ellen. Több falut felgyújtott, három partizánt pedig saját kezűleg lött agyon. Mindezekért a fiú elvesztette a hatvan holdjukat. Mert Süveges birtokos paraszt volt.²⁰

A hivatalos párt narratíva korai – az 1956. december 5-én született párthatározat²¹ értelmében kidolgozott – változata az „ellenforradalmat” az 1945 előtti időszak fasiszta erőinek tudatosan, külföldi támogatással előkészített visszatéréseként jelenítette meg.²² A Berkesi-regények diegetikus világa az ebből következő – az „ellenforradalom” és a „forradalom” elvont fogalmainak nevében időről időre új alakban fellépő erők történelmi harcán alapuló²³ – leegyszerűsített társadalom- és történelemképet gondolja tovább. Mivel eszerint az 1956-os „ellenforradalom” fasiszta restaurációs kísérletnek tekinthető, hazai megszervezői kivétel nélkül a Horthy-korszak uralkodó osztályaiból kerültek ki – az eseményekbe belesodródó, alapvetően jó szándékú fiatalok pedig az ő összeesküvésüknek estek áldozatul.

Ugyanebből a logikából következik, hogy az „ellenforradalommal” szembeni küzdelem letéteményeseiként feltüntetett ávosok magától értetődő módon a „forradalmi osztályok” képviselői. Bárdi százados például így beszél családi gyökereiről: „Az én anyám szövönő. [...] Öregedő asszony. Talán az idén már nyugdíjba megy. Hat gyermeket nevelt fel. Egyedül. [...] Tudja, az én édesanyámnak nagyon kéréses

¹⁸ BERKESI, *Októberi vihar*, 27–28.

¹⁹ Vö. MADARÁSZ Imre, *Lektűr mint propaganda. A kádárizmus énképe és ellenségképe Berkesi András regényeiben = Uő., Századok, könyvek, lapok. Magyar és világirodalmi tanulmányok*, Hungarovox, Budapest, 1999, 119.

²⁰ BERKESI, *Vihar után*, 549.

²¹ Vö. TAKÁCS Tibor, *Államvédelmi helyzetértékelés 1956 decemberében*, *Betekintő* 2007/2., 1–13.

²² APOR Péter, *A hitelesség fabrikálása. Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása*, *Aetas* 2010/3., 78.

²³ Uő., 87.

a keze, olyan kérge, hogy kesztyűt sem kell hordania.”²⁴ Akárcsak a problémás származás, úgy a „megfelelő” felmenők is lényegesek egy-egy alak narrátori megítélésékor. Az ellenforradalmi eseményekbe tévedésből belesodródó László mentiségére ügyvédje döntő érvként hozza fel a második regény végén: „Török László forradalmi családból származik, magával hozta apjának lázadó természetét.”²⁵ Az eddigieket összegezve megállapítható, hogy a korszakban propagált társadalomkép sajátosan eltúlzott módon hatott vissza mind Berkesi András önreprezentációjának, mind első regényei karakterképzési eljárásainak alakulására.

Visszatérve az 1960–1961-es Berkesi-önéletrajzokhoz: a származás bemutatását követően – ugyancsak a korabeli gyakorlatnak megfelelően – a kommunista elköteleződés eredetének bemutatása, valamint a párthoz való csatlakozás mikéntje, ezt követően pedig az 1945 óta eltelt időszak ismertetése jelentik a főbb csomópontokat a jelenig tartó életút felrajzolásában. Berkesi előélete ettől a ponttól válik a nyilvánosság előtt nehezen kommunikálhatóvá, ez pedig már a regények – ma úgy mondanánk – „marketingje” és az írói imázsépítés terén is érezteti a hatását.

Az „államvédelmistá” múlt nyomai

Közismert, hogy Berkesi András 1945 szeptemberétől 1950 szeptemberéig a Honvédelmi Minisztérium katonai elhárítással foglalkozó, az ÁVH-ba való beolvasztásáig annak „konkurensként” működő Katona Politikai Osztály (Katpol) tisztje volt. 1946 júniusa és 1947 novembere között a szervezet szegedi, 1947 decembere és 1948 augusztusa között a szombathelyi kirendeltségének vezetője.²⁶ A Katpol 1948-as átstrukturálását követően (immár őrnagyi rangban) a HM Katona Politikai Csoportfőnökség katonai osztályának operatív védelemmel foglalkozó alosztályvezetője,²⁷ 1949 februárjától a későbbi kiadója, Kardos György alezredes által vezetett Elhárító Csoportfőnökség tisztje.²⁸ A Katpolnak az ÁVH-ba való 1949. decemberi betagozódása után néhány hónapig ez utóbbi szervnél is szolgált,²⁹ míg a Katpol egykori vezetője, Pálffy György ellen – a Rajk-per részeként – indult eljárás hullámai őt is el nem érték. 1950 szeptemberében letartóztatták, a börtönből négy év múlva, amnesztiával szabadult. Bár elítélésére – akárcsak a sokáig vele együtt raboskodó Kardoséra³⁰ – koncepciós okokból került sor,³¹ számos dokumentum arról

²⁴ BERKESI, *Vihar után*, 373.

²⁵ *Uo.*, 676.

²⁶ Berkesi szolgálati adatait levéltári források alapján ismerteti: MIRÁK Katalin, *Az ÁVH-tól a Magvetőig. Egy belügyes pályakép: Berkesi András = Történelemtanításról a XXI. század elején*, szerk. PÉTERFI Gábor – FEKETE Bálint, L'Harmattan, Budapest, 2016, 86–87.

²⁷ OKVÁTH Imre, „Sziget egy reakciós tenger közepén”. *Adalékok a Katpol történetéhez, 1945–1949 = Államvédelem a Rákosi-korszakban*, 71.

²⁸ *Uo.*, 73.

²⁹ MIRÁK, *I. m.*, 88.

³⁰ Közös börtönemlékeikről – Berkesi nézőpontjából – lásd: BERKESI András, *Vérző emlékek = In memoriam Kardos György*, szerk. FERENCZ Zsuzsa, Magvető, Budapest, 1986, 13–42.

³¹ Berkesi ezzel kapcsolatos vallomását az 1954-es kihallgatási jegyzőkönyv alapján idézi: MIRÁK, *I. m.*, 90–93.

tanúskodik, hogy Berkesi tevékeny részt vállalt a Rákosi-korszak állambiztonsági terrorjában.³² Ekkori működésének emlékei főként a későbbi regényekben köszönnek majd vissza, de már a *Vihar után*ban is feltűnnek a Kopjások, vagyis a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének tagjai, amely csoportosulásról néhány évvel később éppen Kardos Györggyel írt „négykezes regényt”. Az 1949-ben alapított emigráns szervezet elleni nyomozásban Berkesi András és Kardos is részt vett, de a regények alapján megállapíthatatlan, hogy a kémtörténetek műfaji és stiláris jellemzőivel megjelenített mozzanatok hogyan viszonyulnak a történelmi tényekhez.

A Katpolba való belépés és a börtönből való szabadulás között eltelt kilenc évről különböző módokon adnak számot a fent idézett önéletrajzok. „A felszabadulás után léptem a Magyar Kommunista Pártba. [...] 1945-től 1950-ig a Néphadsereg tisztje voltam. 1950-ben koncepciózás vádak alapján letartóztattak. 1954-ben rehabilitáltak” – olvasható a szüksésvá vád összefoglaló a legkorábbi, 1960. április 8-án írt változatban. Pár hónappal később tovább rövidül ezeknek az éveknek a summázata: „A felszabadulás után az akkor szerveződő néphadseregben teljesítettem szolgálatot. Rendfokozatom őrnagy.” A harmadik önéletrajzban pedig már a pártmunka személyre szabott változataként tűnik fel a hadseregbeli szolgálat, börtönről itt már nem is esik szó: „A felszabadulás után a Kommunista Párt tagja lettem, s talán a sors iróniája volt, hogy az elvtársak a hadseregbe küldtek munkára. Különböző fontos funkciókban dolgoztam 1954-ig.” A konkrétumokban nem bővelkedő, eufemisztikus leírások tehát csak halványan sejtetik szerzőjük korábbi tevékenységét.

Berkesi katpolos múltjának és ezzel összefüggő börtönbüntetésének a fentiekhez hasonló, féloldalas megjelenítése a regények recepciójában és az írói imázsépítés folyamatában is megfigyelhető. Elsőként az *Októberi vihar* fülszövege említendő, amely már finoman utal a szerző megpróbáltatásaira: „Regény? Nem regény? Ne kutassuk most. Egy sokat szenvedett fiatalember szenvedélyes igazságkeresése bontakozik ki a könyv lapjain...” A regény recenziói konkrétan említik Berkesi börtönbüntetését a „személyi kultusz” éveiben, az okokat azonban nyilvánosan egyikőjük sem firtatja. Az *Élet és Irodalom* kritikusa például cikke felütésében hozza szóba a börtönéveket – egyértelműen mint olyan időszakot, amely egyrészt az íróvá válás folyamatának kezdőpontját jelenti, másrészt a szerző szavahihetőségét biztosítja: „Berkesi András a börtönben kezdett írni, ahová ártatlanul került. Bosszúvágytól égő kémek és haza-

³² „Számos forrás tanúskodik ugyanis arról, hogy az erőszak, a kínvallatás itt is része volt a napi munkamódszereknek. [...] Berkesi András, 1954. július 29-i ügyének fellebbezési tárgyalásán megerősítette a verések tényét: »Nyomozásaink során, amikor erre utasítást kaptam, én is bántalmaztam őrizeteseiket.«” (OKVÁTH, *I. m.*, 80–81.) Böröcz Sándor evangélikus lelkész egy 1995-ös interjúban számolt be kihallgatótisztje, Berkesi András könyörtelen módszereiről: Ifj. ZÁSZKALICZKY Pál, *Interjú Böröcz Sándorral = Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról*, I., szerk. MIRÁK Katalin, Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Budapest, 1995, 91–112. Egy közelmúltbeli, személyesen érintett szereplőkkel készült interjúkat is közlő kutatás ugyancsak konkrét kegyetlenségeket kapcsol Berkesihez: MURAI András – NÉMETH Brigitta, *Szembesítés 1989-ben: az író elvtárs esete a Gulágelítéltekkel*, Napi Történelmi Forrás 2019. november 5. <https://ntf.hu/index.php/2019/11/05/szembesites-1989-ben-az-iro-elvtars-esete-a-gulag-eliteltekkel/>. (Hozzáférés: 2022. november 6.) Mező Gábor szintén rendkívül súlyos – a fentiekkel egybevágó – cselekedeteket említ *A Hálózat* című cikksorozatában.

árulók társaságában, azoknak a kárörvendő gyűlöletétől kísérve, papírfecnikre, könyvek szélére rózta első szépírói mondatait. Testileg elgyötörten, lelkileg az igaztalan vádak szégyenbélyegétől feldúlva indult el a kommunista író rögzös útján.”³³ A feltehetően (ugyancsak alezredesi rangban szolgáló) Kardos Györgyről mintázott Komor alezredes alakja kapcsán olvasható a Magyar Nemzet recenziójában: „Komor esztendőig börtönben ült ártatlanul, nem sokkal október előtt rehabilitálták, s mégis, teljes szívvel küzd a szocializmusért. A szerző – aki maga is éveket töltött kémek, diverzánsok, közönséges bűnözők között, s ártatlanul elítélve is kommunista tudott maradni – különös melegséggel vetíti elének az alezredes portréját.”³⁴ Egy 1965-ös interjúbán is az „ártatlanul” elszenvedett börtönbüntetés kerül elő az író alaptapasztalataként: „A börtönben, magánzárkában kezdtem el »írni«. Ott jöttem rá az írás varázsára. Papírom nem volt. Fejben írtam.”³⁵

Mint látható, Berkesi András írói önreprezentációjának szerves részét képezte a pártért végzett – érthető okokból bővebben nem részletezett – katonai munka, illetve a rá kirótt igazságtalan, mégis méltósággal, változatlan hitbeli meggyőződéssel viselt büntetés tapasztalata. Az íróvá válás – a börtönben elkezdődött – történetének egyenes folytatása és betetőzése pedig az 1954-es rehabilitációtól 1956 októberéig tartó időszak, amely ugyancsak szelektív módon dokumentált mind a korszak nyilvánosságában, mind a hagyatékbán található iratokban. A források egybehangzóan tanúsítják, hogy szabadulása után Berkesi a kőbányai Finommechanikai Vállalatnál helyezkedett el, odakerülése részleteiről azonban nincsenek pontos információink. Önéletrajzaiban „az egyik budapesti nagy üzem gazdasági funkcionáriusa”-ként írja le ekkori munkakörét. *Vallomás* című, nyilvánvalóan önéletrajzi indíttatású, először 1959-ben megjelent regényének főszereplője, Tarcsai István is hasonló pályát járt be – természetesen nem jelenthetjük ki, hogy Berkesi szóról szóra a saját emlékeit írta meg Tarcsai sorsában, de talán mégsem tanulság nélküli idézнем a regény ide vágó szakaszát:

Szabad ember voltam és mégsem találtam magamra. Bántott, hogy nem hívtak vissza a szolgálatba, mert az volt az elképzelésem, hogy a teljes rehabilitációhoz az is hozzátartozik. [...] Nem vagyok gazdasági ember, nincs érzékem a gazdasági dolgok iránt, nehezen értem meg a gazdasági összefüggéseket.

[...] Munkatársaimnak azt mondták, hogy leszerelt tiszt vagyok.³⁶

Az 1960. április 8-i önéletrajzban foglaltak szerint Berkesit az üzemben érte az 1956-os „ellenforradalom”, illetve itt is leszögezi, hogy fegyveresen harcolt az „ellenforradalmárok” ellen. A rendet védő, szükség esetén saját magát „szolgálatba helyező”

³³ SZÉCSI, I. m., 9.

³⁴ ANTAL Gábor, *Berkesi András: Októberi vihar*, Magyar Nemzet 1958. február 28., 7. (Kiemelés tőlem – R. G.)

³⁵ GÁLL István, *Az Élet és Irodalom látogatóban Berkesi Andrásnál*, Élet és Irodalom 1965. július 3., 12.

³⁶ A regény elsőként a Néphadsereg című lap 1959-es évfolyamában jelent meg, negyvenöt folytatásban. Írásomban a kötetváltozat oldalszámaira hivatkozom: BERKESI András, *Vallomás*, Zrínyi Katonai – Magvető, Budapest, 1983, 162–163.

üzemi dolgozó motívuma a későbbi újságcikkekben (és az *Októberi viharban*) is gyakran előkerül: „A legcsekélyebb ingadozás nélkül állt a párthoz hű erők oldalára; november 4-ig fegyverrel, majd utána mint üzemi párttitkár” – írja róla az *Élet és Irodalom* kritikusa.³⁷ Arról, hogy pontosan mi történt Berkesivel 1956 októberében, a hivatalos dokumentumok nem szolgálnak részletesebb tájékoztatással. A *Vallomás* főszereplője vidéken szerez tudomást az eseményekről, Pestre visszatérve pedig azonnal szolgálatra jelentkezik egykori felettesénél.³⁸ Ezzel egybevág Moldova György Kardos Gyögyről – aki ugyancsak 1954-ben szabadult a börtönből, 1956 októberében pedig már az ÁVH V/3. (könnyűipari, pénzügyi, belkereskedelmi elhárító) osztályának vezetője volt³⁹ – írt könyvének egy részlete, amely Berkesit is megemlíti, amikor az 1956. októberi harcok kerülnek szóba: „Október 28-tól vagy 29-től Kardos [...] a Belügyminisztérium József Attila utcai szárnyát védte a támadók ellen. Csapata alig 2-300 főből állt, nem érdektelen megemlíteni, hogy a parancsnoki posztjával szomszédos golyószóró mögött régi barátja, Berkesi András feküdt.”⁴⁰ A helyszín Szécsi Lajos írásában is előkerül: rövid életút-összefoglalója szerint Berkesi 1956 októberében a „Belügyminisztérium védelmében is részt vesz.”⁴¹

Az *Októberi viharban* is lényeges a József Attila utca és a Roosevelt tér sarkán álló – ma is a Belügyminisztériumnak helyet adó – épület, hiszen Bruckner Erzsi a történet kezdetén itt talál menedéket a lázongás elől, és itt ismerkedik meg a Belügyminisztériumot védő államvédelmistákkal és a velük szimpatizáló fiatalokkal. A *BM biztonságos tere* ad lehetőséget Erzsinek, hogy visszatekintsen az október 23-a óta eltelt két napra, megállapítva, hogy a „tömegpsziché” okozta az események eszkalálódását,⁴² később pedig a történet legnagyobb szabású akciójelenete is itt játszódik. Ez utóbbi azért különösen figyelemre méltó, mert az *Októberi viharban* szóba hozott egyéb budapesti események (a Rádió ostroma, a parlamenti sortűz, a Köztársaság téri vérengzés stb.) minden esetben közvetett elbeszélések révén, egy-egy szereplő emlékeinek felidézésén keresztül jelennek meg – a Belügyminisztérium elleni támadás az egyetlen olyan, konkrét budapesti helyszínhez kötődő jelenet, amely „egyenesben” ábrázolja a harcokat. Az épületet védő ávosok – az egész regényre jellemző módon – mindvégig rendkívül higgadtan viselkednek, az utolsó pillanatig igyekeznek elkerülni a fegyveres harcot, sőt, béketűrésük veszélybe is sodorja őket:

A kettes villamosvonal felszedett bazaltkockái, s a park fái jó fedezéket nyújtottak a támadóknak. Torkolattűzek villogtak mindenfelől. Jól látszottak az erkélyről.

[...]

³⁷ SZÉCSI, I. m., 9.

³⁸ BERKESI, *Vallomás*, 179.

³⁹ TAKÁCS Tibor, *A BM II/6. (Ipariszabotázs-elhárító) Osztály = A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962. Intézménytörténeti tanulmányok*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz – OKVÁTH Imre, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest, 2013, 156.

⁴⁰ MOLDOVA György, *Aki átlépte az árnyékát...*, Urbis, Budapest, 2001, 87.

⁴¹ SZÉCSI, I. m., 9.

⁴² BERKESI, *Októberi vihar*, 19.

Nincsen rémesebb dolog a kiszolgáltatottságnál. Pedig most a védők ki voltak szolgáltatva a támadóknak. Valahol úgy döntöttek, hogy addig ne lőjenek, míg ők – akiket nem ért támadás – a tűzparancsot ki nem adják.

Mikor a támadók látták, hogy a tüzet nem visznozzák, egyre bátrabbak és vakmerőbbek lettek. Gyorsan közeledtek az épület felé. Az erkélyről jól láthatták, hogyan irányítja egy magas katonatiszt az egyes csoportok mozgását.

A támadók éle már mélyen benyomult a parkba, egyesek a szobor talapzatánál helyezkedtek el és hevesen lőtték a minisztérium épületét.

A golyók egyre véresebben kopogtak a métervastagságú falakon, s egy-egy lövedék vijjogva vágott be a szobába is.

A sarokszoba ajtaján Hidvégi őrnagy jelent meg, három határőrrel. Nyíltszemű parasztyerekek voltak. Tényleges idejüket szolgálták. Egy maximot hoztak.⁴³

A Belügyminisztérium őrzői végül kénytelenek használni a Maxim-golyószórót, de ennek hatását az elbeszélő csak részleteiben teszi láthatóvá: halottakról nem, csak sérültekről tesz említést, akiket az ávosok bevisznek az épületbe, hogy ellássák a sebeiket.

Tabajdi Gábor szerint „[a]z 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében kulcsszerepet játszottak azok az államvédelmi tisztek és egységek, akik többé-kevésbé szervezeten tudták magukat átmenteni”, közülük is kiemeli a BM központi épületében tartózkodó ávosokat, akik „a kezdeti napokban fegyveres akciókban, letartóztatásokban is részt vettek, sőt titkosszolgálati nyomozásokat is terveztek”.⁴⁴ Bár pontosan nem rekonstruálható, hogy miként zajlottak a harcok a BM közelében, az *Októberi vihar*ban bemutatott verzió nem tűnik életszerűnek, annál is kevésbé, mivel a „segítőkész ávos” eleve propagandisztikus toposza a teljes regényt végigkíséri. A belügyminisztériumi harc után például a foglyul ejtett felkelőknek – az elbeszélő közlése szerint – ugyan eszükbe jutnak azok a dezinformációk, amelyeket az ÁVH börtöneiről terjesztenek („Egyesek agyában felrémlett a sok borzalom, az évek óta terjesztett rémmesék és most kétségbeesve várták a kínzásokat, a »húsdaráló« meg az egyéb kínzószerszámok alkalmazását”),⁴⁵ Hidvégi őrnagy azonban rációfól a híresztelésekre, amikor az egyik „15 éves suhancot” megértően kérdezzeti motivációiról (a fiú persze nem tudja, hogy miért is harcolt), majd egy fiatal tiszttel hazakísérteti őt az otthonába. Hidvégiék segítőkészsége azonban a hadnagy életébe kerül: „Egy óra múlva a cirkáló járőrök találták meg a hadnagyot. Tibi egészségben átadta Máthé néninek. Mikor visszafelé jött, egy orvlövész hátulról agyonlőtte. Az ő hathónapos kisfiát is Tibinek hívták.”⁴⁶

A rend fenntartására és a kedélyek csillapítására törekvő ávosokat és közkatonákat ért „bestiális” támadások említése más, ismert budapesti események felidézésekor is

⁴³ Uo., 43–44.

⁴⁴ TABAJDI GÁBOR, *1956 az államvédelmista elbeszélésekben = Esemény és narratíva. Történetiség – elbeszélés(ek) – interpretáció*, szerk. KÖTÉL Emőke – RAINER M. János, Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, Budapest, 2013, 73–74.

⁴⁵ BERKESI, *Októberi vihar*, 46.

⁴⁶ Uo., 47.

előkerül. Egy, a Rádió október 23-i ostrománál jelen lévő „fekete hajú, kun arcú gyerek” „katoná becületére” megesküszik, hogy tűzparancs híján jó ideig tétlenül nézték a felkelők támadását: „mikor mi, egy páran tíz óra után a Rádióhoz értünk, már lőtték a fiúkat. Akkor még nem volt szabad visszalőni. Pedig már több katonát agyonlőtték. Jóval éjfél után volt, talán már egy óra is lehetett, mikor megkaptuk a tűzparancsot”.⁴⁷ Vas Béla, a regények legpozitívabb, kezdetektől a felkelők ellen harcoló munkáshősének közléséből pedig később megtudjuk, hogy a parlamenti sortűznél „nem is voltak államvédelmisták”, így biztosan nem vehettek részt az ottani lövöldözésben.⁴⁸

Bár a későbbi kutatások és visszaemlékezések egyértelműen cáfolták az efféle elbeszéléseket – a Rádiónál az első lövéseket este nyolc körül az ávósok adták le, a tüntető tömeg ekkor még fegyvertelen volt;⁴⁹ a parlamenti sortűzben pedig tudhatóan részt vettek a „zöld ávósok”, vagyis az odavezényelt határőr egységek⁵⁰ –, az „államvédelmisták” áldozatszerében való felmutatása az 1956 utáni nyilvánosságban jó ideig központi motívumnak számított. Ehhez elsősorban a Köztársaság téri pártház október 30-i ostromának eseményei szolgáltattak alapanyagot: köztudott, hogy az itteni harcok során valóban súlyos túlkapások történtek a felkelők részéről, ami nagyban hozzájárult az utólagos ellenforradalom-narratíva kiépítéséhez. Az 1956-os eseményekkel kapcsolatos „tájékoztató” céljából kiadott Fehér Könyvek első kötete (amely már decemberben napvilágot látott)⁵¹ a Köztársaság téren készült, halott ávósokat ábrázoló fényképek és a tömeg állatias viselkedéséről szóló beszámolók közlésével már jól mutatja a kijelölt értelmezési irányt. Eszerint az ávósok ellen indult „irtóhadjárat” és „hangulatkeltés” előre eltervelt eleme volt az „ellenforradalmi taktikának”: „A szó legszorosabb értelmében ki akarták irtani e fegyveres testület minden tagját, az államvédelmi hatóság minden egyes munkatársát, tekintet nélkül arra, hogy azok egyszerű sorkatonák voltak-e, akik e testület kötelékében teljesítették szolgálatukat vagy olyan régi, becületes kommunisták, akik maguk is súlyos börtönbüntetést szenvedtek a Rákosi-uralom alatt”.⁵² Ugyanezt a szembeállítást – vérszomjas felkelők versus kiszolgáltatott, megalázott, meggyilkolt ávósok – alkalmazza Berkesi is a Köztársaság teret megjárt Erzsébet emlékeinek felidézésekor:

Csődület volt. Valami őt is odahúzta, mint mágnes a vasreszeléket. És mikor a kör közepén meglátta azt a fiatal fiút, bestiálisan meggyilkolva, azt hitte, elájul. Mészszel volt leöntve. Hullákat még sohasem látott. Félt a hulláktól, de valami belső

⁴⁷ Uo., 70.

⁴⁸ Uo., 126.

⁴⁹ Vö. Zólogy László ezredes, a Rádiót védő csapatok parancsnokának 1989-es visszaemlékezésével: ZÓLOGY László, *A Rádió ostroma = Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma*, 194. számú interjú, 1989. <http://www.rev.hu/sulinet56/online/szerviz/oha/zolom.htm>. (Hozzáférés: 2022. november 6.)

⁵⁰ TABAJDI-UNGVÁRY, I. m., 8.

⁵¹ APOR, I. m., 72.

⁵² *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, I., Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala, [h. n.], [1956], 9.

kényszer húzta, taszította, hogy menjen tovább és nézzen, lásson egy életre, vésődjön be minden az agyába, hogy tanuljon meg félni, tanuljon meg gyűlölni.⁵³

Az itt is használt „bestiális” a leggyakoribb jelző, amely a Fehér Könyvekben a Köztársaság téri eseményekkel kapcsolatban előkerül, Berkesi tehát láthatóan szóhasználatában is igazodik az uralkodó narratívához. Nyerges András egy rövid írásában a Fehér Könyvek bő lére eresztett „megzenésítésének” nevezi az *Októberi vihart* és a *Vihar utánt*,⁵⁴ amit az általános benyomásokon kívül még egy konkrét szöveghegy megerősít. A Fehér Könyvek első kötetében jelent meg először az a hírhedt fénykép, amely az Aradi utca és a Nagykörút sarkán felakasztott fiatalembert ábrázolja, akinek a nyakába „Így jár minden ávós!” feliratú táblát aggattak,⁵⁵ pár oldallal később pedig egy ehhez kapcsolódó tanúvallomás is olvasható.⁵⁶ Nyilvánvaló, hogy Berkesi – hacsak nem volt maga is jelen, ami nem túl valószínű – innen értesült az esetről, amelyet a regénybeli Hidvégi őrnagy édesanyja is felidéz magában, amikor a fiát keresik a felbőszült „ellenforradalmárok”: „Hidvégi mama hallgatott. Nem szabad megmondani. Nem szabad. Biztosan el akarják Karcsit vinni! Maga előtt látta az Aradi utcai akasztott embert, nyakában a táblával: »Így jár minden ávós!« Nem, ha belehalok sem mondom meg! Hallgatott.”⁵⁷

A BM központi épületében tartózkodó ávósok október 30-án „zárt alakzatban, rendőri egyenruhában” elhagyták a fővárost, és a Tököl, illetve Budaörs környéki erdőkben várták be a november 4-én érkező szovjet csapatokat.⁵⁸ Az épület elhagyását az *Októberi vihar* nem jeleníti meg, a korábbi fejezetekben megismert ávósokat és ávósszimpatizánsokat azonban a regény vége felé csakugyan a fővároson kívül felállított táborban látjuk viszont, helyzetük pedig erős történelmi asszociációkat ébreszt a szövegész fokalizátoraként beállított Komor alezredesben:

Tudták, hogy az ő életük, a forradalmárok élete elválaszthatatlan a proletárdiktatúra lététől. Sokan érezték ezt akkor szerte az országban is. Ezt érezték azok a partizánok, akik becsülettel harcoltak egykor a spanyol földön a munkáshatalomért, vagy Horthyék és Szálasiék ellen, ezt érezték azok a katonák és államvédelmisták, akik a proletárdiktatúra megvédésére esküt tettek. Ha elpusztul a néphatalom, őket az emigráció, a börtön, az akasztófa várja, a félrevezetett és becsapott tömeget pedig a szenvedés, a tökések, urak, papok és kulákok ólmos ostora.⁵⁹

Az 1956-os események hatalompárti elbeszélése végső soron a fenti szövegész által is jól példázott folytonosságképzetek („spanyolosok” – illegális kommunisták – katonák

⁵³ BERKESI, *Októberi vihar*, 164–165.

⁵⁴ NYERGES András, *Bakafánt*, Élet és Irodalom 2013. május 3., 2. Nyerges írásának kontextusához lásd: GYÖRGY Péter, *Az ideológiai ponyva*. Berkesi András, Élet és Irodalom 2013. április 26., 17.

⁵⁵ *Ellenforradalmi erők*, I., 11.

⁵⁶ *Uo.*, I., 25.

⁵⁷ BERKESI, *Októberi vihar*, 130.

⁵⁸ TABAJDI, *I. m.*, 74.

⁵⁹ BERKESI, *Októberi vihar*, 286.

és ávosok, illetve Horthy – Szálasi – tőkések, papok és kulákok stb.) erősítését célozta. Berkesi András személyes tapasztalatainak sajátos, átmeneti műfajú – regény és pártbrosúra határán billegő – interpretációja a szerző szempontjából szerencsés módon támogatta az „ellentörténetírás hosszú hagyományába”⁶⁰ illeszkedő közel-múlt-koncepciót.

Elül a vihar

1956 egyértelmű cezúráat jelentett Berkesi András életpályáján: a forradalom leverése után munkahelyi körülményei is megváltoztak, emellett pedig irodalmi karrierje is rendkívül gyorsan felívelt. Egyik legkorábbi publikációja, a Népszabadság pályázata-ra beküldött, három részletben közölt novellája folytatásai végén a vállalat munkaügyi osztályának vezetőjeként van feltüntetve,⁶¹ önéletrajzaiban „párttitkár”-ként nevezi meg ekkori pozícióját. Kétféle – írói és párttitkári – szerepét sajátos módon szintetizálta a korábban már idézett, 1961-es interjú tanúsága szerint: „Párttitkár voltam, a Finommechanikai Vállalatnál. Egy agitátor, aki a forgácsolóban, vagy az öntödében magyarázott, tényekkel érvelt, sok emberrel vitatkozott. Még jobb agitátor akartam lenni, ezért lettem író. [...] Párttitkár voltam, tehát agitátor; író lettem, tehát agitátor.”⁶² A hagyatékban fennmaradtak a Berkesi párttitkárként írt feljegyzéseit tartalmazó füzetek, ezek egyikében például a Finommechanikai Vállalat részvételének előkészületeit veszi számba az 1957. május 1-i központi felvonulás kapcsán.⁶³

A *Vihar után* – amelynek a cselekményideje ugyanezekre a hónapokra esik – legfontosabb különbsége az előző részhez képest, hogy a „látványos” harcok befejeződése után a konszolidálódó állapotok illusztrálására koncentrál. Ezt elsősorban éppen a Finommechanikai Vállalat újjáalakuló pártalapszervezetének bemutatásán keresztül igyekszik elérni, aminek következtében a mű igen jelentős része a gyár dolgozóinak ideológiai vitáit taglalja. A konszolidáció hősei itt már nem az ávosok, hanem az üzemek munkásai és pártmunkásai, akik az „ellenforradalmárok” bestialitásával szemben a fegyelem és a legmagasabb fokú szervezettség képviselői. A rendkívül kulturált hangvételű értekezleteken természetesen fel sem merül a résztvevőkben, hogy az októberben történeteket esetleg ne ellenforradalomként szemléljék. Ami leginkább foglalkoztatja őket, az a frissen megalakult Magyar Szocialista Munkáspárt identitásának kérdése: mennyire folytonos az „új” párt a „régivel”, illetve mennyire tolerálhatóak a különböző kilengések az egykori reformkommunista szárny nézeteitől a még mindig a '19-es forradalmi terrort visszakívánó régi párttagok követeléseiig? A regény elbeszélője és a szereplők nagy része jóval nagyobb megértéssel fordul az utóbbiak felé,⁶⁴ míg a reformpártiakat kivétel nélkül az eszme elárulóiként állítják

⁶⁰ APOR, I. m., 93.

⁶¹ BERKESI András, *Az egyes számú őrhely*, Népszabadság 1957. július 10., 2.; 1957. július 11., 2.; 1957. július 12., 2.; 1957. július 13., 2.

⁶² SIMON, I. m., 6.

⁶³ Berkesi András jegyzetfüzete, 1957. április 15-i bejegyzés = PIM Kézirattár, V. 5580/89/6.

⁶⁴ Vö. MADARÁSZ, I. m., 120–121.

be – ami nem meglepő, tekintve, hogy a *Vihar után* éppen Nagy Imre kivégzését követően készült el.⁶⁵

A második rész jól érzékelhető törekvése, hogy a pártalapszervezetek újraindulásán és hatékony szervezőmunkáján keresztül a kádári hatalom legitimitását, kvázi alulról szervezettségét sugallja. Az ellenséges szereplők időnként olyan megjegyzéseket tesznek, mint például: „Kádár népszerűsége, sajnos, napról napra növekszik”,⁶⁶ illetve „nincs hatalom, amely Nagy Imrét a miniszterelnöki székre visszatenné, mert a Kádár-kormány kinevezése a nemzetközi jog szempontjából is törvényes”⁶⁷ – a sort hosszan folytathatnánk. Amikor pedig László egy ausztriai menekült-táborban – amelyben természetesen infernális állapotok uralkodnak – megkérdezi az egyik társától, hogy „milyen ember az a Kádár?”, egyszerű, de a további kérdéseket feleslegessé tévő választ kap: „Proli. Ő is ült évekig.”⁶⁸

Kádár János népszerűségének és hatalma legitimitásának folyamatos bizonygatásával összefüggésben a *Vihar után* bizonyos szöveghelyei is igyekeznek az ÁVH apológiáját adni. A regény végén, amikor Komor magában áttekinti az odáig vezetű fontosabb eseményeit, az elbeszélő ekképp tárja elénk a férfi gondolatait:

Az Államvédelmi Hatóság feloszlatása után újjá kellett szervezni az új biztonsági szervet. Nem volt egyszerű feladat. [...] A volt Államvédelmi Hatóság hibáit felnagyítva, a közhangulatot sikerült az ÁVH ellen szítani, és el akarták hitetni az ország népével, hogy nincsen szükség semmiféle politikai elhárító szervre. [...]

Heteken keresztül folyt a mérgező aknamunka az államvédelmisták ellen. Az ellenforradalmárok a rendőrséget és a honvédséget is megpróbálták szembeállítani a volt államvédelmiekkal, és nem mindig sikertelenül.⁶⁹

A kádári hatalom által favorizált közelmúlt-koncepció felől nézve Berkesi András első két regénye az ideológiai kívánalmaknak görcsösen megfelelni igyekvő, nem túl magas színvonalú propagandatermékként olvasható. Berkesi életútja felől a kép összetettebbé válik, amennyiben a nyilvánvaló önéletrajzi áthallások a regények személyes motivációira is rávilágíthatnak. Az októberi események, majd az utánuk következő periódus a hatalom köreiből fokozatosan visszatérő Berkesi önigazolásának, az állampárt narratívájával való azonosulásnak a színreviteleivé teszik az *Októberi vihar* és a *Vihar után* című regényeket. Nem mellékesen pedig egy kivételesen sikeres írói pálya induló műveivé.

Az *Októberi vihar* első kiadása huszontháromezer példányban jelent meg, amelyet 1959-ben a tízezres példányszámú második, 1960-ban pedig az ugyancsak tízezres harmadik kiadás követett. Berkesi a regény folytatására már 1958. április 30-án,

⁶⁵ A regény végén olvasható időpontmegjelölés szerint a szerző „1958 őszén” fejezte be művét. (BERKESI, *Vihar után*, 678.)

⁶⁶ Uo., 481.

⁶⁷ Uo., 476.

⁶⁸ Uo., 422.

⁶⁹ Uo., 624–625, 627.

pár hónappal az első rész megjelenését követően megkötötte a szerződést a Zrínyi Katonai Kiadóval,⁷⁰ a *Vihar után* első, 1959-es kiadása huszonnégyezer, az 1960-as második kiadás tízezer példányban jelent meg. 1958-ban Berkesi a Finommechanikai Vállalat párttitkári pozícióját is otthagyhatta: kínai és észak-koreai „tanulmányútját” követően a Színház- és Filmtudományi Intézet elnökhelyettesi székében landolt, 1959-ben pedig az immár önálló Filmtudományi Intézet igazgatójának nevezték ki.⁷¹ Ugyanebben az évben az *Októberi vihar*ért megkapta a József Attila-díj II. fokozatát. Jó ideig tervezte a sorozat harmadik részének megírását is,⁷² de a *Májusi fények* munkacímű kötet végül nem készült el.

Az *Októberi vihar* és a *Vihar után* fordításai 1961-ig a szovjet, a csehszlovák és a bolgár olvasókhoz is eljutottak,⁷³ valamint a második részből készítendő filmnovella és filmforgatókönyv elkészítésére is szerződést kötött az író a Budapest Filmstúdióval 1959-ben⁷⁴ – ez utóbbiak gépiratai ugyancsak megtalálhatóak a hagyatékban,⁷⁵ viszont a filmfeldolgozás nem valósult meg. Az innentől kezdve sorra publikált Berkesi-regények példányszáma meredeken emelkedett, a csúcspontot a hatvanas és hetvenes évek fordulója jelentette: az *Akik nyáron is fáznak* című regényt például száznyolcvannégyezer példányban hozta ki a Magvető Kiadó 1971-ben.⁷⁶ Egy ugyanebből az évből származó, a Művészeti Alap Irodalmi Szakosztálya tagjainak éves jövedelmét számba vevő kimutatás szerint Berkesi András a maga évi 1,7 milliós forintos jövedelmével a legjobban kereső magyar írónak számított, jócskán megelőzve például az egymillió forint körül kereső Illyés Gyulát és Németh Lászlót, vagy a nagyjából félmillió bevételt termelő Déry Tibort és Örkény Istvánt.⁷⁷

⁷⁰ A szerződés leelőhelye: PIM Kézirattár, V. 5580/90/12.

⁷¹ Életrajz, 1961. május.

⁷² *Májusi fények. Regény vázlat* = PIM Kézirattár, V. 5580/87/22.

⁷³ Életrajz, 1961. május.

⁷⁴ A szerződések leelőhelye: PIM Kézirattár, V. 5580/90/19; illetve V. 5580/90/27.

⁷⁵ *Vihar után. Filmnovella-vázlat*, gépirat = PIM Kézirattár, V. 5580/87/32; illetve *Vihar után*, gépirat = V. 5580/87/33.

⁷⁶ A példányszámokra vonatkozó összesített adatok abból a kézírásos, a hagyatékban fennmaradt kötetből származnak, amely Berkesi összes megjelent kötetének kiadási adatait tartalmazza. (*Kézikönyv* = PIM Kézirattár, V. 5580/94/28.) György Péter a Magvető Kiadó adataira támaszkodva azt írja, „[a] Magvető 1955 és 1988 között 4 941 000 példányban adta ki és el [Berkesi] műveit.” (GYÖRGY, I. m., 17.) Megjegyzendő azonban, hogy mivel az író első köteteit nem a Magvető, hanem a Zrínyi Kiadó jelentette meg, a György Péter által említett, nyilvánvalóan téves 1955-ös évszám miatt a példányszámokra vonatkozó adatot is érdemes fenntartással kezelni.

⁷⁷ A dokumentumot közli: *Az Irodalmi Szakosztály tagjainak 1971-es évi jövedelme = Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970*, szerk. TÓTH Gyula – VERES András, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1992, 501–516.

„Hogy zengő húrod rám
hagytad merészen”
Száz Pál: *A tizedik kapu. A haszidizmus
hatása a magyar irodalomra*

Sokszor használjuk egy-egy tudományos munkára azt a kifejezést, hogy hiánypótló. Ebben az esetben nem túlzó a szóhasználat. Korábban is születtek összefoglalások a magyarországi haszidizmus kultúrájáról és egyes kiemelkedő személyiségeiről. Száz Pál is több ilyen műre hivatkozik. De korábban senki nem nyújtotta a haszidizmus magyar irodalmi jelenlétének, hatásának és recepciójának olyan kiterjedt összefoglalását, mint ő. A könyv egyedisége többek közt abban rejlik, hogy nem néprajzi forrásanyagként tekint a haszidizmus nyomaira, hanem az irodalmiság megközelítési módjait vizsgálja, a hatás és az intertextualitás kérdéseit. Száz Pál hangsúlyosan bevonja kutatásába a kortárs irodalom jelentős alkotásait is. A könyv bevezetője világosan meghatározza a vizsgálat kereteit. A haszid örökséget kívánja feltárni a magyar irodalomban, de nem törekszik teljességre, vagyis arra, hogy minden előfordulást, közvetett kapcsolatot feltárjon. Az irodalmi hatás jellegét szakadozotttnak látja, és azt is helyesen állapítja meg, hogy a haszidizmus irodalmi hatása sokszor egyéb diskurzusoknak volt kitéve, és többnyire a zsidó kultúrán belüli jelenség maradt (10). Száz Pál olyan szerzőkkel foglalkozik, akiknek az esetében a hatásfolyamatok kilépnek a zsidó kulturális közegeből, vagy akiknek egész alkotói pályája eleve azon kívül jön létre. Persze egyáltalán nem könnyű eldönteni, mikor értelmezhető a haszidizmus hatása transzgresszívnek és mikor nem, hiszen a zsidó kultúra keretei a 19. század utolsó évtizedeiben már nem jelölhetők ki világosan a magyarországi kulturális mezőben, a holokauszt következtében pedig a 20. század második felében már gyökeresen más mintázatokkal találkozunk.

Száz Pál választása mégsem kelti a tetszőlegesség gyanúját. A 20. század első feléből Patai József és Szabolcsi Lajos szerkesztői tevékenysége és művei megkerülhetetlenek, hiszen ők tolmácsolták először magyarul a haszid anekdotakincset. Ugyancsak szükségzerű Ujvári Péter tárgyalása, akinek a prózája a leginkább telített a kor zsidó népi kultúrájának elemeivel. A kortársi anyagban Kárpáti Péter, Röhrig

Géza és Borbély Szilárd jut főszerephez, és ezzel a választással sem lehet vitatkozni. Indokolt-e hát a bírálók megszokott gesztusával élnem, amikor egy amúgy hatalmas filológiai és szellemi teljesítménnyel szemben további igényeket fogalmazok meg? Nem volna az, ha a tárgyalás logikája indokolná a hiányokat. A könyv nem tér ki a haszidizmus korai irodalmi hatásaira, vagy épp olyanokra, amelyek Ujvári Péter műveivel egyidejűek, de kevésbé kiterjedtek. Ilyen hiánynak érzem Kiss József *Legendák nagyapámról* című, 1912-ben közreadott elbeszélő költeményét. Kiss József kétségtelenül az egyik első olyan jelentős alkotója a magyar irodalomnak, aki zsidó vallásos nevelődési háttérből érkezve asszimilálódott. *Legendák nagyapámról* című költeményében viszont Reb Mayer Litvák örököséként lép olvasói elé. Kiss legendája olyan jámbor zsidóként láttatja a Vilnából származó nagyapát, aki iszákosságában is szent, mert énekelve az Úr hegedűjeként szólal meg, és Jeremiásként megsiratja a pogromban legyilkoltakat: „Ó, gáncsom nincs, én értelek egészen, / S csak egyet veszek tetőled zokon, / Hogy megcsonkítád az én jogos részem / Az öröködben lemenő fokon. / Hogy zengő húrod rám hagytad merészen, / S ellitad előlem a borom: / Ó legalább – én jámbor nagyapám! – / A szomszágod hagytad volna rám. [...] Leült a földre, köntösét megtépve – / Szikes pusztán egy árva sirató. / Az ezrekért – kik fönn a trón elébe / Járulnak most, mint bizton várható. / A legyilkoltakért – ő vére, népe, / Fohász-, ima- és véres könny-adó! / Aztán lerázta e rút föld porát, / És ment hazátlan, földetlen tovább.”

A monográfia Ujvári mellett megemlíti Kaczér Illés *Ne félj szolgám, Jákob* című regényét, de úgy vélem, Kaczér más műveiben is számos haszid elem található. Ugyanígy Ágai Adolfnál is. Mindkettejükkel kapcsolatban feltűnőnek találok, hogy a könyv meg sem említi Scheiber Sándor nevét, aki pedig irodalmi művek folklorisztikai kutatásaiban rendre kitér a haszid elemek felbukkanására, így *Ágai Adolf zsidó folklorisztikus adatai*¹ és *Kaczér Illés és a folklór*² című tanulmányaiban is. Scheiber kutatásainak mellőzésére akkor sem lelem a magyarázatot, ha azok túlnyomórészt nem a haszid örökséghez, hanem a hagyományos ortodoxia vallási életéhez kapcsolódtak. Scheiber ugyanis az elsők között kutatta a zsidó kultúra hatását a magyar irodalomra.

A hiányok között kell megemlítenem Pfeiffer Izsák esetét is. A könyv Buber haszid történeteinek magyar tolmácsolójaként említi meg őt. Pfeiffer azonban sokkal több volt, mint fordító. A tudós rabbi 1942-ben adta ki Buber haszid történeteinek válogatását. A könyvhöz alapos előszót csatolt, amelyben igen részletesen tárgyalja a haszidizmus kapcsolatát Luria misztikájával, és bőségesen kitér arra is, hogy Buber miként értelmezte Luria tanait.³ Meg kell jegyeznem, hogy Erdély Miklós több alkalommal megemlékezett erről a könyvről, amely megvolt a családi könyvtárunkban, és jelentős hatást gyakorolt a gondolkodására, ami filmjeiben és verseiben is tetten

¹ SCHEIBER Sándor, *Ágai Adolf zsidó folklorisztikus adatai* = Uő., *Folklór és tárgytörténet*, Makkabi, Budapest, 1996, 1077–1095.

² SCHEIBER Sándor, *Kaczér Illés és a zsidó folklór* = Uő., *Folklór és tárgytörténet*, 1153–1248.

³ MARTIN BUBER, *Száz chaszid történet*, ford., jegyz. PFEIFFER Izsák, *Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége*, Budapest, 1942, 15–22.

érhető.⁴ Ugyanitt azt is jelzem, hogy Száz könyve nem tér ki részletesen Buber és Gerschom Scholem vitájára, amely pedig nem mellékes a haszidizmus értelmezésében. Scholem számára a haszidizmus anarchikus fuvallat volt, amely betört a judaizmus rendezett világába, de ez nem akadályozta meg abban, hogy *Jüdische Mystik in ihrer Hauptströmungen* című könyvében önálló fejezetet szenteljen a haszidizmus eredetének. Scholem szerint a haszidizmus Sabbatai Cevi 17. századi tanaihoz képest megkísérelte háttérbe szorítani a Messiás-várás motívumait, és a kései kabbala népszerű elemeit állította előtérbe. Anélkül, hogy Scholem értelmezésébe részletesen belemenék, nyilvánvaló, hogy az ő perspektívája egészen más, mint Buberé vagy Langeré, akik a dolgozat hangsúlyos szereplői. Itt jegyzem meg azt is, hogy a haszid elbeszélés-kincs kialakulására nézve Scheiber Sándornak is van egy érdekes megfigyelése. Éppen Pfeiffer Izsákról szóló méltatásában említi, hogy a haszid legendák kialakulására hatással lehetett a *Fioretti* és általában Szent Ferenc kultusza.⁵ Erre azért is utalok, mert a megjegyzésből látható, hogy nem Borbély Szilárd volt az első, aki a haszidizmust kapcsolatba hozta a kereszténységgel, bár kétségtelen, hogy Borbély Szilárd éppen a messianizmus kapcsán teremti meg a kapcsolatot, ami Scholem szerint kevésbé fontos eleme a haszidizmusnak, mint a kalandos életű Sabbatai Cevi gondolkodásának.

A könyv első része általánosságban foglalja össze a később részletesebben kifejtett gondolatmeneteket. Kitér a haszidizmus szépirodalmi hatásának változataira, és eközben a téma jellegéből adódóan figyelemmel van e hatás transzkulturális és transznacionális jellegére. A hatás fogalmának ehhez a kiterjedt értelmezéséhez azonban Száz Pál nem vázol megfelelő elméleti kereteket. Lényegében minden olyan esetet, amikor egy magyar irodalmi szöveg valamilyen kapcsolatba hozható a haszidizmus hagyományával, a hatás és az intertextualitás jelenségeként értelmez. Az előbbi használatát filológiai érvek is csak ritkán támasztják alá. Ennek következtében a hatás fogalma elveszíti világos jelentését, és ez megnehezíti a jelenségek differenciálhatóságát.

A tárgyalás középpontjába értelemszerűen kerül Buber és Langer anekdota- és legendagyűjteménye. Langer hangsúlyos, Buberrel egyenrangú szerepeltetését különösen fontosnak tartom, mert a magyar irodalmi-szellemi közegben Langer jelentősége kevésbé tudatosult. A magyar mellett elsősorban a szlovák és a cseh irodalomban tapasztalható hatásokról esik szó, de kisebb részben a lengyel kapcsolatokról is, amelyek egyébként minden más kelet- és közép-európai hatástörténetnél kiterjedtebbek.

A bevezető rész hivatott tisztázni, hogy a szekundernek nevezett, vagyis nem az autentikus haszid környezetből sarjadzó szépirodalmi alkotásokat milyen aspektusok alapján kapcsolhatjuk össze a haszid kultúra örökségével (53.). Ezek közül a genetikus aspektus a legegységértelműbb, amennyiben itt a jellegzetesen haszid szociális mintázat vagy a tanítások, a tipikus narratív formák adaptív vagy imitáción alapuló jelenléte valóban látványos bizonyítékkal szolgálhat a haszid kultúra odaértésének indokoltságára. A második aspektus, a szociokulturális kontextus figyelembevétele

⁴ Vö. ERDÉLY Dániel, „Mi kis” életünk, *Árgus* 1991/5., 97.; ERDÉLY Miklós, *Levelek Jeruzsálembé*, bev. jegyz. HAJDU András, *Múlt és Jövő* 2008/2–3., 123–124.

⁵ SCHEIBER Sándor, *Pfeiffer Izsák és a zsidó néprajz* = *ÜÖ., Folklór és tárgytörténet*, 395.

már sokkal bizonytalanabb. Mit jelentene az, hogy egy szekunder irodalmi szöveg „a haszidizmus táptalajából, hagyományos zsidó közegből, a stettlvilágból nő ki” (53.), amennyiben e második aspektust az elsőtől el kívánjuk különíteni? Nekem úgy tűnik, hogy a genetikus aspektusban bennefoglalt szociokulturális mintázat tartalmazza a stettl jellegzetes életmódjait, azzal a megszorítással, hogy a második elv esetében nem világos, mit is jelent, hogy egy irodalmi mű innen „nő ki”, és az sem állja meg a helyét, hogy a stettlvilág volna a hagyományos keleti zsidó vallásos élet, vagy akár a haszidizmus egyedüli szociokulturális környezete. A formai-generikus kritérium ugyancsak problematikus volna önmagában, mert a leírt elbeszélésformák nem csak a haszid történeteket jellemzik. Ezért indokolt, hogy legalább a két aspektus egyidejű megléte igazolható legyen, de valójában még így sem egyértelmű a témakörhöz tartozó szövegekpusz meghatározása. Ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy a haszid jegyeket igen nehéz megkülönböztetni az askenázi zsidó kultúra és a judaizmus általános elemeitől (57.). Ezt a belátást érdemes mindvégig szem előtt tartani, mert a könyv sok ponton éppen emiatt látszik elveszíteni világos kontúrjait. A 126. oldalon Patai József *A középső kapu* című művében az emlékezet által újrateremtett világot az ortodox vidéki zsidó közösség szociokulturális beágyazottságának megjelenítéseként értelmezi, ami nem azonos a haszid közösségek szociokulturális beágyazottságával. A szerkezet sajátosságaiból adódik, hogy a haszidizmus magyar irodalmi recepciójának általános áttekintése után az egyes alkotók tárgyalása rengeteg ismétlést tartalmaz. Több esetben a részletesebb bemutatás sem mond sokkal többet, mint amit már az áttekintésben olvashattunk.

A könyv második fejezete részletes összefoglalást tartalmaz arról, miként látta Szabolcsi Lajos és Patai József a haszidizmus kultúráját, magyarországi jelenlétét. Száz Pál jól érzékeli és mutatja meg felfogásuk alapvető különbségeit, amelyek csak részben következnek abból, hogy Patai haszid környezetben nevelkedett Gyöngyöspatán, majd reb Sáje mellett tanult, míg Szabolcsi a halachikus zsidóság világában, egy olyan családban, amely igen korán és később több nemzedéken át nagy szellemi erővel az asszimiláció szorgalmazójává vált. Lényeges perspektívát nyit a könyv azzal, hogy Patai haszidizmusról szóló cikkeit az Egyenlőség, illetve a Múlt és Jövő által közvetített szemléleti keret viszonylatában értelmezi. Szabolcsi és Patai közül a könyv az utóbbit tünteti ki inkább figyelmével. Ennek, ha jól értem, két oka van. Száz Pál úgy véli, Patai anekdotagyűjteménye autentikus, egyenrangú Buberével, Langerével és Agnonéval, narratív eljárásai pedig sokkal összetettebbek, mint Szabolcsi elbeszélői eszközei. A *Lelkek és titkok* című kötet elbeszéléseinek narratív vizsgálata ezt részben bizonyítja is. Azért csak részben, mert a Szabolcsit bíráló retorikai elemek többször magyarázat nélkül maradnak. Amikor a 107. oldalon azt olvassuk, hogy *A három kártyás* című elbeszélés a narratív szintek „közötti összjáték szempontjából sikerültebb” (107.), mint *A leveleki menyegző*, amely egyébként „ideális példa erre a narratív rétegzettségre” (106.), akkor végül is nem tudjuk meg, hogy mi az, ami Száz Pál szerint sikerületlen *A leveleki menyegző*-ben. Kijelentése persze nem jelenti azt, hogy a másik elbeszélést sikeresnek tekinti. Pataival kapcsolatban ilyen bíráló elemeket nem találunk. Ez az attitűd akár akadályává is válhat annak, hogy a könyv feltegyen

egy odakívánczó kérdést. Amikor például Száz Pál közli megfigyelését, mely szerint Patai és Szabolcsi egyaránt a héber és a jiddis nyelvi elemek magyarításával igyekszik közérthetőbbé tenni elbeszéléseit, de Szabolcsi számára ez nem tűnik elégségesnek, és helyenként nehézkes magyarázatokat is fűz az egyes kifejezésekhez (109.), akkor keveredik egymással Szabolcsi stílusának bírálata és az a feltételezés, hogy Szabolcsi esetleg más közönséghez fordult, mint Patai. Az utóbbi hipotézis, vagyis hogy Patai a haszidizmust nem ismerő zsidó közönséghez, Szabolcsi viszont a keresztény polgári közönséghez (109.) is fordul, a monográfia lényeges aspektusa, amely további recepcióvizsgálatot igényelne. Azt is érdemes volna megmagyarázni, miként teszi pontosabbá az előbbi feltételezést az a megfigyelés, hogy Szabolcsi előszeretettel épít be hangsúlyosan etnografikus elemeket a fikcióba (110.), amelyek minden bizonnyal ismeretlenek a közönség számára, valamint az a tény, hogy amíg Patai a haszid világ jellegzetes központjait összekapcsolja néhány magyarországi helyszínnel (Újhely, Nagykálló, Huszt, Pata), addig Szabolcsi ezt nem teszi. Kézenfekvő a következtetés, hogy Szabolcsi a haszidizmus világát idegenként, biztonságos távolságból kívánja megismertetni asszimilált zsidó és nem zsidó közönségével, Patai viszont bizonyos ismereteket feltételez, és közelebbi viszonyba lépteti olvasóit az ábrázolt világgal. Ugyanezt támasztja alá mindaz, amit Száz Pál igen jó érzékkel megfigyel, és elmond a történelmi kontextusok és a konverzió-narratívák különbségéről (112.). Mindkét szempont hangsúlyos felvétele a vizsgálatba telitalálat. Általában is elmondható, hogy Száz Pál igen jól működteti és kapcsolja össze a *close*, valamint a *distant reading* eljárásait, és ennek eredményeképpen számos fontos megállapításhoz jut el.

Fontos erénye a könyvnek, hogy figyelemmel van a zsidók és nem zsidók közötti határzónák eseményeire, a kulturális és anyagi transzferek narratíváira. Az emlékezet transzferfunkciója Patai olvasásának egyre lényegesebb aspektusává válik. Ez már a szövegek keletkezési idejében is így volt, holokauszt utáni helyzetünkben, a haszid kultúra felszámolásának következtében pedig ez még inkább igaz. Száz Pál a szövegköziségben megragadható transzfereket Genette transztextualitás-fogalmával ragadja meg. A monográfia ebből a szempontból is koherens, és bár indoklást nem kapunk, miért éppen Genette fogalmi rendszere a legalkalmasabb Patai és Szabolcsi szövegeinek feltárására, az apparátus működőképessége bizonyítja a döntés helyességét. Ez azonban nem jelenti, hogy nincsenek olyan pontok, ahol az olvasónak kétségei támadhatnak. Amikor *A középső kapu* elemzése metatextusnak nevezi az elbeszéléshez kommentárként kapcsolódó részleteket, valójában két szövegkultúra ütközik egymással. A kommentárnak, azon belül a Száz által hivatkozott talmudi kommentároknak egészen más szerepük van a szöveghagyományozódás zsidó kultúrájában, mint az európai modernitásában. Az előbbiben a kommentár az értelmezés szükséges következménye, státuszában nem különül el határozottan a kommentált szövegtől, és mint ilyen, elengedhetetlen része a hagyományozódás folyamatának. A kommentár az eredetivel együtt maga is kommentált szöveggé válik, státusza nem alárendelt. A metatextus fogalma viszont elhatárol, és szétválasztja a vonatkozót a vonatkoztatott szövegtől, mert a kereszténység hagyománya másképpen viszonyul

az eredeti szöveg önkimondásához és az értelmezés munkájához. Ez a különbség akkor válik hangsúlyossá, amikor Száz Pál „személyes talmudkommentárként” olvassa *A középső kaput* (130.).

Visszatérve a kulturális transferekre, úgy látom, hogy amikor Buber német nyelven elmesélte a haszidok történeteit, az irodalomba száműzte az ő kelet-európai kis zsidóit, a halotti bizonyítványukat állította ki. És minthogy ezt németül tette, hiszen Közép-Európa számára akkor ez volt a kulturális közvetítések nyelve, és persze ez volt az ő nyelve is, tudatára kellett ébrednie, hogy emlékezetük megőrzésének ára az, hogy visszamenőlegesen megfosztódnak mindenféle valós élettől. Ne feledjük, a német szempontjából a jiddis a huszadik század elején sem volt még egyéb, mint a németnek egy tisztázatlan körülmények közt létrejött, szégyenletes és műveletlen dialektusa, amelyen a keleti végeken nagyszakállú, kaftános zsidók éltek szégyenletes és piszkos életüket. Buber az irodalomban, a német nyelvben tisztította meg a haszid kultúrát ettől a szégyenletes árnyéktól. Úgy hitte, hogy a haszidok kultúrája hozzájárulhat a modern zsidó önmegértés újjászületéséhez Közép- és Kelet-Európában, és így a száműzetés éppen itt válhat ismét a zsidó gondolat és élet új termőhelyévé. Jó lett volna olvasni Száz Pál gondolatait arról, hogy Patai gondolkodása miként viszonyult Pap Károlyéhoz és Tábor Béláéhoz, ahhoz a két gondolkodóéhoz, akik a korszakban alapvető munkákkal járultak hozzá magyarul az asszimilált térségi zsidóság önértelmezéséhez és az asszimiláció kritikus átértelmezéséhez. A kifejtés elmaradásának egyik oka talán az, hogy óhatatlanul a könyv módszertanát is érintette volna. Fölmerült volna ugyanis a kérdés, hogy a vándorló elméletek, akár Homi K. Bhabha hibriditás-elmélete, akár az elveszett otthonok emigrációs tapasztalatokkal összekapcsolódó amerikai perspektívája mennyiben alkalmasak a lokális tapasztalatok megértésére, mit képesek megnyitni és mit fednek el.

A Patai Józsefről és Ujvári Péterről szóló fejezetek mellett a monográfia legértékesebb részének kétségtelenül a haszidizmus kortársi újraértelmezésének szentelt elemzések tekinthetők. Mind a Kárpáti Péterről és Röhrig Gézáról, mind a Borbély Szilárdról szóló értelmezéseket igen sikerültek találok. Közülük az utóbbi jelentősége meghaladja az előbbieket. Nem csupán azért, mert a haszidizmus és a luriai misztika hatása Borbély Szilárd életművében a legátfogóbb és a legmélyebb, hanem azért is, mert az ő életműve minden bizonnyal maradandó része lesz az irodalmi hagyományozódásnak. Mindhárom esetben világos képet nyújt a könyv arról, milyen módon vesz részt a haszid hagyomány átírása a kortársi kultúra jelentésképzésének folyamatában. Bár Röhrig kapcsán a szerző megjegyzi, hogy „a kötetet végigolvasva úgy tűnik, a szövegek intenciója a haszid szellemiség újrafogalmazása, hiszen a misztikus odaadás, az Istenbe vetett feltétlen hit, a reményteli jámborság lelkületét tükröző elbeszélésekről van szó, csupa olyan témáról, amelyet a tradicionális történetek is megfogalmaznak” (198.), a későbbi elemzés során fény derül az imitáció hiperbolikus jellegére és arra, milyen intenció kapcsolódhat mindehhez akkor, amikor a tradicionális történetek szociokulturális közege felszámolódott, és a feltétlen hitnek immár a holokauszt traumájára is választ kell adnia. Itt csupán annyit jegyeznek meg, hogy Röhrig Géza műve olyan haszid közösségről szól, amely az Amerikai Egyesült Álla-

mokban, közelebről New Yorkban újrászerveződött. Ott a haszid hagyomány része a kortársi kultúrának, így az sem meglepő, hogy a populáris kultúrával elegyedik (201.), vagy maga is termelőjévé válik (például népszerű kabbala). A magyar célközönség viszont ebben a folyamatban nem vesz részt, tehát számára alighanem más jelentések képződhetnek meg, és ez az interferencia alighanem fontos eleme a mű hatásának.

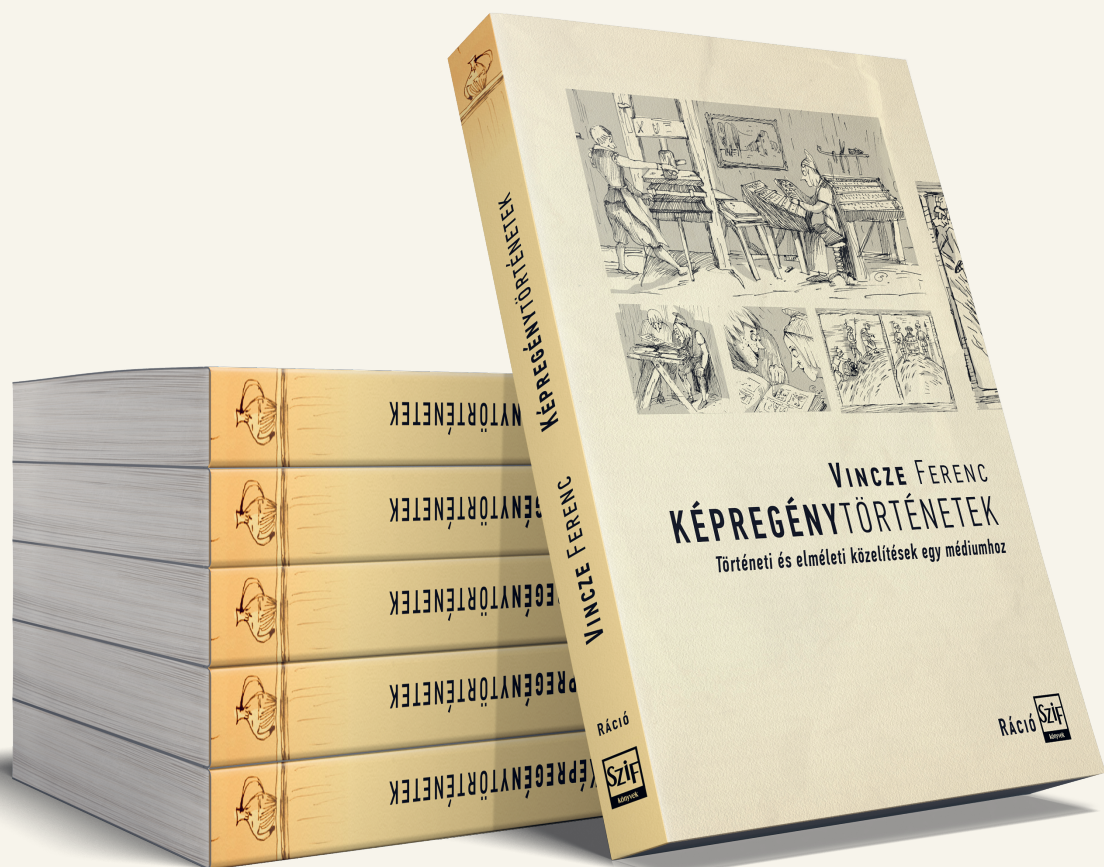
A Kárpáti Péter haszid hatásokat mutató drámáiról szóló rész nem csupán az adaptált kultúra ismeretének köszönhetően emelkedik ki a korábbi tanulmányok közül, hanem azzal is, hogy külön figyelmet fordít Kárpáti dramaturgiai eljárásaira is. Színdarabjainak elemzése azt is bizonyítja, hogy Langer hatása történeteinek magyar kiadását követően valóban beépült a magyar irodalomba. Száz Pál jó érzékkel távol tartja magát attól, hogy a haszid irodalmi hatásoknak egyfajta kortársi kánonját próbálja megalkotni. Eközben számos szóba hozható művet említetlenül hagy. De az nem képezheti vita tárgyát, hogy a kortárs átírások legfontosabb darabjai Borbély Szilárd életművében találhatók. Poétikai szemléletét – a korábbi kötetekben található előzmények után – a *Halotti pompa* második kiadásától és a *Míg alszik szívünk Jézuskája* megírásától kezdve mélyen alakította a találkozás a haszid hagyománnyal és Luria misztikájával. A találkozás itt persze túlságosan semleges kifejezés, hiszen épp *Az Olaszliszkai* című (publikált, mégis töredékesnek tekinthető) dráma mutatja, hogy Borbély Szilárdnál az Auschwitz utániság léthelyzetében erősen szubverzív teológiai, nyelvszemléleti és filozófiai vonatkozások közepette nyernek gyökeresen új jelentéseket a haszid történetek. Ide tartozik, hogy Borbély Szilárd a haszidizmus helyét hangsúlyosan a magyarországi lokális emlékezetekhez köti, és nem feledkezik meg arról sem, hogy a magyarországi haszidizmus termőhelye földrajzilag olyan hangsúlyozottan szegény, deprivált térségekkel azonos, ahol a cigányság jelenléte meghatározó.

Száz Pál többször idézi Borbély Szilárdtól, hogy a haszidizmus virágzását olyan üdvtörténeti pillanatnak tartotta, amelyet a kereszténység észrevétlenül hagyott, és nem lépett vele szellemi kapcsolatba. A szerző sajnálkozik amiatt, hogy Borbély nem fejtette ki bővebben, miben is állna a haszidizmus üdvtörténeti pillanata, amely összekapcsolódik a passió történetével. A *Halotti pompa* második, bővített kiadásának, valamint az *Amíg alszik szívünk Jézuskája* című misztériumjátéknak a szellemi alapzatát ez a kapcsolat jelenti, melynek megértése valóban igen fontos volna. Feltűnő, hogy Borbély Szilárd már egy, a monográfia által is idézett (253.) 2008-as interjúban, majd Szuromi Lajos halálára írott nagy versében is fölcseréli a test és a lélek hagyományos pozícióját. Az interjúban így fogalmaz: „A haszidok vallási forradalma újra kiszabadítja a Reményt, felszabadítja a nyelvet, felszabadítja a testet a lélek nyúgá alól, amelyet rá raktak”. Érdemes és izgalmas összekapcsolni azt a jelölősort, amelyet ez a vallási forradalom Borbély szerint felszabadít: *Remény, nyelv, test*. Ezek közül az utolsó a legérdekesebb, mert a hagyományos keresztény gondolkodás a lelket látja a test börtönében sínylődni. Pál apostol pedig a betűt helyezi a test és a halál oldalára, velük szemben a lelket az életére. A kereszténység gondolkodása ezen az úton haladva platonikus vonásokat öltött, és ezek valóban akadályaiává válhattak az eredeti

jézusi forradalom megértésének. Borbély Szilárd ezt a hagyományos viszonyt fordítja meg, alighanem valóban a luriai kabbala, illetve a Zohár indíttatására, ahol a betű a hordozója és emanációja az isteni jelenlétnek. Hasonlóképpen a test és az anyagi valóság bármely eleme a teremtéssel szétszóródott isteni egység szikrája lehet. Innen nézve feltűnő, hogy Jézus sok esetben a test gyógyítójaként lép fel, és azon keresztül gyógyítja a lelket is. Vagyis Borbély Szilárd nagy múlttal rendelkező és nem kevésbé komoly következményekkel járó hagyomány korrekciójába ágyazva képzelet el a kereszténység találkozását a haszidizmussal. Ez a gondolat a legkevésbé sem idegen Buber gondolkodásától.

Száz Pál könyve fontos és inspiráló kutatási eredményeket foglal magába. Mindazonáltal nem egy kutatási program kiteljesedett végeredményének, hanem első nagy lépésének látom, amelynek folytatásában joggal bízhatunk.

(Pesti Kalligram, Budapest, 2022.)

Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2022, 298 oldal, 2750 Ft

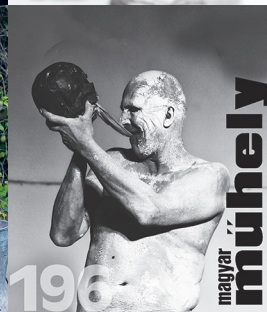
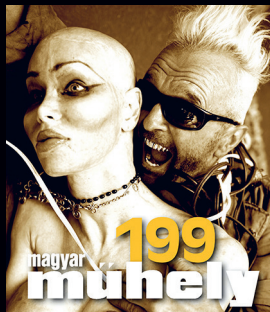
Vincze Ferenc *Képregénytörténetek* című kötete a 2017-ben útjára indított Képregénytudomány című sorozat ötödik darabja, mely egyrészt a szerzőnek a magyar képregénytörténetet érintő kutatásait összegzi, másrészt a transznacionális komparatiztika szempontjait érvényesítve mutat rá szűkebb-tágabb régióink, tehát Közép-Európa képregénykultúrájának némely jellegzetességére. A kötetben szereplő írások mellett, hogy előtérbe helyezik a médium történetiségét, formanyelvének kialakulását, hordozófelületeinek váltakozását, visszatérően felvetik azokat az elméleti kérdéseket, melyek újra és újra kihívások elé állítják nem csupán a magyar, de a nemzetközi képregénytudományt is.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20. Telefon: 06-1 321-8023 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

magyar műhely

negyedévente megjelenő
avantgárd folyóirat

IRODALOM mindenkinek!

Ha kíváncsi vagy az **ukrán prózairodalomra**, vagy **az ukrán költészetre**, ha olvasni akarsz a legújabb kötetekről, ha érdekel, milyen **Irina Suvalova lírája**, vagy szeretnél képben lenni a jelentősebb képregényrajzolók munkáival, **egyszerűen olvasnál egy jó képregényadaptációt**, vagy egy jó novellát vagy verset, esetleg megnéznéd, mit és hol publikáltak kedvenc íróid, költőid, akkor nincs egyéb dolgod, mint fellapozni a Szépirodalmi Figyelő **ukrán irodalmat** tematizáló számát.

A magyar folyóiratpiac egyetlen szemlélő lapja mindezt egyszerre kínálja, 21. éve van jelen tematikus összeállításával, a hazai és külföldi magyar lapokat figyelő szemlezerővel, bíráló hangvétellű kritikáival, és egyedülálló szépirodalmi repertóriumával, melyben minden, a megjelenésünket megelőző két hónapban megjelent közlést összegyűjtünk. Ha rajta akarsz tartani az ujjad, a kezed, a szemed a magyar kulturális élet pulzusán, hát nincs más dolgod, **lapozd fel a legújabb Szépirodalmi Figyelőt!**

**MAGYAR
HUNGARIAN**

EXPO

**SIKEREK
SUCCESSIONS**

1851-2021

MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM

**2022.12.13-
2023.08.20.**

YOKO ONO

**A HÁBORÚNAK
VÉGE!**

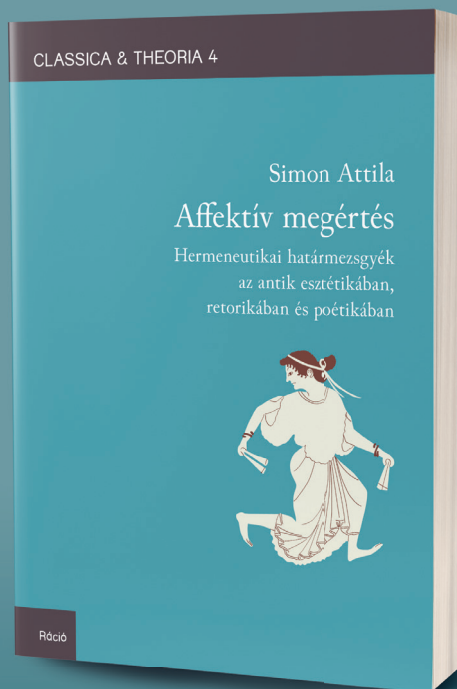
HA AKAROD

2022. NOVEMBER 27. – 2023. FEBRUÁR 18.

**MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM**

Ára: 700 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

2022 | 276 oldal | 2990 Ft

Az antik esztétikai, retorikai és irodalmi szövegeket tárgyaló kötet alapkérdése az, hogy az európai művészet- és irodalomelmélet alapjaiban meghatározó szerzők (Platón, Aristotelés, Cicero, Pseudo-Longinos) milyen szerepet tulajdonítanak a műalkotások megértésében az affektív – vagyis érzelmi, indulati, valamint a lelket a testtel az érzékelés és az átérzés különböző modalitásaiban összekapcsoló – összetevőknek. Mit jelent a művészet tapasztalatában az, ha a műalkotással találkozó embert hangsúlyosan affektív és testi lényként gondoljuk el? Ez a megközelítés a hermeneutikának azokra a határmezsgyéire visz, ahol az ókori szövegek értelmezését a kortárs irodalom- és kultúraelméletek olyan kérdései és fogalmai artikulálják, mint az affektivitás, a hangoltság, a medialitás, a materialitás, a korporalitás vagy a kinesztétikus empátia. A kötet így nemcsak az ókortudomány, hanem a kultúratudományos irányvételű irodalomértés eredményeihez is hozzá kíván járulni.

SIMON ATTILA az ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékének docense. Kutatási területe az antik esztétika és retorika, valamint a klasszikus görög dráma.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20. • Telefon: 06-1 321-8023 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu